

**Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Львівська політехніка”**

На правах рукопису

Мина Жанна Василівна

УДК 355.48 (477.09) “1918-1920”

**ЗБРОЙНІ СИЛИ ДИРЕКТОРІЇ УНР ТА ЇХ БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНУ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ
(ЛИСТОПАД 1918Р. – ЛИСТОПАД 1920 р.)**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник
д.і.н., професор
Дещинський Леонтій Євгенович

Львів – 2008

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	с. 3
Вступ	с. 4-9
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	с. 10-31
Розділ 2. Зовнішньополітичне та військове становище України напередодні та в період приходу до влади Директорії.....	с. 32-67
Розділ 3. Формування військової політики Директорії з організації власних збройних сил (січень – липень 1919 р.).....	с. 68-115
Розділ 4. Збройні сили УНР на завершальному етапі боротьби за державну незалежність України (липень 1919 р. – листопад 1920 р.).....	с. 116-169
Висновки	с. 170-178
Список використаних джерел та літератури	с. 179-203
Додатки	с. 204-212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРК – Військово-Революційний комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний виконавчий комітет

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

ГУГШ – Головне Управління Генерального Штабу

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ім. – імені

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НКГА – Начальна команда Галицької армії

РВР – Революційно-Військова Рада

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РСФРР – Російська соціалістична Федеративна Радянська Республіка

УГА – Українська Галицька Армія

УГВК – Український Генеральний Військовий комітет

УНР – Українська Народна Республіка

УНДС – Український Національно-державний Союз

УНС – Український Національний Союз

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УПС – Українська партія соціалістів-федералістів

УСРП – Українська соціалістична робітничка партія

УСС – Українські січові стрільці

ВСТУП.

Актуальність теми. Розвиток демократичних процесів в Україні можливий лише за умов шанобливого ставлення до власної історії, відновлення в національній пам'яті забутих подій минулого та імен видатних борців за волю і свободу народу. Історичний досвід засвідчує, що вирішальну роль у забезпеченні існування держави відіграє армія. Тому одне з основних завдань, яке стоїть перед нашою державою – створення високопрофесійної та озброєної за сучасними стандартами національної армії, яка відповідатиме характеру сучасних воєнних загроз і, водночас, не переобтяжуватиме економічно-господарські можливості країни. У контексті реформування Збройних сил України, коли здійснюється їх підготовка до переходу на професійну основу, потрібно враховувати не тільки світові новації військово-стратегічної думки, а й досвід минулих поколінь, зокрема періоду становлення та розбудови Збройних сил Директорії УНР.

У листопаді 1918 р. основу армії Директорії склали гетьманські військові частини, які перейшли на бік нової влади. За рахунок мобілізації вони були розгорнуті у великі армійські з'єднання, а також формувались нові військові частини. Однак, переважна більшість частин армії Директорії мала напіврегулярний, партизанський характер. Трансформація українських повстанських загонів у регулярні частини вимагає серйозного дослідження й неупередженого аналізу.

Вивчення досвіду, успіхів та прорахунків періоду розбудови Збройних сил Директорії УНР, дає змогу доповнити та переглянути низку історичних фактів Української національної революції та вводить у науковий обіг невідомі та малодосліджувані документи і матеріали.

Протягом останніх років вивчення військової історії України та її складової – воєнного аспекту національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. стало об'єктом ґрунтовних досліджень вітчизняних вчених

(В. Голубка, Я. Дашкевича, М. Гетьманчука, Л. Дещинського, В. Верстюка, Л. Зашкільняка, О. Карпенка, В. Кондратюка, С. Литвина, М. Литвина, С. Макарчука, О. Павлишина, С. Павлюка, І. Патера, О. Реєнта, О. Рубльова та інших). Проте, чимало питань потребують комплексного дослідження, присвяченого проблемам становлення, розбудови та реорганізації Збройних сил Директорії УНР в умовах ведення бойових дій. Крім того, відсутні узагальнюючі та спеціальні праці, в яких було б подано оцінку ролі Директорії в організації власної армії.

Спонукала дисертантку до написання даної теми також нинішня суспільно-політична ситуація в Україні, спроби певних політичних сил порушити соборність нашої держави. У засобах масової інформації при культивуванні пацифістських настроїв поширюються ідеї непотрібності армії взагалі, що знижує престиж військової служби та свідчить про необхідність посилити військово-патріотичне виховання в українському суспільстві та в армії зокрема.

Вирішення поставленої проблеми посилить увагу до багатьох аспектів, а в першу чергу до зміцнення духовного потенціалу українського народу і його готовності до захисту свободи та національних інтересів.

Власне ці фактори визначають актуальність теми дисертаційного дослідження. Об'єктивне висвітлення процесу розбудови Збройних сил Директорії УНР та їх боротьби за державну незалежність України становить не лише наукове й громадсько-політичне звучання, але й сприятиме спростуванню усталених міфів щодо українських військових формувань, відновленню істин та зростанню авторитету нашої держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження “Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.)” є складовою частиною комплексної наукової теми кафедри історії, теорії та практики культури Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”

“Загальнонаціональний визвольний рух українського народу за відродження своєї державності у 1917-1921 рр.”

Мета дисертаційної роботи – всебічне дослідження процесу послідовної і планомірної реорганізації Збройних сил Директорії УНР в умовах ведення бойових дій та їх історичної долі. Мета зумовила **завдання** дослідити:

- стан наукової розробки проблеми та джерельної бази;
- вплив зовнішньополітичних чинників на формування військово-політичного курсу напередодні та в період приходу до влади Директорії УНР;
- передумови та процес формування військової політики Директорії з організації власних Збройних сил;
- Дієву армію УНР: організацію командної вертикалі, формування старшинського складу, структуру та реорганізаційні процеси;
- найбільш дискусійні аспекти пов’язані з явищем “отаманії” в період Директорії УНР, причини її виникнення та вплив на наслідки національної революції 1917-1921 рр.;
- чисельний та якісний склад Дієвої армії УНР на основних етапах збройної боротьби;
- бойові дії армії УНР та Української Галицької Армії проти військ більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна у 1919 р.;
- Збройні сили УНР на завершальному етапі боротьби за державну незалежність України (липень 1919 р. – листопад 1920 р.) та їх історичну долю.

Об’єкт дослідження – Збройні сили Директорії УНР, як визначальний чинник державотворчих процесів у добу Української національної революції.

Предмет дослідження – передумови та процес утворення Збройних сил Директорії УНР, їх внутрішня організація, бойові дії проти більшовицької Росії, Польщі та білогвардійських угруповань, а також

реорганізація Збройних сил як невід'ємна складова загальнодержавного будівництва доби Директорії.

Хронологічні рамки визначені в межах листопад 1918 р. – листопад 1920 р. – від антигетьманського повстання до часу інтернування військових частин армії УНР у таборах військовополонених у Польщі.

Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережжя і Правобережжя України – терени України, на яких перебували урядові структури Директорії та проходили бойові операції Збройних сил УНР.

Методологічною основою дисертації є наукові принципи історизму та об'єктивності, комплексного використання джерел та критичного аналізу. Для розв'язання окремих завдань застосовано описовий, проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, порівняльний методи дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що дисертаційна робота є однією з не багатьох спроб комплексного дослідження процесу розбудови Збройних сил Директорії УНР з погляду малодосліджуваних в українській історіографії проблем, зокрема специфіки військового будівництва в умовах ведення бойових дій, способів організації військових одиниць і пов'язаних з цим питань психологічної готовності воїнів армії УНР до захисту своєї Вітчизни в ситуації масованої більшовицької агітації, незадовільного стану матеріального забезпечення, не одностайності політичного проводу Української Народної Республіки щодо внутрішньої і зовнішньої політики, військово-політичної нестабільності країни та поразок на фронтах.

Глибше у порівнянні з іншими науковими працями розкрито взаємозалежність військових і політичних чинників у перебігу бойових дій та розкрито еволюцію поглядів політичного керівництва на створення регулярної армії.

Запропоновано власну концепцію бачення впровадження військових законів, статутів та наказів, які відповідали певному історичному моменту і цим самим мотивувались.

Уточнено місця і роль основних бойових операцій Дієвої армії УНР, а також застосовано нові концептуальні підходи щодо аналізу військово-політичної ситуації і впливаючи з неї методів національно-визвольної боротьби українського народу періоду Директорії УНР.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що основні положення дисертаційного дослідження, нагромаджений у ньому фактичний і теоретичний матеріал та висновки можуть бути використані для наукових розробок питань військової історії України, підручників та навчально-методичних посібників. Матеріали про позитивний та негативний досвід розбудови Збройних сил Директорії УНР можуть бути враховані і творчо використані для розв'язання актуальних питань розбудови армії України у сучасних умовах, зокрема для складання комплексних програм військово-політичного виховання молоді, яка готується до служби або вже перебуває в українській армії.

Особистий внесок дисертантки у розробку проблеми визначається тим, що на основі об'єктивного неупередженого узагальнення досягнень воєнно-історичної науки та джерельної бази, комплексно відтворено недостатньо вивчену сторінку історії Української революції – створення і реорганізацію Збройних сил Директорії УНР з листопада 1918 р. по листопад 1920 р. та їх боротьбу за державну незалежність України. Авторка проаналізувала міждержавні стосунки, військово-політичну ситуацію напередодні та в період приходу до влади Директорії. Доведено, що не зважаючи на складну зовнішньополітичну ситуацію та постійні військові дії планомірно проходив процес реорганізації армії УНР.

Основні наукові положення, висновки, зокрема ті, які характеризують новизну, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження апробовані шляхом обговорення на засіданнях кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету “Львівська політехніка”, а також у доповідях на двох міжнародних конференціях: “Українська держава: історія та етапи розвитку” (Львів, 2003); “Збройні сили України: історія та сучасність” (Львів, 2006) та двох всеукраїнських конференціях: “Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині” (Ковель, 2003) та “Українська держава доби Центральної Ради (до 90-річчя її утворення)” (Львів, 2007).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи розкриті у семи статтях, п'ять з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації визначається метою та завданням дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків (178 сторінок), списку використаних джерел та літератури (343 позиції), додатків (8 сторінок). Загальний обсяг становить 212 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

З відновленням державної незалежності України посилився інтерес до історії визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. та відкрились широкі перспективи для розвитку національної історичної науки. З огляду на те, що майже за дев'яносто років від часів поразки національної революції, з'явилась значна кількість історичної літератури, яка безпосередньо чи опосередковано стосується проблеми дослідження, аналіз історіографії пропонується поділити на п'ять груп. Перша група – від часів поразки національно-визвольної революції до середини 1950-х рр.; друга – середина 1950-х – 1980-і рр., тобто так званий період “відлиги” та “застою”; третя – пов'язана із періодом перебудови і гласності з 1985-х і до початку 1990-х рр.; четверта – творчі здобутки української діаспори і зарубіжжя; п'ята (заключна) – від проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. і до наших днів.

Доба Директорії УНР була фактично третьою спробою утворити соборну Україну після Центральної Ради та Гетьманату. Протягом десятиліть ця проблема майже не досліджувалась в радянській історіографії. Історики переважно писали про створення і діяльність в Україні загонів Червоної гвардії та про перехід на бік соціалістичної революції численних солдатських мас фронту, тилкових гарнізонів і флоту. Ідеологічну концепцію та методологічні засади історичної науки визначало керівництво комуністичної партії, яке всіляко намагалось приховувати історичну правду. Органи державної безпеки забезпечували дотримання такого стану науки. Сучасний історик С. Литвин влучно характеризує праці радянських істориків та їхні наукові концепції як такі, що “будувались відповідно до вимог комуністичного тоталітарного режиму і захисту його ідейних постулатів, а також мали чіткий обрис ідеологічної заангажованості [251, с. 4]. “Найвизначнішими методами, – продовжує автор, – нівелювалось українство як таке, заперечувався факт самого його

існування. Прояви ж національної самобутності та самоідентифікації розглядались у площині більшовицьких ідеологем” [251, с. 4].

Незважаючи на однобічність трактувань все ж таки було накопичено певний фактичний матеріал. Однак, національне державне та військове будівництво в УНР однозначно оцінювалось негативно, а формування українських Збройних сил практично не розглядалось або цілеспрямовано фальсифікувалось. Так, у середині 20-х років вийшла монографія радянського військового експерта М. Какуріна [211], у якій він доволі стисло описав характер бойових дій, роль та значення українських збройних сил у визвольній боротьбі українського народу.

У 50-х – першій половині 80-х років, після критики культу особи Сталіна, якість історичних досліджень дещо змінилась, розширилась джерельна база. Проте, знову ж таки не ставилось завдання розглянути альтернативний процес українського державотворення і його складової частини – формування Збройних сил на національній основі. Радянські історики не виходили за рамки офіційної концепції, нещадно таврували “буржуазних націоналістів”, а військове будівництво в УНР оцінювали негативно. До цього періоду відносяться праці таких авторів, як П. Болгарі, А. Василькова, П. Голуба, Н. Гречанюка, В. Довгопола, А. Лихолата, М. Любимчикова, П. Попова та інших [167; 181; 183; 195; 253 та ін.]. Політичних діячів Директорії УНР згадані автори характеризували як “буржуазних націоналістів”, а військове будівництво оцінювалось вкрай негативно.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. і до проголошення в Україні державної незалежності у 1991 році (у так заний період “перебудови” та гласності) історики отримали можливість працювати з раніше засекреченими документами. Проте і надалі не порушувалось питання про зв’язок національно-державного утворення з потребами його збройного захисту. Не дивлячись на те, що наближався крах тоталітарного режиму і науковці перестали піддаватись репресіям, більшість з них все ще не могла

позбутися ідеологічних стереотипів і продовжувала не об'єктивно висвітлювати історію. Так, автори енциклопедії “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” Директорію УНР трактували не інакше як “буржуазно-куркульську” [168, с. 172]. В іншій колективній праці львівських авторів стверджувалося, що в листопаді 1918 р., українська буржуазія, налякавшись могутнього розмаху народної боротьби, поспішила захопити владу...” [178, с. 17-18]. Автори упустили той факт, що у ті ж дні розгорнулася широкомасштабна агресія Польщі, підтримувана Антантою і українці одностайно виступили на захист своєї держави [178, с. 17-18].

У працях радянських істориків відсутня інформація про армію УНР, як регулярне військо з чіткою організацією, структурою, командуванням. Так, М. Супруненко писав про групу, яка наступала на Коростень і мала у своєму складі 2-ий галицький корпус полк. А. Вольфа і окремих корпус Січових Стрільців полковника Є Коновальця, загалом 17,3 тис. багнетів і 1,5 тис. шабель, близько 160 гармат, кілька бронепоездів, як про “банди українських буржуазних націоналістів” [309, с. 275].

У таких фундаментальних працях радянського періоду як “История Украинской ССР: В 10-ти томах” (1984 р. видання) та згаданій вище енциклопедії “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” бойові дії армії УНР описувались побіжно або фальсифікувались [168; 209].

Таким чином, аналіз радянської історіографії засвідчує, що протягом всього часу існування СРСР негативно оцінювався український військовий рух, панували єдині стереотипи в оцінці національно-визвольної боротьби в Україні. Директорія УНР та її Збройні сили розглядались як буржуазно-націоналістичні та контрреволюційні. Радянські історики свідомо або під тиском тоталітарного режиму керувались комуністичними постулатами в оцінці подій минулого.

З відновленням державної незалежності України розпочався якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії.

Національна військова тематика до 90-х рр. ХХ ст. була об'єктом дослідження українських істориків лише в еміграції. Після закінчення національно-визвольної революції і до початку Другої світової війни ними було багато зроблено в ділянці дослідження української військової історії. Центрами таких досліджень в кінці 1920 р. стали еміграційні журнали та статті колишніх вояків УНР.

Історіографічну оцінку революційних подій в Україні 1917-1918 рр. започаткував М. Грушевський, який підсумував перший етап державотворчих процесів у Наддніпрянщині і накреслив стратегію подальшого розвитку українського народу у праці “На порозі нової України” [185]. Концептуальні погляди М. Грушевського на історичні події мали визначальний вплив на істориків.

У 1923 р. в Каліші було утворено “Військове наукове видавництво”, в якому видавався журнал “Табір” [321]. З 1923 р. по 1939 р. вийшло приблизно 37 номерів “Табору” під редакцією колишнього генерал-хорунжого армії УНР В. Куща. Матеріали “Табору” поділялись на п'ять груп:

- 1) військова теорія;
- 2) військова історія;
- 3) політика та ідеологія;
- 4) військова хроніка;
- 5) бібліографія.

З 1933 р. у журналі перестали друкувати мемуари і нариси з історії національно-визвольної війни, оскільки він набув статусу військово-наукового і перестав бути військово-літературним [321].

До матеріалів, що висвітлюють історію національно-визвольних змагань українського народу за свою незалежність у 1917-1921-х рр. і стосуються досліджуваної тем, слід віднести наукові розвідки про окремі кампанії та операції армії УНР. Це насамперед праці М. Омеляновича-

Павленка, О. Думіна, М. Крата, С. Левченка, Павленка, В. Петріва, В. Савченка та інших [198; 230; 283; 299; 274-276; та ін.].

В 1930 році у Варшаві було засновано Український науковий інститут. Археографічними виданнями цього інституту були книга О. Доценка “Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)” [197], та книга оперативних документів Штабу армії УНР “Українсько-московська війна 1920 р. в документах” під редакцією В. Сальського [49].

В міжвоєнний період проблеми визвольних змагань 1917-1921 рр. досліджувало “Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 р. до початку Другої світової війни, знаходилося у Франції. Після закінчення війни товариство реорганізували в Український військово-історичний інститут у Торонто (Канада). Крім того досить багато колишніх воїнів армії УНР осіло у Чехословаччині. Прага була важливим культурним осередком українського життя поза межами УРСР. Саме тут існував Музей Визвольної Боротьби України (МВБУ), у якому були зібрані цінні матеріали до історії українського війська й історії визвольної боротьби [321]. Крім того у Празі з 1928 р. по 1938 р. виходив друком журнал “Гуртуймося”. На його сторінках можна знайти досить цікаві матеріали, що стосуються теми дослідження. Зокрема, у дисертаційній роботі використано статті В. Проходи, П. Шандрука та інших [287; 288; 320 та ін.].

Крім того, щорічно видавався календар-альманах “Червона калина”, у якому багато сторінок присвячено національно-визвольному руху українського народу 1917-1921 рр. З жовтня 1929 р. почав виходити місячний журнал “Літопис Червоної Калини” [75], багато сторінок якого присвячено армії і флоту УНР. На особливу увагу заслуговують статті А. Крезуба (О. Думіна) про стан української армії на переломі 1918-1919 рр. та Д. Палієва про перший Зимовий похід [198; 279].

Важливим дослідницьким матеріалом, що дає загальний огляд подій 1917-1921 рр. в українських землях, та певною мірою торкається проблем

Збройних сил Директорії УНР і їх боротьби за державну незалежність України є праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи [174; 325; 257-260], які писались і видавались в еміграції. У них не тільки збережено дух тієї драматичної епохи, але й використовуються важливі державно-політичні документи, частково висвітлюються проблеми формування військового курсу Директорії, причин і наслідків його змін, факторів внутрішнього та зовнішнього походження, що впливали на цей курс. Загальною вадою цих праць є певна односторонність у висвітленні подій, ідеалізація народних мас під час революції. До порівняно вищого гатунку у науковому розумінні, відносяться роботи І. Мазепи, зокрема, “Україна в огні й бурі революції” [259]. І. Мазепа був одним з чільних громадських та політичних діячів українських визвольних змагань 1917-1921 рр., міністр, голова уряду. Автор подав відвертий погляд на події Української національної революції та їх учасників. Використання особистого архіву, щоденників, документів найближчих колег, дозволило І. Мазепі досить точно відтворити історичне тло епохи. Трактатування автором тих чи інших проблем не позбавлене суб’єктивізму, адже автор сам повинен давати оцінку власним вчинкам і переконанням. Сучасний історик В. Яблонський влучно зауважив: “Попри притаманний усім мемуарам суб’єктивізм, “Україна в огні і бурі революції” є самодостатньою і завершеною книгою. Самі спогади і додатки, вміщені у третьому томі (а це, здебільшого, важливі історичні документи), – багате підґрунтя для роздумів і власної оцінки подій, викладених автором” [329, с. 23].

Не менш важливим джерелом залишається праця, написана членом УПСР, генеральним писарем першого українського уряду УНР, пізніше міністром внутрішніх справ П. Христюком “Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1921 років” [52]. Слід підкреслити професійний рівень цієї історичної розвідки, достатню документальну аргументованість, багатий фактологічний матеріал. Однак, праці бракує теоретичних узагальнень серед великої кількості фактологічного матеріалу

[235, с. 227]. На думку Б Кухти праця, незважаючи на її концептуальну дискусійність, за логічною документальною обґрунтованістю не має собі рівних серед тодішніх авторів, що висвітлювали революційні роки [235, с. 227]. Зауважимо, що деякі сучасні історики сміливо відносять “Замітки матеріали до історії української революції 1917-1921 років” П. Христюка до опублікованих джерел.

Написана за гарячими слідами праця В. Винниченка “Відродження нації”, несе на собі відбиток усіх симпатій, антипатій автора – колишнього Голови Генерального Секретаріату, голови Директорії, автора законодавчих актів та Декларації УНР [235, с. 220]. Як відомо, В. Винниченко мав нестійкий державницький світогляд та емоційну вдачу; він мав роздвоєну “політичну душу” і був із самим собою у постійній боротьбі. Автор протиставляв національне відродження України – “соціальної революції” московських “народних комісарів” і це привело його в табір до ворогів української державності, а одночасно до національного політичного самогубства [172, с. 104].

Причини поразки Директорії УНР В. Винниченко вбачав у самій особі С. Петлюри. Це ще раз підкреслює той факт, що автор “Відродження нації” піддавався суб’єктивним емоціям при оцінці подій та політичних лідерів.

Таким чином, у працях І. Мазепи, В. Винниченка, П. Христюка збережено дух тієї драматичної епохи та використано важливі державно-політичні документи. Характерним для цих робіт є те, що у них окреслено причини невдач української національно-визвольної революції. Публікації названих авторів важливі ще тим, що у них проаналізовано зовнішні щодо української революції фактори, які за незначним винятком, кваліфікувались ними, як несприятливі, негативні, ворожі [164, с. 5-6]. Головна особливість історіографії даного періоду полягає у тому, що їй притаманний значний мемуарний відтінок. Проте, не можна не відзначити вагомість цих праць для української військової історіографії.

У другій половині 20-х ХХ ст. років в емігрантській історичній науці на зміну соціалістичним теоріям неминучості поступового відмирання держави та соціальної нерівності приходять теорії необхідності ієрархічного устрою суспільства та важливості державних інститутів для розвитку цивілізації [164, с. 6]. У зв'язку з цим значний інтерес представляє книга В. Липинського “Листи до братів хліборобів” [242]. Автор був переконаний, що державу неможливо побудувати без армії.

Активно зайнялися дослідженням національної військової історії в 30-х рр. ХХ ст. На відміну від істориків попереднього десятиліття історики державницького напрямку приділяли велику увагу такому вагомому інституту держави як армія. На перший план тут виходить колективна праця “Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)” [207], що побачила світ у Львові у 1936 р.

Основним автором “Історії українського війська” став І. Крип'якевич. Йому належать дві перші частини та загальна концепція видання. Над третьою частиною “Збройні сили сучасної доби” працювало чотири автори Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко, які були безпосередніми учасниками подій 1914-1921 рр., що наклало деякий відбиток суб'єктивізму. Основний автор третьої частини Б. Гнатевич – колишній сотник Українських Січових Стрільців, начальник вишколу Січових Стрільців у Білій Церкві у 1918 р. та начальник оперативного відділу штабу I корпусу Української Галицької Армії в 1919 р. Нариси про УСС, УГА та об'єднані армії, які Б. Гнатевич розмістив в “Історії українського війська” – це основний доробок його життя, як військового історика [207, с. VI]. З. Стефанів – колишній хорунжий УГА, по професії журналіст та військовий історик, автор спогадів “Від Слов'янська до Тухолі”, нарису “Українські Збройні Сили в 1917-1921 рр. Воєнно-історичний нарис”, дослідження “Коротка історія українського війська” [207, с. VI]. В “Історії українського війська” З. Стефанів писав про військові сили Центральної Ради і Гетьманщини.

О. Думін – колишній сотник Січових Стрільців, командир полку Січових Стрільців 1918-1919 рр., отаман повстанського загону на Трипільщині у 1920-1921 рр. Як фаховий військовий історик, він є автором спогадів, що друкувалися у львівських журналах у 30-і рр. ХХ ст., військово-історичних досліджень. Його перу належить “Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 р.” (під псевдонімом Антін Крезуб) та “Історії легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918 рр.” [207, с. VI]. На сторінках “Історії українського війська” він писав про бої УГА за Львів і Перемишль.

С. Шрамченко, як професійний військовий моряк, колишній член Військово-революційного штабу Балтійського флоту у 1917 р., капітан-лейтенант Українського державного флоту у 1918-1919 рр., начальник організаційного відділу морського генерального штабу у 1920 рр. писав на сторінках “Історія українського війська” про історію українського флоту [207, с. VI].

Не дивлячись на те, що період з 1920 р. по 1921 р. автори третьої частини охарактеризували досить стисло їм все ж таки вдалося зібрати колосальний фактичний матеріал та критично підійти до аналізу минулого власного народу.

Продовжуючи армійську тематику, слід вказати, що перші фундаментальні роботи в яких безпосередньо висвітлюються аспекти військового будівництва в УНР доби Директорії та її бойові дії теж з’явилися на еміграції. Найповніше це питання розкрито в монографії О. Удовиченка “Україна у війні за державність” [314]. Будучи талановитим військовим фахівцем, О. Удовиченко значну увагу приділив аналізу оперативно-тактичних дій армії УНР у ході війни, що в українській військовій літературі, за окремими винятками, майже не зустрічається. Водночас у монографії питання створення структур родів військ, динаміка їх змін описується побіжно, що не повністю відтворює картину національно-військового руху. Генерал О. Удовиченко відзначив, що

політичний провід України, особливо Центральної Ради, перебуваючи під впливом автономістів на чолі з В. Винниченком, вперто ігнорував військове будівництво, творення власної регулярної армії [314, с. 42], що мало свої негативні наслідки в період Директорії.

Український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР М. Капустянський у своїй праці “Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий історичний огляд” [213], зробив висновки щодо стратегії визвольних змагань України, які він відстоював з весни 1919 р. В період Директорії УНР М. Капустянський виконував обов’язки Головнокомандувача з військових операцій, а згодом – генерал-квартирмейстра Штабу армії УНР. У серпні 1919 року під час спільного походу армії УНР та УГА на Київ і Одесу очолював оперативні відділи об’єднаних армій. У своїх стратегічних міркуваннях він виходив з того, що “головний і найнебезпечніший ворог – більшовики” й слід було будувати відповідну зовнішню політику. Він виступав за тісний зв’язок із ЗУНР, об’єднання з Галицькою армією та залучення її до загальноукраїнських змагань [213, с. 25-26]. М. Капустянський об’єктивно охарактеризував державно-політичних керівників УНР і ЗУНР, а також керівний склад Наддніпрянської і Галицької армій. З великою точністю він показав морально-політичні та бойові якості особового складу обох армій напередодні київської наступальної операції [213, с. 83-85].

Своєю значимістю і ґрунтовністю виділяється праця Л. Шанковського “Українська Армія в боротьбі за державність” [323]. Монографія написана на основі величезного бібліографічного матеріалу. Вона цінна тим, що у ній автор приділив увагу не тільки бойовим діям за участю Збройних сил УНР, що є традиційним майже для всіх творів цієї групи, але й висвітлив питання організаційного будівництва армії УНР. Автор робить спроби проаналізувати окремі моменти реформування військової структури вищих та середніх ланок Збройних сил. Л. Шанковський не мав можливості користуватися архівними матеріалами,

тому у праці не простежується кількісне та якісне зростання армії УНР, методи її комплектування. Проте, праця Л. Шанковського залишається цінним джерелом для дослідження історії українського військового будівництва 1917-1921 рр.

Інший учасник революційних подій даного періоду М. Шаповал у творі “Велика революція й українська визвольна програма” [325] подав свій погляд на шляхи суспільно-політичного розвитку країни. Він обстоював єдність соціального і національного курсу у внутрішній політиці.

Важливим джерелом для вивчення військового курсу Директорії є семитомник М. Стахіва “Україна в добі Директорії УНР” [306]. Автор залучив до написання згаданої монографії численні матеріали як західних архівів, так і власних документів. Послуговуючись зарубіжними джерелами дослідник багато місця відводить зовнішньополітичній діяльності УНР.

Українські історики в діаспорі написали багато праць, в яких аналізували зовнішню політику Директорії і це цілком закономірно, адже зовнішньополітична компонента поряд з внутрішньою і військовою відігравала вирішальну роль у подальшій долі УНР. У зв’язку із цим слід згадати працю О. Юрченка “Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті” [328]. Автор був професором Вільного Університету у Мюнхені та дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка. Аналізуючи українсько-російські відносини, О. Юрченко багато місця відводить стосункам УНР з західними державами з листопада 1918 р. по грудень 1920 р. Автор показав усю складність переговорних процесів на фоні військових операцій Збройних сил Директорії проти Червоної армії. Критично осмисливши численні документи і свідчення праці, дисертантка почерпнула багато цінного матеріалу для дослідження військового курсу Директорії.

Військовий аспект проблеми знайшов висвітлення у дослідженнях О. Вишнівського, П. Мірчука, М. Шкільника [175; 264-265], які були палкими поборниками створення регулярних Збройних сил України.

До особливої групи варто віднести роботи, які присвячені окремим питанням досліджуваної проблеми та які містять великий фактичний матеріал і становлять значний інтерес. Це насамперед публікації О. Доценка, М. Капустянського О. Колянчука, Г. М'яло, В. Петріва, М. Шляхтиченка [197; 214; 221; 222; 268; 283; 327].

Окремо слід зупинитись на працях присвячених С. Петлюрі, адже в них до певної міри знайшла відображення історія Збройних сил УНР. Аналізуючи ці праці, дисертантка користувалася принципами об'єктивізму, оскільки більшість з них була написана найближчим оточенням та політичними однодумцями Головного Отамана [205; 215; 232; 254]. Загалом прихід Симона Петлюри на посаду фактичного голови українського державного проводу викликає в історіографії гостру дискусію. Аналіз історіографічних джерел засвідчує, що влада Симоном Петлюрою не була захоплена насильницьким шляхом, а прийнята легітимно. Творча спадщина Головного Отамана армії УНР пронизана ідеями самостійності і соборності [281; 282].

Значний інтерес представляють праці першого голови уряду ЗУНР К. Левицького. У книгах “Історія політичної думки галицьких українців 1848-1919”, “Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 рр.” [238; 239] видатний політичний діяч висвітлив процес консолідації українства на основі національних прагнень та ідеї незалежності.

З 1950-х рр. ХХ ст. центр історичної науки діаспори перемістився у Великобританію, а згодом на Американський континент. На особливу увагу заслуговує праця засновника та командувача артилерії Січових Стрільців Р. Дашкевича “Артилерія Січових Стрільців в боротьбі за Золоті Київські ворота” [189]. У ній детально описується організація структури,

чисельність особового складу, кількість гармат та функціонування стрілецької артилерії на всьому етапі революційних подій.

Отже, творчі здобутки української діаспори стали важливим матеріалом для аналізу і дослідження діяльності Директорії УНР та формування її Збройних сил. Можна сміливо погодитись із автором статті “Завдання української історіографії на еміграції” вченим О. Оглоблиним, що еміграційна історіографія як “галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій та співторець її дальшого розвитку повинна “українську історичну науку гідно репрезентувати перед широким і вільним світом” [273, с. 60-63].

Вивчивши діаспорну літературу дисертантка зробила висновок, що вона нерідко носить історико-мемуарний, а не аналітичний характер. Їй притаманна схильність ідеалізувати окремі явища та події. Тим не менше, творча спадщина діаспори важливе джерело для аналізу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Даючи загальну характеристику історіографічної проблеми потрібно зазначити, що вичерпна і об’єктивна оцінка періоду Директорії УНР загалом майже відсутня як у працях вчених діаспори так і радянських істориків. Дещо просунулись вперед сучасні вітчизняні дослідники.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. у вітчизняній історичній науці розпочався якісно новий період. Дослідники отримали змогу неупереджено, спираючись на факти, архівні матеріали, відтворювати історичне минуле. Це швидко відбилось на результатах досліджень. Об’єктом посиленої уваги став період 1917-1921 рр. в цілому та Директорії зокрема. З’являються окремі статті та розділи в загальних монографіях, присвячені окремим аспектам військово-історичної проблематики. Так, у монографії М. Литвина і К. Науменка “Історія галицького стрілецтва” [247] є окремий розділ про створення та діяльність однієї з найбоєздатніших частин армії УНР – Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців.

На даний час не має фундаментальних праць, які комплексно висвітлили б тему пропонованого дисертаційного дослідження. Окремі аспекти відтворили сучасні українські історики В. Верстюк, М. Гетьманчук, В. Голубко, Я. Дашкевич, Л. Дещинський, В. Литвин, М. Литвин, С. Литвин, С. Макаруч, О. Павлюк, О. Павлишин, І. Патер, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, М. Швагуляк та інші [171; 180; 182; 190-193; 244; 245-249; 250-252; 261; 278; 280; 289-290; 294; 302-303; 326].

Значний інтерес представляють праці, в яких з'ясовуються історичні аспекти державотворення в Україні протягом ХХ ст. Це насамперед праця О. Копиленка, М. Копиленка “Держава і право України 1917-1920” [224]. У ній ставиться за мету дослідити актуальну проблему вибору стратегічних орієнтирів державотворення, організацію влади в центрі і на місцях.

Що стосується монографії Я. Грицака “Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.” [184] то її справді можна назвати часткою “нової концепції української історії модерної доби”. Автор у двох розділах “Доба Директорії І: відродження республіки” та “Доба Директорії ІІ: війна всіх проти всіх” – належну увагу приділяє проблемам політичного лідерства першого періоду Директорії, взаєминам з Антантою, порівнянню військових сил учасників збройної боротьби на тлі перебігу загальнополітичних подій. Праця ґрунтується на досить широкому колі зарубіжних джерел. Однак у ній відсутні архівні матеріали.

Цікавий фактичний матеріал присвячений проблемам військового будівництва містить монографія М. Кравчука “Правові основи будівництва Збройних сил України в 1919-1993 рр.” [228]. Праця написана на основі маловідомих архівних матеріалів і не дивлячись на те, що залишились не розглянутими такі актуальні моменти як армія і суспільство, політичний і правовий статус військ в державі монографія заслуговує на увагу.

Вперше всебічний аналіз розвитку концепції національно-визвольної революції 1917-1921 рр. спробував зробити В. Солдатенко у монографії

“Українська революція” [303]. Автор використав широку джерельну базу та численні праці ідеологів тогочасного визвольного руху.

Історія становлення Збройних сил УНР знайшла відображення у працях присвячених С. Петлюрі. Найбільш ґрунтовною у цьому плані є монографія С. Литвина “Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана” [252]. До появи цієї праці, всі попередні носили фрагментарний характер. Автор залучив до написання книги нові архівні матеріали з архівів України і з закордону, які були не доступні його попередникам. С. Литвин об’єктивно висвітлив процеси боротьби за українську державність у 1917-1921 рр. та продовження цієї боротьби С. Петлюрою і його послідовниками в умовах еміграції.

Слід відзначити “Збірник наукових праць другого конгресу петлюрівців в Україні”, адже у ньому історики подають дослідження з актуальної проблеми реабілітації імені С. Петлюри [202].

Питанням військової розвідки і контррозвідки Директорії УНР присвячений четвертий розділ монографії В. Сідака “Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр.” [300]. Необхідність створення системи збору таємної інформації військово-політичного характеру зумовлювалась потребою розвідувального забезпечення її вищим державним органам конфіденційних відомостей. Автор підкреслює, що заснування органів військової контррозвідки УНР відбувалось в межах повномасштабної реформи Збройних сил держави влітку 1919 року, спрямованої на перетворення армії на регулярну Збройну силу з чіткою структурою [300, с. 146-147]. Масовий інтерес істориків до проблем національно-визвольної революції 1917-1921 рр. призвів до дублювання найбільш популярних тем. З’явилося багато публікацій, які фактично повторюють одна одну. Залучення великого масиву документів, джерел, мемуаристики та раніше не відомих архівних матеріалів дало змогу В. Сідаку досягти максимальної об’єктивності при висвітленні складних історичних подій доби Української революції.

Вирішальний етап визвольної війни українського народу 1917-1921 рр. фактично виключно залежав від успіхів української зброї. На цю обставину звернув увагу сучасний історик М. Ковальчук, автор монографії “Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння” [220], яка побачила світ у 2006 році. Автор опрацював вітчизняні, польські, російські архіви, а також величезний масив української та російської мемуаристики. М. Ковальчук зазначає, що “наші знання про перебіг подій на фронтах української визвольної боротьби в 1919 р. здебільшого вичерпуються загальним баченням, побудованим радше на уявленні про ті події, аніж на їх реальному історичному дослідженні. А це значною мірою ускладнює пошуки відповідей на питання про те, що ж перешкоджало українцям виграти війну та захистити свою державу від зовнішньої агресії” [220, с. 2]. На думку дисертанта монографія М. Ковальчука заслуговує на увагу.

В останній період в Україні захищено ряд дисертацій, які присвячені дослідженню історії військового будівництва УНР у 1919-1921 рр. Так, у працях Л. Гарчевої, О. Даценка, В. Задунайського, Л. Кривизюка, О. Левченка, В. Яблонського, М. Яцюка, О. Чіхрадзе [179; 188; 199; 233; 240; 319; 329; 331] висвітлюється діяльність українських державотворчих сил по створенню національних військових формувань, розглядаються питання військової організації збройних сил у зазначений період. Проте на сьогодні бракує глибоких наукових фундаментальних праць, у яких досліджено Збройні сили Директорії УНР та їх боротьбу за державну незалежність України.

Таким чином, за роки незалежності України, вітчизняні історики, спираючись на діаспорну літературу, критично оцінюючи радянську історіографію, опрацьовуючи архівні матеріали, зробили великий крок вперед у вивченні Української революції.

Щодо праць сучасних російських істориків, то перш за все слід відзначити праці В. Савченка, С. Волкова і М. Мельтюхова та колективу

Інституту світової історії РАН [177; 297]. Висвітлюючи події Української національної революції, вони помітно відійшли від концепції більшості російських істориків, які не бажають переглянути принципи радянської історіографії, притаманні їх попередникам.

Деяких аспектів проблеми, насамперед з історії українсько-польської війни, торкаються у своїх працях сучасні польські історики. Зокрема заслуговують на увагу праці М. Клімецького, М. Кротофіла, Е. Коко, З. Карпуса, Р. Тожецького, Я. Брускі та інших [332; 333; 337; 338; 339; 340 та ін.].

З метою об'єктивного висвітлення військово-політичної ситуації періоду Директорії УНР дисертантка опрацювала дослідження відомих воєнних і політичних теоретиків К. Клаузевіца, Г. Леєра, Є. Кінгстон-Макклорі, які у своїх працях дослідили закони мистецтва ведення війни, військову політику та стратегію, як таку [216; 218; 241].

Джерельну базу дослідження становлять архівні документи, публікації історичних джерел, тогочасні періодичні видання, мемуарна література.

У процесі дослідницької роботи використано документи кількох архівів. Важливий конкретний історичний матеріал опрацьовано у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України) у м. Києві. Серед них такі фонди: Рада Народних Міністрів (Ф. 1065); Міністерство військових справ Української держави (Ф. 1074); Військове Міністерство УНР (Ф. 1075); Головне управління Генштабу УНР (Ф. 1078); Головне управління Генштабу УНР (Ф. 1078-с); Міністерство внутрішніх справ УНР (Ф. 1092); Канцелярія Директорії і УНР (Ф. 1429); Відділ Генштабу УНР (Ф. 2249); Штаб Дієвої Армії УНР (Ф. 3172); Міністерство закордонних справ УНР (Ф. 3696); Особистий фонд Симона Петлюри (Ф.3809); Особистий фонд І. Мазепи (Ф. 3933);

Загалом ЦДАВО України нараховує близько 400 фондів періоду УНР. Дисертантка використала ті фонди, що найближче торкаються теми, або так чи інакше дотичні до неї. Висвітлення теми вимагає комплексного підходу, тому було опрацьовано документи вищих урядових інституцій та політичних партій цієї доби. Так, фонд Міністерства Юстиції УНР містить численні постанови, журнали засідань Ради Народних Міністрів, накази Директорії УНР, закони про організацію та компетенцію військових судових установ, закон про поповнення армії і флоту УНР, закон про призов військових до дійової служби тощо. Вся інформація, що міститься у вищезгаданому фонді дає можливість проаналізувати складну військово-політичну ситуацію, що склалась в добу Директорії УНР.

Найповніше опрацьовано Ф. 1078 – Головного управління Генерального штабу УНР. Це мотивовано тим, що в дисертації висвітлюється процес розбудови Збройних сил Директорії в період активного ведення військових дій. А саме в цьому фонді крім наказів та розпоряджень Генерального штабу по армії і флоту УНР, Дисциплінарного статуту Дієвої армії УНР, положення про перше Генерал-квартирмейство та доповідей військового міністра містяться оперативні зведення штабів військових частин про події на фронті, оперативні зведення про дислокацію частин Дієвої армії УНР та розвідувальні відомості про дислокацію та склад Червоної армії на українському фронті.

У дослідженні використано окремі документи з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ. Так, у Фонді 57 зберігаються телеграми Леніна Раковському, виступи Свердлова, Косіора, спогади В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського та інших; листування В. Винниченка з ЦК УСДРП щодо основних засад та напрямків військово-політичного курсу Директорії. У Ф. 269 (Український музей визвольної боротьби в Празі) зберігаються особисті документи сотника армії УНР В. Шевченка, особисті документи К. Мацієвича та В. Садовського. У своїй більшості документи стосуються

переважно діяльності більшовицької партії і тільки фрагментарно відтворюють розмах національно-військового руху.

Низку документів, що допомагають комплексно вивчити тему опрацьовано у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Так, Ф. 370 – (Особовий фонд Р. Лашенка), Ф. 581 – (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР), Ф. 760 – (Особовий фонд Г. Степури).

До джерельної основи дисертації відносяться збірники документів, на сторінках яких опубліковані найважливіші державні акти УНР: “Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України” [37], “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі” [28], “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали в 2-х томах” [30] та інші.

Істотно доповнює джерельну базу дисертації періодика доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Зокрема, часописи наддніпрянські “Народна воля”, “Нова Рада”, “Робітнича газета”, “Громада” та галицькі “Діло”, “Український голос”, “Вперед”, “Стрілець”, “Український прапор”, “Український стрілець”, “Вісник Державного Секретаріату військових справ” та інші [57-85]. Принцип об’єктивності вимагає критичного підходу до вивчення матеріалу, що міститься у цих виданнях. Перш за все до уваги взято замітки, кореспонденції, звіти, накази, які найбільше насичені фактами та найменше відображають політичну кон’юктуру та статті у яких міститься важливий фактологічний матеріал.

Найбільші колекції української періодики зберігаються у філіалі Національної бібліотеки ім. В. Вернадського у Києві та Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

Важливим джерелом для висвітлення дисертаційної проблеми послужила мемуарна література, основу якої склали спогади офіцерів та генералів інтернованих українських армій про бойові операції проти

Червоної армії, а також історію організації українських військ, які друкувалися у вищезгаданих журналах. Так, у “Таборі” Б. Монкевич описував шлях Запорізького корпусу під час воєнних дій проти Червоної армії [139]. На сторінках збірника “За державність. Матеріали до історії Війська українського” командир полку сірожупанників підполковник В. Прохода розповідав про участь Сірожупанної дивізії у повстанні проти гетьмана П. Скоропадського [144].

Видавничий кооператив “Червона калина”, який виник у Львові в 1921 р. за вісімнадцять років свого існування видав багато книг. Саме у цьому видавництві була видана книга Д. Дорошенка “Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)” [107]. Активний учасник подій того часу Д. Дорошенко написав працю з глибоким знанням проблем і людей. “Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)” вирізняються позитивно від мемуаристики інших діячів того часу, що писали свої спомини відстоюючи власні чи партійні позиції.

Не дивлячись на те, що мемуарам притаманна суб’єктивна оцінка подій і явищ, вони є важливими історичними джерелами. Так, мемуари М. Омеляновича-Павленка, С. Шухевича, В. Петріва, М. Галагана не обмежуються тільки описом подій, які вони пережили, але й містять документальні джерела, аналіз, висновки. Слід відзначити спогади генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка, колишнього командувача Галицької Армії (грудень 1918 – червень 1919), а згодом армії УНР [141]. “Годі собі й уявити студію визвольної війни, не маючи під рукою праць генерала Омеляновича-Павленка, – писав Л. Шанковський, – які були не тільки всебічною аналізою визвольної війни, тобто минулого, але й цінною наукою на майбутнє” [321, с. 64]. Крім того у дисертаційному дослідженні використані мемуари В. Кедровського, Б. Монкевича, В. Сальського, Н. Гірняка, О. Кузьми, В. Курмановича, О. Левицького, О. Назарука, О. Станіміра, С. Шухевича та інших [121; 139; 148; 99; 100; 131; 140; 150; 158 та ін.]. Цінною у їх спогадах є інформація про те, де проводились

бойові операції, яка моральна атмосфера панувала в українських військових частинах, а також міститься перелік дат та назви частин.

Аналітично-мемуарним змістом вирізняється з-поміж інших робіт праця командувача формуванням Січових Стрільців Є. Коновальця “Причинки до історії української революції”, яка вперше була видана в 1928 р., хоч почав автор її писати відразу після завершення Української національної революції [125]. Його спогади насичені критичним ставленням до військових та політичних помилок та зроблені на підставі цього відповідні висновки.

Серед мемуарів, які вийшли з друку після Другої світової війни значний інтерес представляє книга О. Удовиченка “Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919” [154]. Це нарис однієї з дивізій української регулярної армії, що була відома своєю боєздатністю і власне за свої видатні заслуги і отримала цю почесну назву “Залізна”. Праця є першим томом запланованих двох томів. Після смерті автора розділи з четвертого і до кінця написав колишній командир Сьомого пішого полку Залізної дивізії полковник (пізніше генерал-хорунжий) О. Вишнівський. Він упорядкував весь матеріал і підготував до друку при допомозі ветеранів третьої Залізної дивізії. Поява нових матеріалів до історії української армії, в даному випадку до історії однієї з кращих дивізій мала важливе значення для розвитку української військово-історичної науки.

Доповнює матеріали з даної проблематики радянська військова мемуаристика. Так, у 20-х на поч. 30-х рр. у журналі Істпарту ЦК КП(б)У “Літопис революції” виходять численні документальні матеріали, статті, спогади. Їх автори – колишні військові працівники, керівники більшовицького партійного підпілля й партизанського руху: В. Антонов-Овсієнко, П. Дибенко, В. Затонський, Р. Ейдеман, В. Меліков, Г. Лапчинський, І. Локоташ та інші [86; 87; 114; 115; 129 та ін.]. Їх спогади відзначаються упередженими оцінками, тому фактологічний матеріал,

який міститься у них використано як довідковий, зіставлено із свідченнями інших авторів і критично проаналізовано.

Цінний матеріал з даної проблематики міститься у працях діячів російського “білого руху” – А. Денікіна, А. Лукомського та інших [104-105; 117]. Загалом весь український військовий рух і створення Збройних сил УНР вони розглядали з позиції великодержавного шовінізму, виступаючи за неподільність Росії та заперечуючи право українського народу на свою державність.

Отже, огляд історіографії та джерельної бази дослідження засвідчує: по-перше, діяльність Директорії УНР з організації власних Збройних сил знайшла відображення у вітчизняній і зарубіжній літературі; по-друге, тема дослідження у визначеній постановці проблеми ще не стала предметом комплексної узагальнюючої наукової розробки. Опрацьований матеріал, критичний підхід до фактів і їх трактувань дозволяє вирішити поставлені цілі та завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. Зовнішньополітичне та військове становище України напередодні та в період приходу до влади Директорії.

У період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., зовнішня політика і воєнна доктрина були тісно переплетені, адже вони повинні були в комплексі вирішувати проблему оборони України. У вирішенні питання оборони і вибору союзників повинно було відбуватися співробітництво двох державних інституцій – армії і дипломатії.

Для України вибір союзника завжди був потенційно небезпечним, оскільки ставив її в політичну або територіальну залежність від країн з якими вона межує. Починаючи з часів Богдана Хмельницького “відсутність правильного вибору союзника з орієнтацією на лідерів межуючих з Україною держав у кінцевому результаті приводила до громадянської війни в Україні. Під час кривавої міжусобиці раз по раз знищувався політичний, ідеологічний і воєнний потенціал сил українського опору черговому агресору, який, користуючись черговою міжусобицею, входив зі своєю збройною силою на територію Української держави”, – підкреслює сучасний історик Г. Темко [310, с. 86].

Українська державність відродилась у 1917 році на Наддніпрянській Україні і знайшла своє втілення в Українській Народній Республіці. Важливим чинником в її утвердженні був вихід на міжнародну арену, налагодження відносин зіноземними державами, проведення самостійної зовнішньої політики. Необхідним для України стало дотримання єдності оборонної політики і зовнішньополітичного курсу.

На жаль, Центральна Рада не використала військовий рух, який на початку національно-визвольної революції набув такого розмаху, що став не тільки складовою частиною загальнонаціонального українського руху, а й фактично його генератором.

Крім того, лідери Центральної Ради М. Грушевський та В. Винниченко, всупереч об’єктивним процесам, дотримувались

федералістської концепції української державності. Навіть, коли в Росії у листопаді 1917 р. владу захопили більшовики і на теренах колишньої імперії постав цілий ряд молодих національних держав, вони не зважилися взяти відповідальність на себе, а саме: проголосити і очолити побудову самостійної незалежної української держави. У III Універсалі від 20 листопада 1917 р. проголошувалось створення Української Народної Республіки і остання знову ж таки усвідомлювалась саме “в федеративній Росії” [192, с. 12]. На думку сучасного історика Л. Дещинського це мало такі фатальні наслідки для української державності: “по-перше, більшовики, захопивши владу в Росії, відразу взяли за насадження тоталітарного режиму. УНР як демократична держава із законного обрання народним урядом, ставала їм на перешкоді, її існування навіть у федеративному зв'язку з Росією не давало жодної можливості більшовикам утвердити на території колишньої імперії свою диктатуру, яка б забезпечувала їм абсолютну і безконтрольну владу. Усе це вело до зіткнення двох протилежних сил. Формальний федеративний зв'язок з Росією у цій боротьбі, що почалася між УНР і більшовицьким Раднаркомом, надавав їй суто внутрішнього характеру, як суперечки між різними політичними угрупованнями одної країни. Це утруднювало саму організацію боротьби, оскільки юридично не давало підстав вважати її на міжнародній арені міждержавним конфліктом і надати ззовні допомогу Україні у цій нерівній боротьбі” [192, с. 3-4].

Агресія більшовицької Росії та окупація Червоною армією значної частини українських територій, підштовхнули Генеральний Секретаріат укласти 9 лютого 1918 р. Берестейський мирний договір. Україна стала однією з перших країн, що вийшла із світової війни. У ситуації, що склалася Берестейський мир став порятунком від загибелі, однак, як зазначав С. Петлюра, спричинився до міжнародної ізоляції України, бо та опинилась в таборі переможних країн [43, с. 223].

Коли дипломатія безсила, армія стає останнім аргументом у вирішенні проблем. Нажаль, українські політики не розглядали армію, як один з головних чинників революції, а бачили у ній тільки “знаряддя пануючих класів у їх боротьбі проти селянства і робітництва”.

Ідею створення власних Збройних сил відстоювали національно-патріотичні сили на чолі з М. Міхновським. Проте більшість Центральної Ради підтримала не М. Міхновського та С. Петлюру, а схилилась до думки М. Грушевського і В. Винниченка, які категорично заперечували формування власної регулярної армії. Фактично, УНР вийшовши на міжнародну арену з недостатньою кількістю військових сил для власної оборони, не мала змоги себе захистити від ворога. Лише тоді, коли незалежність країни довелося захищати за участю чужоземної збройної сили лідери Центральної Ради переглянули попередньо військову політику, але вже було надто пізно.

Організація українського війська за часів П. Скоропадського не вийшла за межі підготовки кадрів. На кінець 1918 р. українська армія перебувала в стадії початкової організації. Зрештою, уряд фактично не мав своєї армії і повністю покладався на австро-німецькі війська. Під тиском зовнішніх подій та усвідомлюючи неминучість поразки у війні Німеччини, частина міністрів висловились за переорієнтацію на Антанту. Однак, альянти підтримували Добровольчу армію генерала Денікіна та ідею російських шовіністичних кіл по відновленню “єдиної і неподільної Росії”.

Восени 1918 р. докорінно змінилась міжнародна обстановка і позиції України в ній. Зв'язана Берестейським мирним договором з країнами Четверного союзу, які перебували на межі воєнної катастрофи, Українська держава все більше відчувала міжнародну ізоляцію. Останні дні гетьманату характеризувалися не лише змінами на міжнародній арені, а й значними змінами у внутрішньому житті України. Передусім вони зумовлені переходом в рішучий наступ усіх опозиційних гетьманському режиму сил, більша частина яких об'єдналася навколо створеного ще

наприкінці травня 1918 р. Українського національно-державного союзу (УНДС). Першим його головою став А. Ніковський, другим – В. Винниченко. В УНДС увійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-федералістів, а також Об'єднана рада залізниць України і Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки [196, с. 57-59].

Спроби представників УНДС залучити до підготовки протигетьманського повстання представників Раднаркому Х. Раковського і Д. Мануїльського зазнали краху. Делегація з Москви 7 жовтня 1918 р. припинила переговори і виїхала [107, с. 291-292].

На початку серпня 1918 р. з ініціативи українських соціал-демократів і представників УПСР (центральної течії) блок УНДС переформувався в Український національний союз (УНС) на чолі з есером А. Ніковським. У вересні 1918 р. А. Ніковського на посаді голови УНС змінив В. Винниченко. На думку історика В. Литвина, це була не стільки персональна, скільки партійна зміна: менш впливову партію есерів в Союзі витіснила більш впливова партія українських соціал-демократів [244, с. 282]. Одночасно нелегальну діяльність, спрямовану на повалення гетьмана, розгортали більшовики і ліві есери – політичні сили, які не мали прямого стосунку до УНС. Більш ефективна нелегальна діяльність приховувалась в УНС [244, с. 285]. На сторінках своєї праці В. Литвин цитує довідку, “Історія повстання листопада-грудня 1918 р.”, видану інформаційним бюро при Директорії у січні 1919 р., у якій зазначалось, що ключовими фігурами у повстанні були В. Винниченко і М. Шаповал. У документі вказано, що В. Винниченко одночасно провадив переговори з гетьманом про формування національно-демократичного кабінету і організаційну роботу з підготовки збройного повстання. “Пленум УНС приєднався вже тоді, коли був поставлений перед фактом початку повстання”, – вказувалось в документі [244, с. 285]. Загалом у спогадах П. Христюка, суперечливі твердження, хто на цьому етапі був ініціатором

протигетьманського повстання. Відтак, гетьман, відчуваючи небезпечне становище, в якому він опинився, 8 листопада 1918 р. підписав таємний військовий договір з командувачем Донського війська – генералом П. Красновим. Згідно з договором, у випадку протигетьманського повстання, полки Донського війська мали прийти на допомогу. Це стало відомо не тільки провідним українським колам, а й німецькій військовій та цивільній владі. 10 листопада 1918 р. німецьке командування видало наказ звільнити з в'язниці С. Петлюру, який був ув'язнений тимчасово, разом з В. Винниченком (з наказу гетьмана) через підозру в антиурядовій діяльності. Вийшовши з в'язниці, С. Петлюра взяв активну участь у нарадах УНС і підготовці протигетьманського повстання [157, с. 306-307]. І хоча Скоропадський у жовтні заборонив діяльність опозиції, все ж під тиском УНС він здійснив першу реорганізацію уряду і ввів до його складу О. Лотоцького, М. Славінського і П. Стебницького – своїх політичних супротивників [315, с. 254]. Але зупинити організацію протигетьманського повстання було вже не можливо. 30 жовтня 1918 р. УНС організував Повстанський оперативний штаб на чолі з отаманом Полтавського корпусу генералом О. Осецьким, який швидко домовився з німецькою революційною владою про неутручання німців у боротьбу Директорії з гетьманським режимом [315, с. 254].

Візит Д. Дорошенка в Берлін для переговорів з німецьким урядом завершився тим, що канцелер Макс Баденський запевнив українського міністра в тому, що німецький уряд “не виведе своїх військ так довго, як цього буде потрібно для охорони українських кордонів” [328, с. 206]. У зв'язку з цим у німецьких військових частинах на той час відчувався виразний поділ: з однієї сторони вони почували себе окупантами на чужій землі, а з іншої – “втома війною і зневіра в її доцільність, бажання за будь-яку ціну відпочинку та туга за батьківщиною – ось що було тоді головними ознаками настроїв німецької армії в Україні”, – писав у своїх споминах В. Петрів [142, с. 93].

Між тим, виразно визначена ще в жовтні 1918 р. військова перемога держав Антанти, активізувала в Україні політичні і громадські групи, що стояли на проантантівських позиціях. 10 жовтня 1918 р. Д. Дорошенко на Раді Міністрів подав проект відрядження дипломатичних місій у Францію, Англію та США для встановлення з ними міжнародних контактів [107, с. 352]. З цією ж метою у Берн (Швейцарія) виїхав Є. Лукашевич. Таке саме завдання одержав від П. Скоропадського посол у скандинавських країнах І. Коростовець, якого згодом замінив К. Лоський. Проте, країни Антанти не пішли на встановлення відносин з Україною, виходячи із засад “ідейного та практичного порядку” [107, с. 391]. По-перше, рішуче запротестували Німеччина і Австро-Угорщина. По-друге, держави Антанти бачили чітко виражену пронимецьку політику гетьманського уряду. По-третє, уряд Франції стояв на позиції “єдиної і неподільної Росії”. Англія і США не маючи чіткого уявлення про українську проблематику, підтримали політичну концепцію Клемансо [193, с. 158-159]. Британська місія у Берліні регулярно надсилала до Лондона рапорти про розвиток українсько-німецьких відносин. Так, вона повідомила управління розвідки про зустріч представників двох країн у Берліні. На цій зустрічі обговорювалась проблема фінансової допомоги від німецького уряду П. Скоропадському для утримання його на посаді гетьмана. Британські дипломати в Берліні просили своїх колег у Форин Офісі надсилати їм інформацію про позицію кабінету щодо гетьмана Скоропадського для вжиття конкретних заходів [193, с. 160]. Відповідь військової розвідки була наступна: “Треба дати зрозуміти в Берліні, що ми не бажаємо мати ніяких стосунків із Скоропадським. Можливість, що він коли-небудь буде для нас в пригоді, практично виключена. Він з самого початку став знаряддям німців і тепер перебуває в одній компанії з Біскупським, Бермонтом та усіма цими російськими шукачами пригод, які завжди шкодять будь-якій справі, за яку вони беруться” [269, с. 159-160].

Поряд з цим британський уряд не виключав можливості селянського повстання в Україні. Збір зерна викликав незадоволення не тільки серед селян, а й серед землевласників, які змушені були сплачувати німецькій владі від 10 до 20 відсотків вартості їхньої землі. Агітація проти гетьманського режиму та німецьких військ спочатку призвела до пасивного опору, а згодом до відкритих бунтів у різних регіонах України [157, с. 161]. 11 листопада 1918 р. союзники наказали німецьким військам тимчасово продовжувати окупацію українських територій для створення бастиону проти більшовиків [157, с. 161]. В цей час Болгарія та Туреччина вже капітулювали. 17 жовтня 1918 р. розпалась Австро-Угорська імперія. 3 листопада 1918 р. у Німеччині спалахнула революція, яка призвела до відречення Вільгельма II від престолу. Одночасно, поразкою країн Четверного союзу закінчилась Перша світова війна. Ці події не могли не вплинути на ситуацію в Україні. Німецька військова присутність втрачала сенс [244, с. 287]. Антанта підтримувала російські антибільшовицькі організації і ставилась негативно до “сепаратизму” народів, які перебували в складі колишньої Російської імперії [196, с. 391-392]. Переговори голови української місії І. Коростовця з представниками Антанти в Яссах (Румунія) закінчились невдачею. Альянти вважали, що вступивши в союз з Центральними Державами, Україна тим самим розірвала свій союз з ними [196, с. 409-410].

І. Коростовець доводив, що після того як німецька армія залишить Україну, її відразу ж почнуть окупувати більшовики, але почув у відповідь, що проти останніх будуть використані сили Добровольчої армії. Перебуваючи під впливом представників російських великодержавних шовіністичних кіл, представники Антанти орієнтувались на відновлення Росії у колишніх межах, а України не визнавали і визнавати не планували [269, с. 161-162]. Конкретні ж вимоги держав Антанти зводились, як писав Д. Дорошенко, “до вилучення з уряду в Києві осіб, що скомпрометували себе германофільськими зв’язками” і щоб “українці виступили на оборону

своєї території й боролися разом з лояльним військом Росії”[196, с. 410]. На нашу думку представники Антанти не усвідомлювали реальних масштабів більшовицької загрози для України. Після капітуляції Німеччини і підписання нею 11 листопада 1918 р. Комп’єнтського перемир’я радянська Росія анулювала Брест-Литовський мирний договір, що зобов’язував її вивести війська з території України.

Проти України більшовиками було сформовано окрему VIII армію зі штабом у Воронежі під командуванням генерала Чернявіна, яка нараховувала близько 75 тис. багнетів, 1400 кінноти, 170 гармат, 427 кулеметів, 6 бронепоездів. Ця більшовицька армія чекала виходу німців з України і наказу почати новий напад, метою якого буде знищення самостійності України. У “нейтральній зоні, яка була встановлена прелімітарним договором і простягалася шириною 10-20 км уздовж усієї прикордонної смуги між Україною і Радянською Росією, сконцентрувались дві дивізії Червоної Армії, почали формуватися великі військові підрозділи у північних районах Чернігівської та Харківської губернії. [316, с. 517; 104, т. 4, с. 181]. Троцький офіційно заявляв: “Питання про південний фронт стало тепер для нас дуже різким. Німецький мілітаризм, безумовно, впаде; він буде змушений покинути Україну, а англо-французький мілітаризм поспішить його заступити. Нам треба зайняти Дон, Північний Кавказ і Каспій та підтримати робітників і селян України. Необхідна мобілізація усіх сил батьківщини, бо вони потрібні насамперед Південному фронту” [193, с. 162].

Між тим, український національний уряд не було створено, натомість при підтримці кадетів та проросійськи налаштованих селян гетьман 14 листопада 1918 р. оголосив про зміну урядового курсу та доручив формування нового уряду С. Гербелю. Одночасно 14 листопада П. Скоропадський видав Грамоту про федеративний зв’язок України з майбутньою не більшовицькою Росією [288, с. 94-95].

Після проголошення Грамоти в Україні активізувались російські політичні організації, посилилась русифікація в армії. “Останні тижні життя гетьманської армії позначились русифікацією зверху”, – згадував М. Шляхтиченко, який служив у той час у 12-му Брацлавському полку ад’ютантом. “Несподівано прийшов наказ, – писав він далі, – який дозволив вживати російську мову на рівні з українською...” [327, с. 58]. Тим часом, заява гетьмана про майбутній зв’язок з не більшовицькою Росією була підкріплена контактами його адміністрації з генералом Денікіним та деякими іншими групами. Так, у ноті до представників Дону, Кубані, Тереку, Грузії та Добровольчої армії, український уряд твердив, що на початку боротьби за возз’єднання Росії та її визволення від більшовиків було б доцільно скликати в Києві конференцію для обговорення питання стосовно майбутньої Росії [193, с. 163]. Конференція відбулась 16 листопада 1918 р. в Яссах. Учасники звернулися до представників Антанти з проханням про військову допомогу для боротьби з більшовицьким урядом. Російські делегати, не дивлячись на запевнення П. Скоропадського у вірності спільній меті реставрування цілісної Росії, були впевнені, що затримка виведення німецьких військ з української території була пов’язана із намаганнями гетьмана завершити комплектування власної національної армії, здатної побороти росіян. Занепокоєння у них викликав ще й інший новоутворений український орган, а саме – Директорія.

Ситуація в Україні ускладнилась: німецькі війська, відступаючи, відкривали територію більшовикам. Місцеві ж більшовики почали організовувати повстання, перешкоджати постачанню Києва продовольством. “Порятунок країни повністю залежить від країн Антанти”, – писав прем’єр-міністр України Гербель у телеграмі до генерала Рауха. Він стверджував, що “...негайний наступ союзних військ на Київ має найважливіше значення” [193, с. 163].

Отже, інтереси Антанти та антибільшовицьких військ у колишній Російській імперії збігалися, й інтервенція союзних військ в Україну була тільки питанням часу [327, с. 58]. Одночасно з цими подіями набирала все більшої сили організація протигетьманського повстання. Слід зауважити, що повстання не було спонтанною відповіддю на грамоту 14 листопада 1918 р., а було зумовлене вищезгаданими факторами і заходами УНС. М. Шаповал у мемуарах згадував: “У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, Осецьким, полковником Павленком та Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план був заздалегідь вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський та ін.). Потім у цей план було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього. Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського Генерального Штабу нам давав відомості полковник Генштабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом було втаємничено в цю справу представників Січових Стрільців (полковник Є. Коновалець та ін.). Командир Чорноморського кошу полковник Пелешук і начальник Запорізької дивізії полковник П. Болбочан восени самі запропонували довірочно свої послуги. Зносили з цими особами я таємно підтримував” [325, с. 120-121]. В ніч з 13 на 14 листопада в приміщенні Міністерства шляхів відбулись таємні збори, на яких членами УНС було створено Директорію для політичного керівництва переворотом і як майбутню владу України. Головою Директорії був обраний В. Винниченко, С. Петлюру обрали заочно. Два дні перед тим його звільнили з тюрми, і він поїхав у Білу Церкву, де проходили переформування Січові Стрільці. Крім них у склад Директорії ввійшли: член УПСР, професор Ф. Швець, соціаліст-самостійник, адвокат П. Андрієвський та керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Макаренко [318, с. 111]. Основним завданням наради було затвердження заздалегідь підготовленого плану збройного повстання. Як зазначалось вище, ще 30 жовтня 1918 р. було створено оперативний штаб

на чолі з генералом О. Осецьким. Полковник В. Тютюнник очолив оперативний відділ, а полковник В. Кедровський – адміністративний. Підполковник А. Мельник та сотник Ф. Черник були представниками УСС в Оперативному Штабі [330, с. 101-102; 207, с. 192]. Було намічено два варіанти плану ведення бойових дій. Перший передбачав негайне захоплення Києва полком Січових стрільців. Однак, через невпевненість в обіцяному нейтралітеті німецьких військ, нарада затвердила другий план: “...підняти круг себе народ, озброювати його, формувати правильне військо і помалу охоплювати Київ з усіх боків” [174, с. 121, 122].

15 листопада 1918 р. члени Директорії виїхали у Білу Церкву, а в Києві залишили своїм представницьким органом і органом боротьби за владу Директорії Український Військовий Революційний Комітет, утворений при центральному комітеті УСДРП у складі М. Авдієнка, В. Чехівського, А. Пісоцького і М. Марченка.

Німецька залога, що перебувала у Білій Церкві, після переговорів з представниками Січових Стрільців зобов’язалась не втручатись у боротьбу Директорії з гетьманським режимом. У свою чергу командування військ Директорії зобов’язалось допомогти німецьким військам виїхати з України [52, с. 134]. Цього ж дня, 15 листопада 1918 р., з’явилась “Відозва”, підготовлена В. Винниченком, в якій Директорія УНР зверталась до всіх громадян України: “разом... стати збройною, дружньою силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські установчі збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі” [12, оп. 1, спр. 6, арк. 6]. У зверненні до народу оголошувалося, що “скасовуються всі закони, розпорядження, видані гетьманським урядом і повертаються закони, видані першим Республіканським урядом України [12, оп. 1, спр. 6, арк. 6]. Назва органу, який звертався до населення свідчила про намір партій й організацій, що утворювали УНС, відновити попередню форму державності, яка утворилась в часи Центральної Ради.

На думку В. Литвина, Директорія була створена надзвичайно своєчасно, адже вона одразу ж “опинилась на гребні революційної хвилі, яка знову високо піднялася, тому що після революції в Німеччині й Австро-Угорщині австро-німецька армія катастрофічно швидко втратила боєздатність, якийсь час вона лише стримувала повстанців від захоплення Києва” [244, с. 289].

На початку повстання Директорія у своєму розпорядженні мала незначні військові сили. Січові Стрільці стали основною ударною силою в повстанні та осередком повстанського руху. Полковник Є. Коновалець пізніше наголошував на тому, що “Січові Стрільці рахувались тільки з одним завданням, яке мало стояти перед ними на випадок успіху, а саме – співпраця з усіма покликаними до цього чинниками біля організації української армії для оборони врятованої державності перед ворогами” [125, с. 47]. Крім Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця в кількості близько 1250 бійців, їй підпорядковувалась лише військова організація залізничників під командуванням генерала О. Осецького. Однак військові сили швидко збільшувались завдяки прибулим повстанцям [157, с. 324]. Важливе значення мав проголошений С. Петлюрою у Білій Церкві 15 листопада 1918 р. “Універсал”, у якому він, щоб “усунути даремного кровопролиття і розрухи” пропонував усім військовим частинам гетьмана “перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли” [57. С. 133]. Слід зауважити, що одночасно з’явилося два документи з однаковими закликами до збройної боротьби: вищезгадана “Відозва” від імені Директорії та “Універсал” від імені С. Петлюри. Ця неузгодженість з часом поглибитись та призведе до негативних наслідків.

У Київ приїхав і прийняв пропозицію приєднатись до протигетьманського повстання полковник П. Болбочан, який командував Запорізьким корпусом. Запорізький корпус складався з 2500 добре

вишколених і національно свідомих козаків, мав добре підготовлений старшинський склад [156, с. 138].

Майже одночасно з полковником Б. Болбочаном в Київ приїхав полковник Д. Пелешук, командир Чорноморського коша з Бердичева, і заявив, що його частина готова служити УНС і виконувати його накази [156, с. 138]. Чорноморський кіш налічував близько 400 чоловік [189, с. 87]. У Чернігові свою згоду на повстання дали полки Сірої дивізії, однак вони теж нараховували по 100-150 чоловік [207, с. 16]. Гетьманська армія в листопаді 1918 р. разом із кадрами новоутворених частин нараховувала 65 тис. чоловік [142, с. 84-86; 88].

З початком повстання Запорізький корпус мав вийти з Бахмача, підійти до Києва і оточити північні його околиці. Чорноморський кіш мав підійти до столиці з Правобережжя. Такий план давав можливість раптового нападу на Київ. У Сватовій Лучці стояло ще три полки Запорізької (пізніше Натіївської) дивізії. Невигідність позиції полягала у тому, що полковник П. Болбочан опинявся далеко від політичного повстанського центру і мав вести справу самостійно, не чекаючи наказів. Враховуючи такий стан, він був призначений головнокомандувачем військ Лівобережної України з великим військовим і політичним повноваженням [156, с. 138].

Протигетьманське повстання розпочалось 16 листопада 1918 р. Січові Стрільці зайняли Білу Церкву, а 17 листопада Фастів і рушили на Київ. 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою, за 30 км від Києва відбувся бій між Січовими Стрільцями і гетьманськими військами під командуванням генерала князя Святополка-Мірського. У завзятому бої Січові Стрільці розгромили противника і змусили його до втечі. Співвідношення сил було наступним. Гетьманські війська нараховували батальйон російських офіцерів (близько 1000 чоловік), один сердюцький полк, одну батарею, бронепоезд та кінну сотню – разом біля 3 тис. чоловік. Сили Директорії склалися з авангарду Січових стрільців (не більше 300

чоловік) [292, с. 257], одного бронепοїзда з гарматою та одного куреня Чорноморського коша (близько 400 чоловік) [149, с. 111]. Чим же зумовлений успіх бою? Перш за все правильним розташуванням кулеметів та бронепοїзда УСС, які знаходились над флангом гетьманських сил на узвишші та непримиренністю і жорстокістю бою [113, с. 6-9; 151, с. 27-29].

Слід підкреслити, що перемога військ Директорії під Мотовилівкою мала вирішальне значення для подальшого ходу повстання, оскільки зламала ініціативу ворога. Перемога під Мотовилівкою значно збільшила кількість повстанців, які приєдналися до військ Директорії. П. Христюк зазначав: "...повсталa майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші "гетьманці"... всі були охоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його" [52, т. 3, с. 135]. Інший учасник тих подій О. Назарук писав: "Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії утратив евенденцію щодо їх числа. Я хотів бодай у приближенні довідатись про кількість наших сил, щоб записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати що-небудь спільного з інтересним проявом повстанського руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядових постачання... Урядовці постачання відповідали, що зареєструватися неможливо, бо різні відділи прохарчуються самі, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи" [140, с.25].

Хід повстання на периферії підтвердив недієздатність гетьманського режиму. Місцеві адміністрації і підпорядковані їм військові формування масово розбігались або переходили на бік республіканської влади [240, с. 11]. Так, 17 листопада в Конотопі, у штабі дивізії сірожупанників стався переворот: командування дивізії оголосило про свій нейтралітет. Очолив дивізію призначений Директорією, сотник Палій. Полки цієї дивізії налічували по 100 чоловік у кожному, "...майна і зброї було на повний склад...". Після мобілізації, проголошеної 19 листопада 1918 р., вже за

кілька днів полки збільшились до 1500 чоловік кожний. Найзапекліші сутички з гетьманськими військами, в яких брали участь ці полки, були під Бахмачем та Крутами [144, с. 93].

20 листопада 1918 р. повстанські війська під командуванням Є. Коновальця підійшли під Київ і почали його облогу. В цей день на сторону Директорії перейшов Кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштайна [264, с. 257].

Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії, наблизившись у дні повстання до Києва, розпочали наступ, Революційний Комітет, створений для організації повстання з середини столиці, призначив збройний наступ. Однак, захопити столицю не вдалося через відсутність координації між загонами. Крім того, всупереч Білоцерківській умові, німецький гарнізон заявив, що оборонятиме Київ перед наступом військ Директорії [52, т. 3, с. 135]. В. Винниченко у своєму “Щоденнику” зазначив: “...28/XI-18 р. розпочався наш наступ. Німці проти нас. З Румунії, з Чорного моря от-от з’являться війська Антанти. З боку Галичини – поляки, більшовики на півночі поводяться дивно-підозріло. В Києві стоїть тисяч 20 німців. У них біля 100 гармат, гетьманців – біля 5 тисяч при 40 гарматах. У нас же 8 тисяч війська при 30 гарматах” [94, с. 156-157]. Однак, сили повстанців швидко збільшувались. Для вирішення проблеми поповнення збройних сил Головний Отаман С. Петлюра видав “Наказ” за власним підписом і підписом Начальника Штабу отамана О. Осецького на підставі декрету Директорії УНР від 20 листопада 1918 р., в якому повідомлялось: “... всім громадянам, що перейшли військову муштру у всіх родах зброї і на флоті, здатним носити зброю, від 20-ти до 35-ти р. включно, негайно стати в ряди армії Української Народної Республіки для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством, для здобуття землі і вільних прав трудящому народові та для того, щоб забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці” [69, 1918, 17 грудня].

24 листопада 1918 р. був виданий за тими ж підписами “Наказ Армії Української Народної Республіки”, у якому визначалась категорія військовослужбовців-добровольців: “Головна Команда Республіканських військ пояснює, що добровольцями вважаються лише ті з козаків, котрі не підлягають призову по мобілізації, оголошеній Директорією” [69, 1918, 17 грудня].

27 листопада 1918 р. прийнято “Закон про мобілізацію”, як чергову спробу вирішити проблему призову до українського війська [5, оп. 2, спр. 34, арк. 3]. В результаті в армію УНР влились сотні повстанських загонів із слабкою дисципліною та небажанням виконувати накази командування. Крім того не було розроблено військової структури установ і засобів для їх проведення [5, оп. 2, спр. 34, арк. 3]. Вже до 10 грудня Дніпровська дивізія нараховувала 20 тис. чоловік. А дивізія Українських січових стрільців 3 грудня 1918 р. розгорнулася в Осадний корпус, який був сформований з трьох дивізій – УСС, чорноморців та дніпровців. Загальна кількість – 50 тис. чоловік [236, с. 232; 189, с. 87]. Війська Директорії поповнювались також гетьманськими військовими частинами. Другий виступ Революційного Комітету в Києві відбувся під час останнього наступу повстанських військ на столицю. 12 грудня 1918 р. німецьке командування, усвідомлюючи безперспективність ведення бойових дій вирішило здати Київ. Місто практично залишилось без захисту. Наспих сформовані офіцерські дружини налічували всього 3-4 тис. чоловік [104, т. 4, с. 190]. 13 грудня українське повстанське військо впритул підійшло до Києва. 14 грудня 1918 р. робітничі і військові групи захопили стратегічно важливі райони Києва і до ранку роззброїли всі гетьманські військові формування [244, с. 290]. В цей день перейшов на сторону Директорії Радомишльський полк (власне не полк, а кадри майбутнього полку), а також Сердюцька дивізія [97, с. 86]. Німецька армія дотримувалась нейтралітету. Відбулись переговори представників повстанського штабу з німецьким командуванням стосовно повернення німецької армії на батьківщину і

щодо можливості залишити зброю повстанцям. В результаті було озброєно не менше 200 чол. повстанців німецькою зброєю всіх родів [157, с. 339].

14 грудня 1918 р. вийшла постанова гетьманської ради міністрів про складання своїх повноважень [14, оп. 1, спр. 91. Фотокопія документа]. Гетьман зрікся влади не на користь Директорії, а на користь російського уряду Гербеля. Тому Директорія шукала підтвердження легітимності своєї влади в скликанні народного представництва у формі Трудового Конгресу. Цей тимчасовий революційний парламент мав діяти до того часу, “коли настане мирне життя” і буде “замінений Установчими зборами” (з Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р.) [174, с. 173].

В період приходу до влади Директорії, вона вважалась органом Українського Національного союзу, призначеним для керівництва повстанням. Однак в ході повстання Директорія фактично проголосила себе найвищим державним органом відновленої УНР. У Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. про Національний союз не згадувалось. Директорія не могла повністю знехтувати Національним союзом, тому що через нього вона була зв'язана з українською революційною демократією. Щоб цей зв'язок остаточно не розірвався, 26 грудня 1918 р. Директорія утворила Раду Народних Міністрів УНР на чолі з соціал-демократом В. Чехівським. Міністерські портфелі були поділені між представниками партій, що входили до УНС [244, с. 292-294].

Про національну природу нової влади, і водночас про її замкненість, свідчить той факт, що серед міністрів були відсутні представники російських та польських партій. Це породжувало гострі конфлікти між владою і неукраїнською частиною населення, яка складала значну частку меншості міст. Для віднайдення політичного консенсусу Директорія запровадила скликання державних нарад, у яких поряд із вищим державним керівництвом брали участь керівники партій та громадських організацій [244, с. 292-294].

Становище нової влади було вкрай складне. Сподівання членів Директорії приступити до розбудови УНР були марними. Вони фактично не в змозі були контролювати ситуацію. Військові сили, що забезпечили триумфальний рух на Київ, склалися в основному з селян-добровольців. Ось як висловився з цього приводу В. Литвин: “Як і в 1917 р. головним революційним гаслом селянства була боротьба за землю. Таким чином, український провід з самого початку повстання й особливо після його перемоги, був поставлений перед необхідністю віднайдення політичної перспективи, яка б могла задовольнити принаймні більшість соціуму чи хоча б примирити його з новою владою” [244, с. 294]. Селяни ж, поваливши гетьманську владу, вважали, що виконали своє завдання і повертались додому. Вони не думали про подальшу долю Директорії і власної держави, оскільки мали недостатньо розвинену національну свідомість. Крім того, виразні пробільшовицькі тенденції, що проступали в політиці українського народу, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше ніж раніше схилити на свій бік багатьох селян. Історики та мемуаристи відзначають, що до взяття Києва повстанців, котрі підтримували Директорію, важко було перелічити. Тому дослідники можуть оперувати приблизними цифрами: 100 тис.; 150 тис.; 300 тис.; 400 тис.; 500 тис. [176, с. 67; 323, с. 13; 207, с. 197; 52, т. 3, с. 100]. Враховуючи дані, що під Києвом було від 50 тис. до 60 тис. повстанців [236, с. 325; 229, с. 108] можна припустити, що загальна чисельність військ Директорії становила не більше 250-300 тис. чоловік. Однак, вже в третій декаді грудня 1918 р. Дієва армія УНР нараховувала лише 73 тис. чоловік [229, с. 108; 142, с. 84-88]. Основне ядро її складалось із Запорізького корпусу, корпусу Січових стрільців, дивізії Сірожупанників, Чорноморського коша (корпусу), багатьох не укомплектованих частин, для закінчення формування яких потрібно було ще чимало часу та двох юнацьких шкіл [194, с. 34]. Такої кількості регулярних військ було недостатньо для оборони республіки від зовнішніх ворогів.

Директорія намагалася зберегти політичну єдність сил. 26 грудня 1918 р. у Декларації оголошувалось про запровадження трудового принципу, який “поєднає кращі сторони радянської та парламентської систем”. Декларація оголошувала про те, що тільки працюючі класи, які є “суть основою громадського життя, які творять матеріальні і духовні цінності, які кров’ю і життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу” мають право на владу, тобто політичні права. Нетрудові класи, “які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорсткостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою” [80, 1919, 15-16 листопада]. Оголошуючи курс соціальних реформ, Директорія наголошувала, що “вважатиме своїм обов’язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними й народними умовами, в яких на даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія” [80, 1919, 15-16 листопада]. Отже, Директорія знаходилась під впливом зовнішньополітичних масштабних змін, якими супроводжувалось завершення світової війни.

Трудовий принцип торкнувся і армійських низів і вищого військового керівництва. Саме тому було ліквідовано Генеральний Штаб, утворений гетьманом П. Скоропадським. Замість нього був створений Штаб Дієвої Армії (ШДА), який був практичним уособленням нового військового курсу [323, с. 16]. Дисертантка вважає, що на першому етапі діяльності Директорії однією з проблем залишалась невизначеність у ставленні до армії, зокрема до її старих кадрів і їх ролі у державі.

На думку сучасного історика Темка Д.Г. “не тільки українські селяни і повстанці, але і солдати Української діючої армії не могли зрозуміти, що відбувається. Відсутність чіткої політичної платформи держави і як наслідок, чіткої, ідеологічної бази для контрпропаганди зіграли дуже злий

жарт з українським політичним і військовим керівництвом” [310, с. 83]. У згаданій вище статті “Вождь та військо” В. Прохода наводить такий випадок: “... до командира 1-го полку полковника Пузицького з’явилась делегація від мітингуючи козаків, що вступили до полку після повстання проти гетьманського уряду, з проханням пояснити куди і по що має від’їхати полк, а також з ким і за що вони мають битися?... На війні чекати не можна”. Полковник Пузицький відповів, що можуть залишатися тільки ті, хто вірить своєму командуванню” [287, с.133]. В результаті частина вояків покинула полковника.

Це один з випадків невизначеної військової і політичної ситуації. Армія потребувала реформування. При відсутності чіткої військової структури важко було втримати той нестабільний контингент, який виник під час протигетьманського повстання. Не вистачало фахівців середнього і вищого рівнів. Бракувало матеріального забезпечення війська. Мобілізаційні заходи з однієї сторони сприяли швидкому розгортанню повстання на всій території України, закріплювали правові та державні засоби реформування армії УНР, а з другої сторони негативно вплинули на подальший стан військових формувань. Військові з’єднання, які виникали стихійно, були погано організовані і представляли собою дрібні тактичні одиниці на чолі з погано обізнаними у військовій справі отаманами. Так, начальник Генерального штабу отаман А. Мельник 31 січня 1919 р. оповіщав отаманів М. Шаповала, І. Гулія, і Є. Коновальця про розпорядження С. Петлюри щодо реорганізації частин і вказував на те, що “на фронтах оперує багато окремих сотень і куренів часто дуже невеликого складу через що буває неможливо керувати боєм одному начальнику в певному напрямку, де йому підлягає до 8 або й більше дрібних одиниць з якими він зв’язку не має і не може керувати боєм в результаті невдачі операції” [6, оп. 3, спр. 98, арк. 26]. Згідно з розпорядженням Головного Отамана реорганізацію потрібно було провести таким чином, щоб скасувати дрібні частини і об’єднати їх в полки, а полки в окремі групи

дивізій у складі трьох піших, одного кінного і одного гарматного полків. Планувалось на східному фронті формувати три дивізії в напрямку на Чернігів, Полтаву і Кременчук і резервні частини в Києві у складі двох дивізій. Група отамана Гулія мала складатись із двох дивізій в районі Катеринослав-Нікополь, а група отамана Оскілка з трьох дивізій в районі Коростень-Сарни-Володимиро-Волинськ з резервами, зосередженими на Волині. Відповідно до кількості багнетів група Омеляновича-Павленка реформувалася в дивізії і окремі групи [6, оп. 3, спр. 98, арк. 26]. Штаб Дієвої армії УНР, оцінюючи становище України, яка з усіх боків була оточена ворогами, вже наприкінці грудня 1918 р. створив окремі фронти з 4-ох армійських груп: Лівобережної – отамана П. Болбочана (проти більшовиків та російських добровольчих частин); Північно-Правобережної – отамана В. Оскілка (проти більшовиків та польської армії); Південної генерала О. Грекова (проти десанту Антанти); Дністровської (проти румунів) [319, с. 56].

Загалом, фактичний склад і положення армії УНР на початку січня 1919 р. можна прослідкувати на сторінках статті В. Проходи “Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР”, які підтверджуються архівними даними. Відповідно до цих даних складено таблиці: Фактичний склад і положення військових сил армії УНР на Лівобережному фронті (січень 1919 р.) (Додаток А) та Фактичний склад і положення військових сил армії УНР на Північному, Західному та Південно-Східному фронтах (січень 1919 р.) (Додаток Б).

Разом на Лівобережній Україні нараховувалось приблизно 39 тис. 800 багнетів, 1 тис. 950 шабель, 86 гармат, 1 бронепοїзд. На Правобережній Україні Дієва армія УНР налічувала 20 тис. 700 багнетів, 4 тис. 610 шабель, 74 гармати, 4 бронепотяги, 55 тис. чоловік у процесі формування військових одиниць [288, с. 94-95].

Відтак, В. Прохода вважав, що разом з формуваннями з тилу, такими як “Червоний курінь смерті” отамана Ангела або “Чорний курінь смерті”

отамана Гуцола “при розумному керуванні бойовими діями проти ворогів України, за наявності більше 60 тис. багнетів та 7 тис. шабель... можна було боронити Україну власними силами, а не просити чужої допомоги в тих, хто не признавав за українцями права на державну незалежність” [288, с. 94-95]. Важко з ним погодитись, адже недисциплінована повстанська маса селян в умовах відступу швидко дезорганізовувалась. Крім того ситуацію ускладнювала більшовицька пропаганда. Це підтверджують архівні дані. Так, у ЦДАВО України зберігається повідомлення командувача Республіканськими військами Чернігівщини і Полтавщини полковника Палія та начальника штабу армії Калюжного від 24 грудня 1918 р. в Генеральний Штаб половнику Тютюннику та в Кременчук полковнику П. Болбочану про тривожний стану прифронтових лініях від Гомеля, Новгород-Сіверська, Кролевця, Глухова, Путивля, Лохвиць. У повідомленні наголошується на тому, що “з кожним днем збільшується число більшовицьких агітаторів і до них пристає анархічний елемент місцевого населення з молодих людей, переважно робітників. В районі Конотопа ці банди грабують населення та йдуть в напрямку до Конотопа-Кроловець...” [6, оп. 3, спр. 98, арк. 1]. Досить часто траплялись випадки, коли повстанці відмовлялися вступати у бій з більшовицькими частинами. Так, командир Стрілецького полку (прізвище не вказано в документі) доповідав, що “в його гарнізоні до 600 солдат, але в бій з більшовиками вони вступати не хочуть, такий настрій і в інших частинах, які відмовляються іти проти своїх, як вони заявляють братів. Необхідно прийняти міри з центру, бо це грозить заняттям як Києву, так і правому берегу України” [6, оп. 3, спр. 98, арк. 1]. Більшовицька агентура використовувала привабливі соціальні гасла, підбурювала до утворення рад і ревкомів, а також до виступів проти Директорії. Не залишалось іншого виходу, як придушувати ці виступи, а це давало додаткові підстави більшовикам підтверджувати свої гасла і далі підбурювати повстанців.

Отже, потрібний був комплексний підхід до розбудови Збройних сил, який включав би у себе і теоретичну, законодавчу базу та практичні заходи по їх втіленню. На жаль частина вищих державних і політичних діячів, що вийшла із Центральної Ради, продовжували відстоювати деякі концептуальні підходи до побудови держави й армії. Військо, особливо його старшинський склад, сприймалися як “контрреволюційна сила”. І Мазепа писав: “Замість того, щоб справу творення незалежної країни покласти в основу всебічного визволення українського народу (так робили тоді в себе соціалісти польські, грузинські, латиські, естонські та фінські), вони блукали між кличами демократії та диктатури й шукали виходу для гармонійного поєднання” ідеї національної з соціальною в неясних формулах про “трудова влада”, про “ради трудового народу” і т.п. [259, с. 78].

Між тим, в кінці листопада 1918 р. погіршилось міжнародне становище. Україна була оточена ворогами. З півночі та північного сходу наступала Червона армія. На південно-східному кордоні зростали російські антибільшовицькі сили під командуванням генерала А. Денікіна [269, с. 260]. Водночас Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) розпочала боротьбу за свою незалежність. Після того, як 21 листопада 1918 р. Галицька армія втратила Львів, керівники ЗУНР налагодили відносини з Директорією УНР і вже 3 січня на засіданні в Станіславові ухвалено акт злуки з УНР [207, с. 462-480]. Отже, на заході розгорнувся польський фронт, на якому вела бойові дії УГА. 12 січня 1919 р. на Закарпатті чеські війська зайняли Ужгород, а 21 січня румунські – Мармароський район та Сигот. На південному заході знаходились румунські війська, які ще в березні 1918 р. захопили Бессарабію, а в листопаді – Буковину [316, с. 518].

Опинившись у кільці фронтів та міжнародній ізоляції Директорія не скористалась сформованим за часів гетьмана П. Скоропадського дипломатичним потенціалом. По-перше, міжпартійна боротьба та

неодностайність політичного проводу УНР призвели до відсутності чіткої зовнішньополітичної концепції. С. Петлюра та його оточення вважали, що найвигідніше у даному випадку орієнтуватися на Антанту, і таким чином, домогтися визнання та необхідності допомоги. В. Винниченко та його прибічники не схвалювали такого зовнішньополітичного курсу.

“В умовах закінчення світової війни та нових політичних реалій – відзначає О. Павлюк, – зовнішня політика УНР могла орієнтуватися або на Антанту, або на радянську Росію” [278, с. 342].

Як відомо, в одній з перших Декларацій Директорія визначила основним напрямком зовнішньої політики нейтралітет і прагнення мирного співіснування з іншими народами та державами. На нашу думку, це було помилкою, адже така концепція не відповідала реальним інтересам та можливостям України, і як вважає О. Павлюк, “не могла здобути підтримку і схвалення Антанти” [278, с. 342]. Крім того, у ноті від 19 грудня 1918 р. УНР заявила, що не потребує допомоги Антанти, про яку просив гетьман П. Скоропадський. Категорично вимагалось з’ясувати цілі і наміри французького експедиційного корпусу, який висадився в Одесі, коли стало відомо про його антибільшовицьке спрямування. Ноту можна було кваліфікувати як пробільшовицьку [278, с. 342-344].

Поява французького війська в Одесі ускладнила політичну ситуацію в Україні. Пояснюється цей факт наступним чином. Ще в кінці 1917 р. між Францією і Англією укладено договір про розподіл сфер впливу на території колишньої Російської імперії. Франція була більше зацікавлена в Україні, оскільки в дореволюційну добу було вкладено великі капітали в місцеву промисловість, зокрема, в металургію. Саме тому Україна після перемоги держав Антанти попала у сферу впливу Франції.

Поява дипломатичних і військових представників Франції та Англії на півдні України наприкінці 1918 р. проходила в складний для української державності час. Французький консул Еміль Енно який перебував на півдні України, дотримувався відверто проросійських поглядів, особливо у

ставленні до національно-визвольних рухів на території колишньої Російської імперії. Він заперечував існування не лише української національної ідеї, а й окремої української нації [259, с. 69-71; 278, с. 37].

10 грудня 1918 р. в Одесу вступили війська Директорії і окупували більшість міста. Лише порт утримували російські добровольці. 17 грудня 1918 р. в Одесу прибула французька дивізія, командир якої, генерал Боріус ультимативно вимагав від українського командування виведення військ з міста. Стурбований становищем на північних кордонах УНР, С. Петлюра дав розпорядження своїм військам покинути місто. Одесу було передано в руки російських добровольців [259, с. 71-72; 328, с. 247].

Відтак, 13 січня 1919 р. в Одесу прибув командувач військовими силами союзників генерал д'Ансельм [52, с. 93]. Влада фактично перейшла в руки французького командування, а діяльність російських добровольців була обмежена. На вимогу генерала д'Ансельма Директорія погодилась на поширення французької окупаційної зони до лінії Тирасполь-Бірзула-Вознесенськ-Миколаїв-Херсон [52, с. 93].

В уряді Директорії і надалі не було однієї орієнтації в сфері зовнішньої політики. Переважна більшість виступала за союз з більшовиками проти Антанти. До них належали: В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал, М. Грушевський та інші. Друга частина, яку представляв С. Петлюра, стояла на позиціях спільної діяльності уряду з Антантою проти більшовиків [286, с. 518]. Однак, під впливом невдалих спроб порозумітися з Російським Раднаркомом, все більше переважала думка шукати згоду з Антантою. Політичні помірковані кола української громадськості вважали, що єдиний вихід з такого важкого становища – тверда військова влада, організація міцної дисциплінованої армії та порозуміння з державами Антанти [52, с. 34]. На жаль, не всі в уряді Директорії розуміли правильність такої позиції.

До другої половини січня 1919 року військовий міністр генерал О. Греків підготував ґрунт для переговорів з французьким урядом. 20 січня

1919 р. було складено урядову делегацію, до якої крім генерала О. Грекова ввійшли міністр народного господарства С. Остапенко та керуючий міністерством преси і пропаганди О. Назарук [259, с. 70]. Уряд Франції усунув від справ консула Е. Енно і стосунки з Директорією перейшли до командування французького десанту, що мало свої негативні наслідки для переговорів. Французька делегація не мала спеціальних повноважень, тому начальник штабу десанту полковник Фрейденберг при обговоренні питання про державну самостійність України заявив: “Наше завдання – боротьба з більшовизмом. Справа самостійності України вирішується в Парижі” [52, с. 43]. Відмовляючись (зрештою і не маючи до цього повноважень) визнати УНР як самостійну державу, французьке командування погодилось на визнання Директорії, як політичної влади “де-факто”. Питання незалежності УНР залишилось відкритим. Крім того, висунуті полковником Фрейденбергом умови, а саме наміри активно втручатися в політичні справи в межах “своєї зони” впливу, ставили УНР в залежний економічний та військово-політичний стан відносно Франції [328, с. 252]. На спеціально скликаній Директорією, з участю членів Трудового конгресу і представників політичних партій, державній нараді було відхилено умови, висунуті полковником Фрейденбергом, проте з мотивів скрутного політичного й військового стану, переговори не припинились і українська сторона виробила свої контрпропозиції. Їх було подано французькому командуванню 6 лютого 1919 р. на станції Бірзула. Вони зводились до наступних вимог: визнання з боку представників Антанти самостійності УНР і допущення українських представників до участі у Паризькій конференції; забезпечення повноти суверенних прав УНР на її території; оперативне підпорядкування української армії об’єднаному командуванню з українським представником у його складі, не допущення російських офіцерів до українського війська [328, с. 275].

Французька сторона не прийняла головної української вимоги – визнання державної незалежності, посилаючись на свою некомпетентність

у цьому питанні. Щодо українського уряду та війська, то їх визнали як таких, що виникли в ході боротьби проти більшовизму. Поряд з тим були висунуті категоричні домагання реорганізувати Директорію та її уряд, очистити їх від прорадянських елементів. Українська сторона оголосила офіційний протест, але під тиском обставин, в умовах втрати більшої частини української території, змушена була піти на поступки у внутрішньополітичному житті. В. Винниченко склав повноваження і 9 лютого 1919 р. виїхав за кордон, а С. Петлюра став його наступником і вийшов зі складу УСДРП [269, с. 276-277].

Цілком очевидним є те, що ставлення французького командування до української проблеми й до УНР було продиктоване конкретною ситуацією. Головною проблемою для Антанти було не стільки питання про відродження “єдиної і неподільної Росії”, скільки проблема більшовиків, на розв’язання якої спрямовувало свої зусилля французьке командування. І хоча переговори не принесли бажаних для обох сторін результатів, вони продемонстрували їхню готовність до конструктивного діалогу, виявили суперечливий характер стосунків у середині Антанти, що зумовлювало відсутність чітко сформованої політики урядів Франції, Великобританії і США [237, с. 12]. Крім того виявилась повна необізнаність із ситуацією і настроями в Україні. Світ нічого фактично не знав про УНР [34, с. 97-111].

Антанта не визнала жодної з держав, утворених на руїнах Російської імперії, крім Польщі і Фінляндії. Керуючись власними інтересами і орієнтуючись на білу Росію, вона зводила нанівець діяльність української дипломатії. УНР практично не змогла надати ефективної політичної та дипломатичної допомоги ЗУНР на міжнародній арені. Доля республіки галичан була фактично в руках Антанти, яка могла б забезпечити суверенітет молодій галицькій державі, зупинивши польську та румунську агресію. Однак, навесні і влітку 1919 р. Антанта не сприймала УНР за серйозного союзника на геополітичному полі боротьби з більшовизмом.

Значно ускладнились відносини Директорії з Антантою у лютому 1919 р. Керівництво УНР намагалося дипломатичним шляхом припинити українсько-польську війну. 22 лютого 1919 р. відбулись переговори у Ходорові між делегацією Антанти та командуванням галицької армії. Вони були безрезультатними, внаслідок різних позицій щодо припинення бойових дій. 27 лютого у переговорах взяв участь і Головний Отаман. Він заявив, що Україна тоді зможе успішно протистояти більшовицькій Москві, коли Париж визнає УНР і ЗУНР та надасть матеріальну допомогу їм у боротьбі з більшовиками. С. Петлюра намагався йти на компроміс навіть шляхом втрати частини території Східної Галичини для того, щоб врятувати незалежність ЗУНР [239, с. 259-268, 270-279].

Учасник ходорівських переговорів М. Лозинський згодом згадував про те, що знаходячись у скрутному становищі, Головний Отаман прагнув покінчити з українсько-польською війною з метою використати Галицьку армію для виправлення важкого становища на більшовицькому фронті [255, с. 77].

Тим часом, військова ситуація змінилася. Більшовицькі війська поступово просувалися вглиб української території, а французький десант був безсильний перешкодити цьому, навіть в зоні “своєї окупації”. Перспективи військової допомоги з боку Антанти для Директорії перестали бути реальними, коли французькі війська під тиском повстанських груп отамана М. Григор’єва, який перейшов на бік більшовиків, покинули Україну [315, с. 108-109].

Таким чином, спроби українського уряду встановити відносини з державами Антанти потерпіли поразку. Антанта не бажала вбачати в Україні рівноправний суб’єкт міжнародних взаємин і рахуватись з її національними інтересами. Особливо чітко реальне ставлення Антанти до української державності виявилось на Паризькій мирній конференції, де країни-переможниці здійснювали післявоєнний розподіл світу, створювали нову політичну карту Європи. Вищі урядовці Антанти висловились за

відбудову “єдиної та неподільної” Росії, і створення “великої Польщі”, за рахунок включення до її складу значної частини етнічних українських земель [166, с. 70].

За влучним висловом М. Лозинського Паризька мирна конференція була трибуналом, який вирішував повоєнну долю народів Європи. Вирішальна роль належала Раді Чотирьох – президентам Франції та США – Ж. Клемансо і В. Вільсону та прем'єрам Великобританії й Італії – Д. Ллойд-Джорджу і В. Орландо. Участь інших делегацій у вирішенні проблем була формальною [193, с. 170].

Делегації Німеччини, Австрії, Угорщини, Туреччини й Болгарії, тобто переможених країн, були запрошені фактично лише для підписання угод. Вони не брали участі у дискусіях й отримували у своїх резиденціях постанови чи пропозиції й відповідали на них листами. Наприкінці січня 1919 р. прибули самостійно делегації новоутворених на землях колишньої Російської імперії держав. До делегації Української Народної Республіки увійшли: Г. Сидоренко (голова), Д. Ісаєвич, О. Шульгин, А. Марголін, Б. Матюшенко, М. Кушнір та ще близько 20 осіб. Місія УНР не була офіційно визнаною, тому її члени могли вести лише кулуарні переговори, зокрема з дипломатами Франції, Англії і США. Члени української делегації намагалися відстоювати право своєї держави на міжнародне визнання її незалежності [193, с. 170-171; 255, с. 51-57].

Офіційно українське питання на Паризькій мирній конференції не розглядалося. Мова йшла тільки про Східну Галичину, коли розглядалося питання українсько-польської війни. Представники від УНР розвинули активну діяльність, захищаючи інтереси ЗУНР. 25 лютого 1919 р. Г. Сидоренко надіслав ноту членам міжнародного форуму, у якій стверджував, що Східна Галичина і Буковина є невід'ємними частинами української держави й відтак протестував проти агресії з боку Польщі і Румунії [336, с. 13-64]. Польська делегація займалася контрпропагандою та

дезінформувала керівництво конференції про становище в Східній Галичині.

На нашу думку, складні відносини між Директорією УНР та Антантою пояснюються не тільки об'єктивними причинами (такими як орієнтація Антанти на “єдину і неділиму” Росію), а й суб'єктивними. Передусім, це прорахунки в дипломатичній діяльності делегації УНР на Паризькій мирній конференції. Ні її голова Г. Сидоренко, ні члени делегації – Б. Матюшенко, О. Шульгин, А. Марголін – “не надавалися на ролі дипломатів у такий важкий для України час, незважаючи на їх патріотизм” [193, с. 171]. М. Тишкевич, що замінив пізніше Г. Сидоренка не покращив ситуації. Він був чужою для України людиною і, навпаки, дуже близьким до деяких кіл російської еміграції.

Не хотів іти на компроміс з УНР і більшовицький Раднарком. Практика Москви щодо нового українського режиму, як показують факти, ніколи не була спрямована на встановлення з ним ділових міжнародних стосунків на базі визнання державної самостійності України. Після невдалої спроби Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного комітету підняти повстання в Україні в середині 1918 р., центр ваги було перенесено на похід більшовицьких військ з Росії. Війська Червоної армії почали концентруватись на північно-східних кордонах України ще з кінця літа 1918 р. Група більшовиків на чолі з П'ятковим і В. Антоновим-Овсієнком звернулась до В. Леніна з проханням підтримати негайний наступ [255, с. 53]. В листопаді 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) було створене окреме командування “Українським фронтом” на чолі з Й. Сталіним, В. Антоновим-Овсієнком та В. Затонським. 20 листопада 1918 р. Раднарком після довгих вагань санкціонував утворення “Українського Робітничо-Селянського Радянського уряду” на чолі з П'ятковим, якого згодом замінив Х. Раковський [255, с. 53]. Почався неофіційний наступ російських більшовицьких військ.

При Реввійськраді в Росії було створено так званий Український відділ, який зайнявся організацією Українського фронту [87, с. 18]. У своїх спогадах В. Антонов-Овсієнко писав, що Реввійськрада була “замасковано названа радою групи Курського напрямку” [86, Т. III. С. 25]. Створені в ході революційного повстання Збройні сили Директорії стали на перешкоді наступу більшовицьких сил. 6 грудня 1918 р. військо “Курського напрямку” почало наступ на УНР у двох напрямках: Суми-Харків і Гомель-Чернігів [86, Т. III, с. 27-28]. Станом на 24 грудня 1918 р. групи військ Курського напрямку складались з 1-ої бригади першої Української стрілецької радянської дивізії (3100 багнетів, 76 кулеметів, 410 шабель, 11 гармат); 2-ої української стрілецької радянської дивізії (5100 багнетів, 59 кулеметів, 510 шабель, 9 гармат); Запасної української радянської дивізії (7800 чол., 1800 багнетів, 22 кулемети, 130 шабель); а також Брянського, Львовського, Курського прикордонних полків; інтернаціональних підрозділів – 1-го Катерининштадського полку (1100 чол.), 1-го Московського інтернаціонального полку (400 чол.), Казанського інтернаціонального загону (300 чол.) та ін. Разом сили Курського напрямку налічували 21 тис. 655 чол. [168, с. 147; 291, с. 106-107].

Кількісний склад військ Директорії УНР на Лівобережній Україні в кінці 1918 р. був вдвічі більший ніж сили Червоної армії. Це підтверджують різні джерела. Так, М. Стахів зазначав, що сили УНР на Лівобережному фронті налічували 40 тис. чол. [306, т. 2, с. 104-105]. Л. Шанковський вважав, що війська Директорії на цьому напрямку становили 49 тис. 444 чол. [323, с. 121]. За даними В. Проходи кількісний склад Армії УНР налічував 42 тис. чол. [288, с. 8]. Радянські джерела мало чим різняться з даними вищезгаданих авторів. Наприклад, М. Какурін вважав, що особового складу військ Директорії було понад 40 тис. [211, т. 1, с. 150].

При такому співвідношенні сил уряд УНР не застосовував рішучих дій, а вів безперспективні преговори з більшовицькою Росією, тоді як частини Червоної армії все більше захоплювали українські території.

1 січня 1919 р. більшовицькі війська без бою зайняли Харків. Запорізький корпус на чолі з полковником П. Болбочаном відійшов до Полтави, яку довгий час обороняв. Захопивши більшу частину Лівобережжя, більшовицькі війська вирушили в напрямку на Київ [207, с. 458].

Отже, політика Директорії не змогла об'єднати українські національні сили. Наприкінці січня 1919 р. незадоволена політикою уряду УНР, перейшла на бік більшовиків одна з найбільших повстанських груп під командуванням отамана М. Григор'єва на Херсонщині. Основним мотивом цього кроку було те, що "українська влада не дозволяла негайно рушити на Одесу і вигнати звідти французів і добровольців" [316, с. 519]. Слідом за цією групою перейшла на сторону більшовиків Дніпровська дивізія, яка була розміщена в Святошині біля Києва [194, с. 850]. Україна вкрилася повстанськими загонами під командуванням отаманів, які не визнавали влади Директорії. Вони міняли орієнтацію: то ставали на бік Директорії, то переходили на сторону більшовиків і такими діями вносили анархію [328, с. 224].

Український уряд надсилав одну за одною ноти до Москви (31 грудня 1918 р.; 3-4 січня 1919 р.), в яких вимагав відповіді з приводу наступу більшовицьких військ [328, с. 262]. 6 січня 1919 р. в Києві було отримано радіотелеграфну відповідь за підписом народного комісара закордонних справ Чичеріна. Радіонота заперечувала факт наступу більшовицьких військ на Україну і в ній підкреслювалось, що "воєнні дії на українській території в цей момент проводяться з військом радянського уряду, який є цілком незалежний. Поміж Україною і Радянською Росією немає ніяких збройних сутичок" [8, оп. 5, спр. 16, арк. 5].

Вище наводилось достатньо фактів про наступ на УНР саме російського більшовицького війська. Та обставина, що в його складі діяли формації, утворені з мешканців України (як наприклад, 1-а і 2-а українські більшовицькі дивізії) справи не змінювало. Вони перебували перед початком наступу на території Росії і входили до складу її збройних сил. [11, оп. 1, спр. 12, арк. 2]. Не тільки в цей початковий період військових дій, але й пізніше, окремої, самостійної більшовицької армії в УНР не існувало [328, с. 225]. Московський уряд всіляко намагався це заперечити. Члени Директорії намагалися налагодити конфлікт шляхом офіційних і міжпартійних переговорів і пропонували вислати делегацію в Москву [174, с. 218-221]. Як видно з дальшого розвитку подій, згода московського уряду на мирне налагодження конфлікту, була лише певним тактичним кроком. Основною ж метою залишалось цілковите опанування УНР та включення її до єдиної державної більшовицької системи на просторах колишньої Російської імперії. Миролюбні відповіді Чичеріна не зупинили військового наступу більшовицьких військ. Це змусило Директорію оголосити 16 січня 1919 р., що УНР знаходиться в стані війни з більшовицькою Росією [259, с. 73]. Не дивлячись на оголошення стану війни, не зупинялись заходи щодо мирного врегулювання конфлікту. В Москву було відправлено мирну делегацію на чолі з С. Мазуренком. Основні вимоги уряду Директорії зводились до того, щоб більшовицька Росія визнала незалежність УНР і не втручалась у її внутрішні справи [11, оп. 1, спр. 12, арк. 5 (об.)]. Із свого боку український уряд обіцяв поступки зовнішньополітичного характеру, а саме – укладення військового оборонного союзу проти сил, що наступали б на Росію, тобто нейтралітет, який не допускав би перетворення її території на базу військових операцій проти більшовицької Росії [52, с. 39]. Однак, московський уряд відхилив пропозиції української делегації і звів боротьбу Директорії з більшовицьким наступом до внутрішньо-української, громадянської війни.

Відтак, 16 січня 1919 р. радянське головне командування Червоної армії встановило для Українського фронту розмежувальні лінії: між Західним та Українським радянським фронтами по лінії Гомель-Овруч, між Українським та Південним радянським фронтами лінія проходила через Єлець, Старий Оскол, Куп'янськ та Новомиколаївськ. Київська група (1-ша і 2-га Українські радянські дивізії та бригада О. Беленковича) розпочала наступ на Київ. Харківська група (бригада П. Дибенко, 1-ша бригада 9-ої стрілецької дивізії та Задніпровська бригада, яка приєдналась дещо пізніше) рушили у напрямку на Лозову та Катеринослав. Довжина Лівобережного фронту сягала близько 550 км (від лівого берега Прип'яті через Чернігів-Ніжин-Конотоп-Полтава-Кременчук), глибина становила приблизно 80 км [211, т. 2, с. 77-89]. Фронт мав суто позиційний характер, оскільки бойові дії велися переважно вздовж залізничних шляхів для оволодіння вузловими залізничними станціями.

Головною метою наступу радянських військ було усунення ще до кінця незорганізованої Директорії УНР та насадження свого українського радянського уряду для прикриття більшовицької агресії [319, с. 71]. Політичні ж прорахунки лідерів УНР спричинили невдоволення більшої частини українського суспільства і призвели до розгортання повстанського руху. Країну охопила революційна анархія.

Крім того, великої шкоди у розбудові української держави та армії на думку дисертантки завдало використання “революційної” фразеології більшовиків. Українські політики вважали, що чим “жорстокіше” вони будуть користуватись “революціонізмами”, тим ближче вони будуть до свого народу, тим успішніше підуть справи. Такий підхід українських політиків не збентежив більшовиків, а навпаки, посилив антиукраїнську агітацію, основною метою якої було розкласти армію. Російські ж більшовики подавали справу так, що на “шию українському народу, який звільнився від царського генерала-гетьмана, сіла буржуазна націоналістична Директорія – смертельний ворог українських робітників,

проти якої вони, більшовики, і ведуть боротьбу, а не проти самого українського народу” [310, с. 82]. Ось як інструктував Л. Троцький агітаторів більшовиків з Росії: “Пам’ятайте, що лише безмежна довірливість і поступливість, а також відсутність свідомості щодо необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави... щораз погубляли всі завоювання українців... Скористайтесь з цього і Ваш успіх буде забезпечений...” [228, с. 139].

Отже, в таких надзвичайно складних зовнішньополітичних та військових обставинах тільки шляхом успішного збройного захисту незалежності УНР можна було досягнути успіху в нормалізації міжнародних відносин. Сильне боєдатне військо повинно було засвідчити перед світом існування української держави і змусити своїх противників рахуватися з нею і йти на укладення взаємоприйнятних угод.

Підсумовуючи вищесказане, слід підкреслити, що хід протигетьманського повстання засвідчив невдоволення більшості населення України і насамперед селянства владою П. Скоропадського та грабіжницькою політикою австро-німецького командування. Зазнавши поразок на підступах до Києва, Директорія зосередила увагу на досягненні чисельної переваги над гетьманськими військами. Однак, в результаті виявилась неспроможною зміцнити свою владу у провінціях та підпорядкувати собі повстанські загони. Це була одна з головних причин, яка поставила Україну у скрутне становище. Стрижень Дієвої армії УНР склали малочисельні боєдатні з’єднання, що вже мали традиції визвольної боротьби.

Рівень боєдатності армії УНР не відповідав тогочасним військовим стандартам. Більшість її частин мала напіврегулярний, партизанський характер. Потрібно було перш за все покращити якісну підготовку військ, а для цього здійснити докорінне реформування армії. Поряд із невирішеними внутрішньополітичними проблемами та питаннями зміцнення обороноздатності держави суттєві прорахунки мала і зовнішня

політика уряду УНР. Позиція голови Директорії УНР В. Винниченка щодо порозуміння з більшовицькою Росією викликала невдоволення з боку Антанти. Не дивлячись на те, що на вимогу Антанти було створено новий кабінет міністрів на чолі з С. Остапенком, лідери провідних європейських держав не бажали визнавати відновлену Українську Народну Республіку. Новій українській владі потрібно було якнайшвидше організувати та мобілізувати всі необхідні засоби та сили для покращення зовнішньо-, внутрішньо та війсьвополітичного становища.

РОЗДІЛ 3. Формування військової політики Директорії з організації власних Збройних сил (січень–липень 1919 р.)

Директорія УНР, як і свого часу Центральна Рада, не здійснила своєчасних ухвал у своїй політичній програмі. Як стверджував у своїх спогадах В. Винниченко, “населення майже нічого не знало про основні завдання соціальної і політичної програми Директорії” [82, с. 237]. Безпорадність Директорії особливо яскраво виявилась на державній нараді, скликаній 16 січня 1919 р. в Києві. Члени Директорії, не чекаючи, коли розпочне свою роботу Трудовий Конгрес, вирішили вислухати думки представників широкого українського громадянства. На нараді були присутні представники українських політичних партій та організацій, а також представники корпусу Січових Стрільців на чолі з Є Коновальцем та А. Мельником. О. Назарук та Ю. Чайківський запропонували, враховуючи складне військово-політичне становище в країні, встановити замість Директорії військову диктатуру в складі С. Петлюри, Є. Коновальця, та А. Мельника. Представники українських соціал-демократів М. Порш і І. Романченко висловились як проти встановлення військової диктатури, так і диктатури пролетаріату. М. Порш наголосив на тому, що спочатку треба створити сильне боєдатне військо, а тоді вже вести мову про військову диктатуру. М. Шаповал, представник соціал-революціонерів переконував у необхідності негайного встановлення радянської влади в Україні. Представник самостійників-соціалістів О. Макаренко заявив, що “партія самостійників-соціалістів була б за припинення війни з більшовиками й стала б до лояльної співпраці з українською радянською владою, коли б така влада дійсно утворилася і коли війна з більшовиками була б не війною проти окупантів-чужинців, а боротьбою своєю, внутрішньою, українською в українській державі” [259, с. 81].

З членів Директорії тільки С. Петлюра висловився проти більшовицької платформи. Ф. Швець не мав чіткої позиції. Щодо

В. Винниченка, то він, як зауважив І. Мазепа, “як і завжди імпровізував і не мав чіткого погляду на справу” [259, с. 81].

Проаналізувавши складне військово-політичне становище УНР, дисертантка погоджується з думкою І. Мазепа, автора “України в огні і бурі революції”, що беспорядність провідних політичних і військових діячів виходила із складного міжнародного і внутрішнього становища УНР.

На українських фронтах ситуація також залишалась не простою. У другій половині січня 1919 р. Дієва армія УНР продовжувала вести бойові операції на трьох фронтах: на Південно-Східному фронті силами Південної групи проти військ Антанти та румунів; Катеринославська група воювала проти більшовиків на Північно-Західному фронті (однак, фактично підпорядковувалась командуванню Лівобережного фронту); Сарненська та Коростенська групи виступали проти більшовиків; Волинська та Ковельська групи – проти поляків.

Головним за масштабом бойових дій залишався Лівобережний фронт, який тримався завдяки військовій майстерності командувача фронтом полковника П. Болбочана та стійкості Запорізького корпусу, Сірої дивізії і Чорноморського коша. Проти Лівобережного фронту виступили основні сили Червоної армії: 1-ша Українська радянська дивізія (командир І. Локоташ); 2-га Українська радянська дивізія (командир В. Ауссель); бригада О. Беленковича, яка складалась з двох стрілецьких полків і шести ескадронів [319, с. 72].

Згідно архівних матеріалів, у середині січня 1919 р. війська УНР на всіх фронтах налічували 56 тис. чол. [5, оп. 1, спр. 8, арк. 158-160]. У розпорядженні командувача Лівобережним фронтом знаходилось до 26 тис. чол. [288, с. 93-94]. Проти Дієвої армії УНР на Лівобережжі воювало близько 34 тис. чол. регулярних військ Червоної армії [299, с. 126]. Крім того, війська Директорії змушені були вести бойові дії із загонами

М. Шинкаря, В. Ковтуна, полків двох Дніпровських дивізій та інших повстанських загонів, які виступили проти Директорії УНР [125, с. 26].

Кількість військ була недостатня для відсічі ворога, що насувався з півночі і сходу.

Армія УНР швидко залишила Лівобережжя. Директорія намагалася радикальним вирішенням аграрного питання втримати селянські повстанські загони. Так, 6 січня 1919 р. був ухвалений земельний закон, який передбачав скасування приватної власності на землю, однак залишав недоторканими 15 десятин землі для ведення господарських робіт. 8 січня уряд видав закон про довічне користування п'ятьма десятинами землі кожним козаком армії УНР [244, с. 303].

18 січня 1919 р. Директорія затвердила постанову Ради Народних Міністрів (ч. 373) “Про прийом в дієву армію Української Народної Республіки охотників”. У ній, зокрема, наголошувалось на тому, щоб приймати “... в дієву армію тих козаків і старшин, котрі в теперішній час не підлягають військовій службі примусово, по мобілізації, але бажають послужити в народному війську охотниками (т.б. – добровольцями – автор) і захищати землю, волю і самостійність України в сучасній боротьбі з її зовнішніми і внутрішніми ворогами” [66, 1919р., 27-ий випуск, с. 197]. В додаток до цієї постанови Директорія затвердила 18 січня 1919 р. постанову Ради Народних Міністрів (ч. 372) “Про асигнування в розпорядження Військового Міністра 500 000 000 (п'ятсот мільйонів) карбованців на військові потреби” [66, 1919 р., 27-ий випуск, с. 198]. Щоб заохотити вояків вступати до армії Директорія того ж дня, 18 січня 1919 р., затвердила “Закон про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії”, у якому оголошувалось, що “всі козаки, які служать в Регулярній Армії Української Народної Республіки, в додаток поверх того пайка землі, який по закону можуть мати громадяни УНР, негайно наділяються додатковим земельним участком у своїх повітах мірою від 1 до 2 десятин кожному і, окрім того,

по закінченню війни кожен з цих козаків одержує в Державній скарбниці на реманент в безповоротну 2000 гривень і в процентову позику на 5 років ще 2000 гривень” [66, 1919 р., 27-ий випуск, с. 198].

26 січня 1919 р. Директорія затвердила “Закон про поліпшення стану служачих в Дієвій Армії Української Народної Республіки”, у якому регламентувалось харчове, речове та грошове забезпечення військовослужбовців відповідно до їх посади, а також членів їх родин. Крім того до закону додавався текст і порядок складання військовими урочистої обіцянки [252, с. 285].

Однак усі ці заходи не приносили бажаних результатів. Якщо до січня 1919 р. армія УНР могла себе забезпечити людськими силами, військовим спорядженням та боєприпасами, то після початку активних бойових дій проблема постачання армії озброєнням та амуніцією стала досить гострою. Із втратою територій потрібно було оперативно передислокувати військове майно. Через слабо розвинуту інфраструктуру у період військових дій цю проблему було вирішено частково. Основні військові склади армії УНР зосереджувались в районі Волочиська, Тернополя, Бродів та Рівного. Голова Уряду І. Мазепа у січні 1920 р. писав: “... досвід минулого року майже всю армію переконав, що нам рішуче бракує організаційних сил і що такими методами та прийомами, які практикувалися до сієї пори, нам армії не збудувати” [12, оп. 2, спр. 9, арк. 23 зв.].

Ситуацію ускладнювала недовіра членів Директорії старшинам армії УНР. Багато з них не були залучені до керування військовими відділами та частинами і змушені були або залишати військову службу, або перейти до ворожого табору. В. Прохода у згаданій вище праці вказував на те, що навіть такі старшини Генерального Штабу як Ю. Юнаків, В. Сальський, М. Безручко, О. Галкін, В. Куш, В. Петрів, В. Сінклер та багато інших не користувались довір'ям з боку Директорії і не могли зайняти відповідного становища в армії [288, с. 98]. Він заперечував твердження М. Стахіва про

відсутність повної національної свідомості у старшин. Без об'єктивної причини за наказом О. Осецького був звільнений з посади начальника Північно-Західного фронту полковник А. Пузицький – командир 17-ї піхотної дивізії, яка обороняла кордони УНР на Північному фронті [288, с. 98-99]. На думку дисертантки, після арешту полковника А. Пузицького, 17-та піхотна дивізія фактично перестала існувати і Північний фронт було ліквідовано.

Ряд дослідників, учасників тих подій, зокрема В. Кучабський, В. Тимошевський, М. Капустянський вказували на низьку якість підготовки старшинського складу. Загалом це питання є доволі дискусійним в українській історіографії. Так, В. Тимошевський звинувачував С. Петлюру у тому, що він “мав слабкість призначати на відповідальні посади своїх улюбленців, зелених молодиків з прапорщиків, що з охотою всяке його слово і вчинок прославляли під небеса, а усував поважних роками і досвідом, шануючих себе фахівців” [311, с. 5]. В. Прохода вважав, що “старшин було досить для півмільйонної армії, але Директорія їм не довіряла, а соціалістичний демагог, генерал Осецький, своїми інтригами збільшував це недовір'я проти старшин генерального штабу” [288, с. 98-99]. Досить однозначно і тенденційно, на думку дисертантки, охарактеризував старшинський склад діаспорний історик В. Кучабський: “Отаманське старшинство пило і гуляло, мало дбаючи про своє військо і ця розперезаність почала розкладати повстанські маси” [236, с. 194]. Причиною такого становища В. Кучабський вважав те, що “наплив тисячних селянських мас не йшов у парі з відповідним напливом доброго і працездатного старшинства, що вміло зіspoювати збройні маси в дисципліноване військо. Головна ставка військ Директорії УНР не скупчила відповідно й добрих старшинських кадрів для всієї армії УНР і тому не могла опанувати збройних селянських мас, твердою рукою усуваючи різних, здебільше морально дуже нікчемних отаманчиків, що виплинули поверх у ті бурхливі часи, та змінюючи їх освіченими,

енергійними військовими старшинами, а перш за все, людьми з великим почуттям обов'язку” [236, с. 153]. Вивчивши численні документи, дисертантка погоджується з автором – до української армії влилось багато осіб, що не мали відповідної військової підготовки та службового досвіду. Ситуацію ускладнювала недовіра членів уряду, зокрема, голови Директорії, В. Винниченка до старшин. Він писав: “Їхня (старшин – авт.) хиба була в їхній політичній неосвіченості, в їхній односторонності психіки, що нічого не бачила і не розуміла крім національного, а те національне розуміла хибно” [213, с. 21]. Голова Директорії вважав, що старшини повинні бути прихильниками соціалістичних ідей, як і більшість членів уряду. Пропонуючи свій варіант виходу з ситуації, а саме необхідності організації революційної й соціалістичної армії, В. Винниченко тільки шкодив справі організації армії. У своєму проєкті організації старшинських шкіл, Винниченко пропонував приймати до них політично і соціально свідомих українських робітників і селян, ввести в армію інститут політичних комісарів та до “випуску з цих шкіл офіцерів призначити з унтер-офіцерів” [213, с. 186]. Як наслідок, багато старшин відмовилось іти на службу в українську армію або перейшли у ворожий табір.

На відміну від В. Винниченка, Головний Отаман С. Петлюра надавав великого значення національному складу армії. Так, 9 лютого 1919 р. у підписаному ним наказі Головної Команди Військ УНР (ч. 54) наголошувалось: “У військових частинах Української Армії повинні залишитися тільки ті козаки і старшини, які родилися на Україні і жили тут постійно. Решта вояків не-українців можуть залишитися в нашій армії тоді, коли вони виявлять своє відношення до Української Державності... Надалі в Українську Армію приймати не-українців вояків тільки після суворої перевірки попередньої діяльності кожного і складання ними присяги на вірність Українській Самостійній Народній Республіці і готовності положити за неї своє життя” [3, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. У даному

випадку наказ Головної Команди військ УНР передбачав забезпечити службу у військових частинах Української Армії надійними людьми, готовими захищати українську землю. З метою якісного відбору старшин до Дієвої армії УНР військовий міністр отаман О. Греків 24 січня 1919 р. підписав наказ, у якому ставилось завдання військовим керівникам визначити “на скільки відповідають своєму призначенню підвладні їм командири корпусів, дивізій, особи які займають рівнозначні посади, негайно усунуть тих з них, хто цьому не відповідає, призначити замість них кращих осіб” [5, оп. 1, спр. 11, арк. 42]. Згідно з наказом усі старшини поділялись на 5 розрядів: 1 – гідних до Дієвої армії, 2 – гідних до кадрових корпусів, 3 – тих, що потребували додаткової теоретичної підготовки, 4 – фізично не придатних до служби, 5– тих, що не відповідали вимогам морального та національного характеру. Старшини 1,2-их розрядів призначалися на посади згідно з вказівками начальника Генерального штабу, для старшин 3-го розряду планувалося відкрити курси з одномісячним терміном навчання, старшини 5-го розряду в подальшому не мали права служити в армії УНР [5. Оп. 1, спр. 11, арк. 42].

Рішення Головного Отамана С. Петлюри про скасування в армії персональних військових звань, погонів і впровадження посадовості призвело до падіння авторитету військового керівника. В результаті такі отамани, як Зелений, Оскілко, Данченко та інші зайняли високі посади, не маючи відповідної теоретичної підготовки та практичного досвіду [271, с. 94-95].

Проаналізувавши численні документи та архівні матеріали, дисертантка прийшла до висновку, що значна частина старшин української армії були справжніми патріотами і чесно виконували свої обов’язки. Невелику ж групу складали авантюристи, яким бракувало відповідного армійського вишколу і дисципліни. М. Капустянський зазначав, що “відсутність відповідальності, суворого контролю й належної організації заплля спричинилося до деякої дезорганізації апаратів постачання і

пониження моралі деяких постачальників. Старшини Генерального штабу, за невеликим винятком, були пристосовані до обставин сучасної війни” [213, с. 28]. Він підкреслював: “Роль старшин Генерального штабу була надзвичайно важка і відповідальна. Нерідко доводилось підлягати в штабах груп і дивізій (це стосується, головним чином, до початку 1919 р.) людям з малою військовою освітою, з невеликим бойовим досвідом і незначним службовим стажем, але з партійними квитками, при системі неповного довір’я і навіть деколи провокації” [213, с. 28].

Головний Отаман С. Петлюра намагався всіляко підтримувати кадрових старшин. Безпідставними є на думку дисертантки звинувачення в адресу С. Петлюри, який нібито мав слабкість “призначати на відповідальні посади своїх улюбленців”. Так, начальник Генерального штабу отаман А. Мельник повідомляв 31 січня 1919 р. отаманів М. Шаповала, Гулія і Є. Коновальця про розпорядження Головного отамана, де чітко вказувалось: “На командні посади, особливо командирів частин, призначати старшин з бойовим і службовим стажем; безпощадно віддавати під суд всіх начальників винних в грабунках і насильствах мирних мешканців або неуміючих утримувати свої частини від дезорганізації [5, оп. 1, спр. 98, арк. 26]. Переглянуто було і політику недовіри до старшин. С. Петлюра залучив до керівництва армії УНР досвідчених військових фахівців. До служби в Збройні сили Директорії Військове Міністерство УНР залучило 30 генералів та адміралів. Серед них: О.Осецький, О. Галкін, О. Греків, С. Дельвіг, П. Кудрявцев, С. Кулжинський, П. Ліпко, В. Сікевич, С. Сінклер, В. Савченко-Більський, М. Юнаків та ін. [223, с. 285]. Було відновлено генеральські звання, впроваджено звання генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник. У 1919-1920 рр. генеральські звання отримали 97 українських старшин, більшість з яких у свій час закінчили академію Генеральського штабу Росії: М. Безручко, О. Удовиченко, А. Вовк, М. Капустянський, О. Алмазов, В. Куш, В. Петрів та ін. [223, с. 285]. Напередодні наступу

об'єднаних українських армій на Київ-Одесу влітку 1919 р. М. Капустянський вказував, що в цей період “призначення на вищі командні та штабові посади проводилось з розбором і більшою обережністю”, а Головний отаман С. Петлюра “не втручався в оперативну працю свого штабу, цілком довіряв йому і тільки у важливі моменти потверджував або вирішував на підставі планів, опрацьованих у штабі” [213, с. 43].

Принагідно зауважимо, що 15 лютого 1919 р. на нараді завідувачів організаційно-інструкторськими відділами зазначалось, що $\frac{3}{4}$ Армії Директорії не відповідають своєму призначенню. Покращити таке становище мала розпочата ще в грудні 1918 р. робота над створенням системи термінового навчання старшин протягом шести тижнів. 31 грудня 1918 р. наказом Головного управління Генерального штабу створювалася Військова академія. Розроблялись плани щодо юнацьких старшинських шкіл. Справами організацій військових навчальних закладів займалась Головна шкільна управа [228, с. 109]. 4 січня 1919 р. було затверджено систему військових навчальних закладів, згідно з якою передбачалось відкрити центральні інструкторські і юнацькі старшинські школи, а також старшинські і підстаршинські школи при військах. Фактично ж існувала тільки Житомирська і Кам'янець-Подільська юнацькі старшинські школи, які пізніше були об'єднані в одну Кам'янець-Подільську [252, с. 282-283].

Водночас, натиском переважаючих ворожих сил армія УНР відступала крок за кроком з втратами. В українських військах відчувалось “сильне бродіння”, дезертирство досягало великих розмірів [6, оп. 3, спр. 98, арк. 49].

В “Одеських новинах” 19 лютого 1919 р. повідомлялось, що “16 лютого в Жмеринці збунтувався 9-ий український одеський полк, який оголосив про визнання ним радянської влади. Проти полку виступили січовики і роззброїли його” [6, оп. 3, спр. 98, арк. 49]. В “Одеських новинах” 23 лютого 1919 р. повідомлялось, що “в Бірзулі збунтувались

частини чорноморського коша, захоплені більшовицькою агітацією” [6, оп. 3, спр. 98, арк. 49]. Чисельний склад армії зменшувався. На 11 січня 1919 р. він становив приблизно 56 тис. осіб [4, оп. 1, спр. 8, арк. 158].

В таких надзвичайно складних умовах січня-лютого 1919 р. продовжувалась робота по реорганізації армії. Крім юридичного оформлення мобілізації до війська УНР, важливим було затвердження нової штатно-організаційної структури та командно-посадової системи. Так, наказом № 22 Головного командування військами УНР від 1 січня 1919 р. частини Волині і Поділля залишались в підлеглості отамана О. Шаповала; всі частини Херсонщини – в підлеглості отамана О. Грекова; частини на Київщині – в підлеглості Є. Коновальця. Всі військові частини на Лівобережній Україні залишалися в підпорядкуванні отамана П. Болбочана [5, оп. 1, спр. 4, арк. 13].

Аналізуючи Збройні сили УНР зазначеного періоду, слід підкреслити, що Директорія, взявши на озброєння від попередніх політичних режимів впровадження кадрової армійської структури, змушена була тимчасово від неї відмовитись через важку військово-політичну ситуацію. За умов успішної мобілізації планувалось розгорнути існуючі армійські підрозділи в більш численні одиниці.

Організація вищих з’єднань армій УНР періоду Директорії була наступною: армійські корпуси, дивізії, бригади. Під час реорганізації армії в травні 1919 р. армійські корпуси і бригади об’єднувались в армійські групи. Базова військова одиниця – курінь – зазнавала постійних змін.

Іншим військовим з’єднанням Наддніпрянської Армії була дивізія, яка за рахунок мобілізованих розгорталась у 3-и дивізійні корпуси. Вона мала у своєму складі 3 піші бригади, один кінний полк з кінно-гарматною батареєю, гарматну бригаду з важким гарматним полком, технічні частини [5, оп. 4, спр. 2, арк. 241].

Бригада була наступним рівнем армійської структури Збройних сил Директорії. До неї входили 3-и піші курені, кінна сотня, трьохбатарейний

гарматний полк, технічні частини. Бригада мала свій штаб з оперативно-розвідувальною управою, частини зв'язку, інспекторсько-господарські частини, комендантські, санітарні та інтендантські частини [5, оп. 4, спр. 2, арк. 241].

Характеристика Збройних сил Директорії буде не повною, якщо коротко не згадати роди зброї і тилові служби армії УНР. Українська армія складалась з таких родів війська: піхота, кіннота, артилерія (легка або польова, важка, гірська, піша і кінна), технічні війська (сапери, понтонери, залізничні й самохідні формації; панцерні сили (панцерні самоходи й потяги) та літунство (авіація). Армію забезпечували такі допоміжні служби: служба комплектування військ, інтендантська служба (постачання), гарматна служба, інженерна служба, санітарна служба, ветеринарна служба, служба ремонту військ, геодезична служба, юридична служба, служба військових комунікацій, польова пошта, польове духовенство та польова жандармерія [323, с. 33].

Найважливішим і найчисельнішим родом зброї була піхота, основним озброєнням якої були рушниці та кулемети російського або австрійського зразка. Після реорганізації армії УНР основними з'єднаннями піхоти були курені [323, с. 34-39].

Щодо української кінноти, то остаточний результат її формування – це 12 кінних полків армії УНР в 1920 р.. 6 полків цієї кінноти входили до складу Окремої Кінної Дивізії, а 6 до піших дивізій [323, с. 44].

Протягом усього періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. найбільш надійним бойовим родом зброї була артилерія. Досить часто українська артилерія випереджала піхоту під час наступальних операцій, а під час поразок відступала останньою, стримуючи натиск ворога. З середини 1919 р. в озброєнні української артилерії були виключно російські гармати, які на той час вважались найкращими в Європі [323, с. 47].

Згідно організаційної схеми полковника О. Сливинського Збройні сили Директорії мали такі технічні частини: інженерні курені в кожній дивізії, кінні інженерні сотні в кожній кінній дивізії, радіотелеграфічні дивізіони в кожному корпусі, сотні зв'язку в кожній дивізії, залізничні курені та самохідні колони в кожному корпусі [323, с. 49]

Для того, щоб створити єдину структуру та забезпечити порядок серед частин, планувалось організувати армію у складі 19 корпусів, з яких 11 мали творити Дієву армію УНР. Згідно згаданого вище наказу № 22 Головного командування, корпус мав складатися з 2-3-х піших дивізій та технічних частин; дивізія з 3-х піших та 3-х гарматних полків з додатком технічних частин; піший полк з 3-х куренів, а курінь з 4-х сотень. В свою чергу гарматний полк мав складатись з 3-х батарей – з них дві гарматні батареї та одна гаубична. Кінна дивізія поділялась на чотири полки. Кінний полк складали чотири сотні. При кінній дивізії формувався кінно-гарматний полк в кількості трьох батарей. Запасна піша бригада складалась з двох, трьох або чотирьох запасних полків у складі дванадцять сотень кожний [5, оп. 1, спр. 4, арк. 13]. Крім того Головний Отаман наказував отаманам О. Шаповалу, П. Болбочану та О. Грекову негайно приступити до утворення окремих штабів по штату штабу окремої армії кожному. Отаману П. Болбочану надавалось право присвоювати номери 15, 16, 17 і 18 корпусам; дивізіям і кінно-гарматним полкам – 39-46; інженерним куреням – 15-18 [5, оп. 1, спр. 4, арк. 13].

Через брак пального українській армії не вистачало автопанцирних частин. “Першою українською частиною такого роду, – зазначав Л. Шанковський, – був Автопанцерний дивізіон полк. Дістеля, що складався з 5-ти панцерних авт і в січні 1918 р. брав участь в боях за Київ” [323, с. 52]. Під час походу на Київ об'єднані українські армії мали лише 6 панцирних самоходів, які рідко брали участь у наступі через брак пального. Важливішу роль відігравали бронепотяги, серед яких визначались: “Стрілець”, “Вільна Україна”, “Запорожець”, “Кармелюк”

(під час походу на Київ українські армії мали 9 бронепотягів) [206, с. 283-284].

У добу Директорії УНР винятково великого значення набув повітряний транспорт. За умов майже повної ізоляції України, оточеної з усіх боків вороже настроєними сусідами, авіація часто залишалась єдиним засобом налагодження міжнародних контактів та підтримання зв'язку із українськими дипломатичними місіями за кордоном [317, с. 16]. Станом на 12 вересня 1919 р, за неповними даними, не менше від п'яти пілотів перебували на службі при Міністерстві закордонних справ УНР, четверо з них на той момент знаходились в складі закордонних місій [5, оп. 4, спр. 11, арк. 11, 12].

У часи Директорії на провідне місце в українській авіації виходять літаки німецького та австрійського виробництва. Майже цілковитий брак пального обмежував дії української авіації [317, с. 16].

У лютому 1919 р. частину кадрових корпусів почали перетворювати у запасні бригади. Наприклад, для Східного фронту була сформована запасова бригада, до якої належали II-й та IV-й корпуси; для Південного фронту – дві бригади з III-ма та IV-ма корпусами; для Правобережного три бригади з I-им та VII-им корпусами; для резерву Штабу Дієвої Армії – чотири бригади з II-ма корпусами [5, оп. 2, спр. 28, арк. 8]. Погіршення військового становища вимагало припинення існування кадрових корпусів через брак людських та матеріальних ресурсів.

Таким чином, наказом № 22 від 1 січня 1919 р. фактично проголошувався початок реорганізації армії. Але, оскільки, реорганізація проходила в умовах війни, то цілком зрозуміло, виникло багато труднощів при її проведенні.

Впродовж 1919 р. неодноразово проводився набір новобранців. Так, на 10 лютого 1919 р. призначався заклик молодих людей дострокового призову, 1899 р. народження. Територія, на якій проводилася мобілізація, ділилась на корпуси, встановлювалась кількість призовників по повітах,

налагоджувався апарат військових начальників на час призову, робилися відповідні розпорядження повітовим народним управам [6, оп. 3, спр. 98, арк. 35].

24 січня 1919 р. Директорія ухвалила Закон про достроковий призов молоді для укомплектування старшинського складу армії та про відкриття юнацьких військових шкіл з прискореним курсом. 17 лютого 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів до сорокатрьохрічного віку [252, с. 284].

Однак, не дивлячись на заходи по збільшенню чисельності армії, кількісний склад її на кінець 1919 р. не перевищував 30-40 тис. чоловік [252, с. 284].

Одним з першочергових завдань для Директорії було формування Вищого Військового Командування. Реально зміни почалися взимку 1919 р. До цього часу існували структури як колишніх гетьманських установ, так і нових “повстанських”.

Після протигетьманського повстання Міністерство Військових справ очолив генерал О. Рогоза, колишній командувач 4-ою армією Румунського фронту. Начальником Генерального Штабу залишився полковник О. Сливинський [323, с. 15-16]. Згідно з постановою Директорії 9 січня 1919 р. отаман О. Греків прийняв посаду військового Міністра [5, оп. 4, спр. 1, арк. 14].

Згідно з наказом Військового Міністерства, прийнятого 22 лютого 1919 р. на чолі всього війська стояв Головний Отаман республіканських військ, якому підпорядковувалась кадрова Армія з установами Військового Міністра та Дієва армія УНР. Безпосередньо Військовому Міністрові підлягали на правах заступників Начальник Генерального Штабу, Головний Начальник постачання, Головний Інспектор Військ УНР. Начальниками Головних Управлінь були: Начальник Канцелярії Військового Міністра, Начальник Головного Військово-Юридичного Управління, Інспектор Військ УНР у справах національно-культурно-

політичних, Головна Управа Військового Духовенства [3, оп. 1, спр. 15, арк. 15-20].

В системі Вищого Військового Управління була чітко розроблена система підпорядкування в кожній із ланок. Так, Начальнику Генерального Штабу підпорядковувались з прямою доповіддю Начальник Головного Управління Генерального Штабу (ГУГШ), Начальник Головної Шкільної Управи, Начальник Головного штабу, Начальник Головного Геодезичного Управління.

Принципи організації штабів Наддніпрянської Армії було запозичено з російської армії. Зауважимо, що штаби армії УГА були організовані на зразок австрійських військ і мали такі відділи: оперативний, розвідувальний, матеріальний, персональний. Крім того у штабі УГА працювали окремі референти, для різних справ у міру потреб [323, с. 20].

Таким чином, в період розбудови Збройних сил Директорії було утворено чітку схему управління армією, де одна ланка підпорядковувалась іншій, де чітко були розділені повноваження.

Після виходу соціалістів із уряду (поч. лютого 1919 р.) праві українські партії намагалися обмежити компетенції С. Петлюри, як Головного Отамана, звинувачуючи його у військових невдачах. З огляду на це, на підставі Закону від 24 лютого 1919 р. введено нову посаду Наказового отамана, якому доручалось безпосереднє ведення всіх військових операцій та якому “підлягали всі галузі Дієвої армії у всіх відношеннях” [259, с. 111]. На посаду Наказового отамана був призначений О. Греків. За Головним Отаманом залишався “верховний догляд за всіма Збройними Силами республіки” [259, с. 111]. Однак, керівництво армією фактично залишалось в руках Головного Отамана. Як писав І. Мазепа, “траплялось, Греків і Петлюра своїми протилежними наказами вступали в гострий конфлікт між собою” [259, с. 111]. Це викликало тертя між командувачами окремих частин та ускладнювало ситуацію у військовій справі. Для покращення ситуації затверджувався

розподіл повноважень між Військовим Міністром, який відповідав за підготовку і проведення військової політики в мирний час за межами фронту та між Наказним Отаманом, який командував Дієвою Армією, тобто керував безпосередньо військами, що брали участь у бойових діях чи знаходились на фронті. Спільними ж зусиллями штабного забезпечення координувалась діяльність відповідних армійських структур [331, с. 161]. “Революція висувала одну проблему за другою. Українські провідники ледве встигали декларувати ті великі ідеали і завдання, що їх підносила хвиля могутнього революційного здвигу” – констатував І. Мазепа [259, с. 83].

Не дивлячись на складне внутрішнє і зовнішнє становище, уряд Директорії надавав реальну військово-політичну і дипломатичну підтримку та допомогу ЗОУНР, яка сприяла зміцненню Галицької армії в боротьбі з Польщею. Відразу ж після угоди у Фастові 1 грудня 1918 р. до Галичини було відправлено ешелон, у якому нараховувалось 20 тис. гвинтівок, 80 млн. набоїв, 300 кулеметів, 80 гармат, а також панцерні машини, засоби зв'язку, обмундирування та продовольчі товари. До містечка Красне перекинуто 20 бойових літаків з екіпажами, які заснували перший авіазагін під командуванням Петра Франка [2, оп.2, спр. 1, арк. 17].

Надавалася реальна військова допомога. Так, у грудні 1918 р. Козятинська піша бригада, сформована на Київщині з козаків синьожупанників, що утворювали українські військові частини в німецьких таборах полонених, була включена до складу бойової групи “Наварія” полковника І. Омеляновича-Павленка. Ця бойова група мала рухатись у напрямку на Львів. 27-28 грудня 1918 р. курінні бригади зазнали великих втрат, зустрівши впертий опір поляків у напрямку Ставчани-Скнилів. Після того, як поляки зайняли Скнилів, козаки відмовились від подальшої участі у боях. Рішення галицького командування про негайне роззброєння бригади, під час якого 140 стрільців було вбито й поранено, було вкрай не виваженим [109, с. 47].

Не дивлячись на численні відозви та публікації у київських газетах, у яких лунали заклики про допомогу Галичині та звернення їхати добровольцями для захисту молодої держави, серед вояків була проведена недостатня роз'яснювальна робота. Дисертантка вважає, що досить часто вони просто не розуміли ціль війни. Почастішали випадки невиконання наказів, погіршувалась дисципліна. Галицьке командування боялося розкладу армії. З цих причин було розформовано Дніпровську гарматну бригаду, яка у лютому-березні 1919 р. брала участь у Вовчухівській операції і підтримувала частини 3-го галицького корпусу у наступі на Городок. У перших боях на Хирівському фронті розклався наддніпрянський Фастівський курінь отамана Кравчука, який у грудні брав участь у наступі на Перемишль у складі групи “Хирів” полковника А. Кравса. Однак, такі військові одиниці, як 2-ий і 6-й полки з корпусу Січових Стрільців та 1-ий Запорізький важкий гарматний полк, воювали до кінця бойових дій у Східній Галичині й виявили високу боєздатність [109, с. 48]. Отже, не дивлячись на складний процес розбудови власних Збройних сил, уряд УНР надавав широку військово-технічну допомогу УГА.

Не можна, на думку дисертантки, оминати і той факт, що вирішальну роль у реорганізації УГА і піднесенні її боєздатності відіграли наддніпрянські генерали і полковники. На початку грудня 1918 р. у Галичину виїхали генерал Михайло Омелянович-Павленко, полковник Євген Мешковський (Мешківський), генерал Володимир Генбачов, полковники Микола Какурін, Іван Омелянович-Павленко (молодший брат командувача армії), Джам Булат Коснуков, Борис Губер, Володимир Шепель та інші старшини армії УНР. Є. Мешковський проаналізувавши характер українсько-польської війни, висловлював радикальні ідеї щодо перебудови армії. “Полковник Є. Мешковський, – писав Л. Шанковський – не тільки уклав майбутню схему організації Галицької Армії, але перевів повністю її реорганізацію, сполучаючи в корпуси й бригади різні бойові

групи Галицької Армії більшої або меншої сили. Організація переведена полковником Мешковським, виявилась тривкою; вона залишалася незмінною впродовж всього існування Галицької Армії” [109, с. 85]. В чому основний зміст реорганізації? Він виступив проти стратегії оборонної позиційної війни і був прихильником маневрової війни. Є. Мешковський здійснив перехід на систему піхотних бригад, як основну оперативно-тактичну одиницю в структурі Збройних сил. Зауважимо, що маневрова війна була використана у війні проти більшовицьких військ Муравйова та Антонова-Овсієнка.

Як відомо, на службу до Галицької Армії запрошено близько 40 старшин офіцерів – німців, австрійців, угорців і чехів з колишньої австрійської армії, здебільшого уродженців Галичини і Буковини. Вони вважали доцільним перейти на дивізійну структуру, яка виправдовувала себе в позиційній війні [330, с. 118-124].

Фактично з 15 січня по 3 березня 1919 р. старшинами армії УНР на чолі з полковником Є. Мешковським та при підтримці керівництва ЗУНР було проведено реорганізацію УГА.

Реорганізація торкнулася і галицької військової авіації. Директорія надала галицьким літунам близько 50-ти бойових літаків, тому з’явилась можливість використати авіацію в інтересах усіх трьох корпусів. Літуни армії УНР виявили у повітряних боях свою майстерність і хоробрість. Вони передавали свій досвід галицьким літунам. Так, сотник В. Євський збив дев’ять ворожих літаків, Ф. Алелюхін – два, М. Серіков – два, А. Шеремецінський – три. Всього ж було збито 18 ворожих літаків [203, с. 10].

Взимку 1919 р. генерал армії УНР О. Греків мав намір реорганізувати Збройні сили Директорії на взірць Галицької Армії, тобто впровадити структурну схему: корпус-бригада-курінь, яка мала суттєві переваги над німецькою і російськими схемами: корпус-дивізія-бригада-полк-курінь. Цікаво, що структурну схему УГА перейняли армії Англії і

США. Здійснити намір генералові не вдалося [312, с. 14-17]. На початку червня 1919 р. О. Греків очолив Галицьку армію. У період так званої другої реорганізації Галицької армії в червні-липні 1919 р. він дотримувався маневреної концепції Є. Мешковського [324, с. 81]. Згідно з наказами генерала О. Грекова було чітко визначено кількісний стан корпусів, бригад, полків, куренів, сотень. Для керівництва бойовими діями утворено Оперативний штаб [236, с. 192-195].

За підрахунками Л. Шанковського, на 1 квітня 1919 р. у складі Галицької армії діяли 50 галицьких і 18 наддніпрянських гарматних батарей. Крім того до Галичини прибули 2-ий, 6-ий гарматні полки з корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця і 1-ий Запорізький важкий гарматний полк. Гарматна бригада корпусу Січових Стрільців полковника Романа Дашкевича надіслала 4 ешолони (120 вагонів) гармат. Частка наддніпрянської артилерії в 3-му корпусі сягала не менше третини. А 7-ий гарматний полк Львівської бригади мав із чотирьох – дві наддніпрянські батареї [324, с. 282-283]. Укомплектовано і відправлено в Галичину 2-ий полк сотника В. Зарицького та 6-ий сотника Бутрима Команди Корпусу СС [189, с. 153-154]. У книзі “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота” генерал Р. Дашкевич підкреслив: “Під Львів виїхало 17 різних гармат або гавбиць. Ці чотири батареї обслуговували 24 старшини, 660 стрільців гармашів і 380 коней. Разом із цими батареями вислано потяг гарматної амуніції” [189, с. 153-154].

У наш час, коли штучно намагаються розділити Україну, особливо актуальним постає вивчення взаємовідносин УНР і ЗУНР в період національно-визвольних змагань 1917-1920-х років. На наш погляд, аналізуючи процес розбудови Збройних сил Директорії УНР, потрібно було торкнутися цієї проблеми, адже після проголошення Акту злуки необхідно було координувати та узгоджувати інтереси УНР і ЗУНР.

Тим часом, вторгнення російських військ в Україну ставило під знак питання існування УНР. 19 січня 1919 р. після запеклих боїв з ударною групою Січових Стрільців Р. Сушка російські більшовицькі війська захопили Полтаву, а 27 січня 1919 р. Катеринослав. В армії УНР практично були відсутні кавалерійські частини. А вони набували великої ваги за умов ведення війни, коли не існувало суцільної смуги фронту і успіх досягався охопленням флангів та завдяки швидким маневрам. Армія УНР була малорухомою. Військове керівництво віддавало перевагу так званій ешелонній війні, коли всі плани і дії обмежувалися діючими магістралями, тобто українські частини були міцно прив'язані до залізниць. Траплялись випадки, коли вояки не бажали залишати вагонів навіть під час бою [244, с. 310; 236, с. 228].

Виступаючи на Трудовому Конгресі, Міністр військових справ О. Греків заявив, що “більшовики вже в Семипілках під Києвом. Чому? Тому що наші вояки не можуть устояти проти російських регулярних відділів. Ми вдягаємо... людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хочуть” [259, с. 87]. І. Мазепа, висвітлюючи на сторінках своєї праці “Україна в огні і бурі революції” виступ О. Грекова, зауважив: “щирість українського міністра, який в час боїв з ворогом вважав за можливе публічно говорити про нездатність армії до боротьби, за інших, більш нормальних умов напевне звернула б на себе увагу членів Конгресу. Коли пізніше, влітку 1919 р., міністр військових справ Сиротенко виступив в українській пресі приблизно з такими ж “одвертими” інформаціями про стан збройних українських сил, що мусив негайно подати на демісію. Греків не тільки не був покараний спочатку за свій необережний виступ на Трудовому Конгресі, але незабаром був покликаний спочатку на становище Наказного Отамана військ Української Народної Республіки, а потім – Начального Вождя Галицької армії” [259, с. 87].

Дисертантка так не вважає. До думки О. Грекова прислухались, Він був досвідчений військовик. В роки Першої світової війни він був

генералом Російської армії. В листопаді 1917 р. призначений командиром 2-ї Сердюцької дивізії, сформованої за наказом коменданта Київської воєнної округи полковника В. Павленка, з грудня 1918 р. – командир Південної групи військ армії УНР, наприкінці 1918 – початку 1919 рр. – міністр військових справ УНР. У складі української делегації вів переговори в Одесі з представниками Антанти про надання Директорії УНР воєнної допомоги у боротьбі з більшовиками [194, с. 177].

Головний отаман С. Петлюра розумів, що у складних умовах ведення бойових дій потрібно негайно здійснювати заходи по зміцненню дисципліни у війську. Умови війни диктували суворі закони. У наказі від 29 грудня 1918 р. (Ч. 6) наголошувалось: “Всякі спроби непослуху вважати за бунт і карати польовим судом” [42, с. 58]. Започаткував діяльність військово-польових судів Наказ С. Петлюри і О. Осецького від 22 листопада 1918 р. про заснування при всіх окремих частинах військово-польових судів у складі прокурора, двох старшин, двох козаків та секретаря [315, с. 57]. Прокурор та інші члени суду призначалися наказом місцевої військової влади. Якщо частина перебувала на фронті або в стані облоги, смертні вироки суду затверджувались її отаманом, в інших випадках - головним отаманом. У телеграмі отаману Катеринославського коша 16 січня 1919 р. С. Петлюра наказував: “Всякий саботаж, неробство, несовісне або нечесне виконання старшинами і урядовцями доручених їм обов’язків повинні каратись військово-польовим судом. Наказую вам вжити всіх мір до того, аби старшини і урядовці подавали приклад козакам своєю працею. Зміцнити контроль над діяльністю старшин і козаків, над відданістю їх інтересам самостійної УНР...” [42, с. 58].

Командир Осадного корпусу Є Коновалець та начальник штабу А. Мельник встановили у наказах і власні санкції: розстріл на місці, строкова або безстрокова каторга, ув’язнення терміном від 6 місяців до 2 років, грошовий штраф від 50 до 5000 крб. Крім того, вони 20 грудня 1918 р. створили позасудовий орган – “дев’ятку”, тобто Комісію у складі 9

представників від Головного військового юридичного управління, муштрових частин та міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх противників нової влади у Києві, заарештованих 14 грудня 1918 р. [315, с. 58].

20 грудня 1918 р. у Києві діяло вже два військово-польові суди: один при штабі 1-ої Січової Стрілецької дивізії, другий – при комендантові Києва. Штабний суд розглядав справи, які виникали у військових частинах, закладах, а комендантський – всі інші. Ті особи, які не підтримували Директорію у позасудовому порядку за розпорядженням командира тієї чи іншої військової частини висилались за межі УНР або підлягали більш суворій карі у позасудовому порядку [307, с. 59]. Для припинення ворожої агітації на залізничних станціях Головний Отаман наказом від 3 лютого 1919 р. вимагав “як на станціях, так і в поїздах робити суворий контроль, слідкуючи, аби не роз’їзжали по залізницях різні злочинні елементи, а також дезертири, утікачі з фронту... Усіх заарештованих передавати військовому суду для негайного розгляду цих справ. Замічені в невиконанні цього наказу коменданти і комісари будуть мною звільнятися зо всіх посад і віддаватись до судової відповідальності за законом військового часу” [42, с. 73].

26 січня 1919 р. всі військово-польові суди на території УНР були скасовані, а разом з ними втрачали цінність і всі закони, правила, інструкції та обіжники про такі інструкції. Замість військово-польових судів були створені Надзвичайні суди, які мало чим відрізнялись від попередніх [315, с. 59]. Загалом діяльність військово-польових судів та Надзвичайних судів потребує окремого вивчення. Дисертантка розглянула це питання в межах висвітлення теми дисертаційної роботи.

У складних військово-політичних умовах потрібно було посилити дисципліну у військах. 21 січня 1919 р. Головним Отаманом було затверджено Дисциплінарний статут [5, оп. 1, спр. 80, арк. 2-13]. Поряд із

підсиленням дисципліни статут сприяв підвищенню боєздатності у військах.

Наказом Головної Команди Військ УНР від 24 травня 1919 р. (Ч. 75) за підписом Головного Отамана С. Петлюри “для введення міцної дисципліни і карності в військах УНР” було затверджено Дисциплінарний статут на період ведення бойових дій (Додаток Б) [5, оп. 1, спр. 97, арк. 75]. Згідно статуту за невиконання наказу начальника у військовий час призначалась каторга до 12 років. Вводилась смертна кара за десять видів провин: за опір проти виконання наказу начальника (як озброєний так і не озброєний); напад на стійку або військову варту; за тілесні ушкодження та ухилення від військової служби, за дезертирство; порушення службових обов’язків під час варти, за невиконання бойового наказу; підбурювання до дезертирства; за навмисне розповсюдження у війську чуток, які могли б викликати непорядок або непослух; за здачу у полон та за здачу начальником підлеглої йому армії чи відділу [5, оп. 1, спр. 97, арк. 75].

Таким чином, складна ситуація на фронтах весною 1919 р., коли переважаючі сили ворога примушували армію УНР відступати з втратами, вимагала впровадження суворих законів війни.

Ще в кінці січня 1919 р. Червона армія вийшла на лінію Дніпра та оволоділа Катеринославом. В армію УНР продовжували проникати прорадянські настрої. Більшовицькі часописи були переповнені неправдивою пропагандою проти Директорії. Так, у відозві надрукованій в більшовицьких “Известиях” від 5 березня 1919 р. говорилося: “Директорія продовжує проливати братську кров українських робітників і селян. Вона не прийняла навіть нашої пропозиції – рахуватися з владою робітників і селян та відмовитися від дальшої громадянської війни. Замість цього ми від імені уряду зобов’язувалися дати тим партіям, що входять до Директорії, можливість вільної політичної діяльності. Як видно, Директорія ставить вище, ніж інтереси трудового народу, інтереси купки честолюбних і корисних людей, що змагаються проти волі трудового

народу України накинута йому своєю владою. Фактично Директорії вже немає, замість неї утворилась військова диктатура на чолі з Петлюрою і при близькій участі Грекова та Коновальця. Ось до чого докотилась Директорія” [259, с. 106-107].

Директорії та уряду УНР потрібно було негайно реагувати на подібного роду відозви. На жаль, цього фактично не робилося. Звідси – непоінформованість населення щодо політики українського уряду. Використовуючи таке становище, більшовики спробували здійснити повстання і захопити Жмеринку, щоб відрізати український північний фронт від південно-західного. Вчасними розпорядженнями Головного Отамана С. Петлюри повстання було придушене. 17 березня 1919 р. вийшов наказ ген. О. Грекова, в якому констатовалось: “13-го березня 1919 р. в м. Жмеринці виникло проти влади повстання робітників депо разом з місцевими більшовиками з с. Станиславчика, Малої Жмеринки, Дзялова та ін. Це повстання було швидко ліквідовано. Злочинці тяжко покарані. Слідством виявлено, що на ворожий бік перейшли особливий комендант м. Жмеринки Соломинський і командир куреня трудового люду Самостійної України Скалько. Ці зрадники надзвичайним судом присуджені до смертної кари і 14 березня розстріляні” [259, с. 106-107].

Однак, правофлангова група армії УНР в складі Запорізького корпусу та інших частин, які розташовувались в районі Христинівки перебувала у складних умовах. За декілька днів Жмеринка була захоплена більшовицькими військами. Деморалізація українського війська посилилась. Не дивлячись на загрозу суворого покарання, почастишали випадки невиконання бойових наказів. Учасник національно-визвольних змагань – полковник Решке, який на той час був начальником оперативного відділу в штабі східного фронту, у своїх спогадах писав: “Так, наприклад, 5 березня частини 55-го пішого полку розбіглися, а більша частина козаків перейшла до ворогів. Частини 59-го полку відмовилися наступати й по відомостях штабу вирізали більше як 10 своїх

старшин. 60-й піший полк теж відмовився наступати і був обеззброєний. 8 березня була обеззброєна частина 53-го полку за невиконання наказів. 10-го березня легкий гарматний полк Сірожупанників самовільно вирушив до Новгороду Волинського. 11 березня 1-ий полк залізничників, який після боїв під Бердичевом відійшов на Хмельник і одержав наказ залишатися там, самовільно вирушив на Ново-Константинів, а частина Сірожупанників, яка була на ст. Романові й одержала наказ триматися на станції, самочинно відійшла на ст. Печанівка. 16 березня гарматники батареї 3-го Чорноморського полку перейшли на бік ворога. Таким же чином поступила майже половина 58-го пішого полку. Кінний полк Козира-Зірки покинув своєвільно позицію, а 2-й курінь Запорізької бригади відмовився виконати наказ командувача Південною групою підтримати завдання центру, щоб знову захопити Чуднів, і замість того перейшов з Волосівки в хутір Мошенці. Постійна відсутність зв'язку з підгрупами й окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також місцевих большевиків серед селянства, які вороже ставилися до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту” [259, с. 108].

Таким чином, ситуація в військах була напружена, бракувало людських і матеріальних ресурсів. Реформування армії в умовах війни, наражалось на ряд труднощів, серед яких найголовнішими були – постійні бойові дії та більшовицька агітація.

Продовжуючи наступ, Червона армія відтиснула українську армію на лінію Коростень-Бердичів-Козятин-Цвітково, відкидаючи праве крило армії УНР від Одеси. На початку березня українська армія зайняла позиції приблизно по лінії: Сарни-Рівне-Проскурів-Могилів на Дністрі [314, с. 43].

На думку І. Мазепи та П. Феденка після залишення Києва (5 лютого 1919 р.) найбільш реальним планом для армії УНР “було б: відступити в Галичину і звідти відповідно реорганізувавши армію почати наступ проти більшовиків” [260, с. 10]. Голова української делегації С. Остапенко

домагався визнання Антантою державної незалежності УНР. Французька сторона перевела переговори в іншу площину: усунення з посад В. Винниченка та С. Петлюри, створення 300-тисячної регулярної армії, підпорядкованої командуванню Антанти, передачу фінансової системи та контроль над українськими залізницями. Українські політики розуміли, що внаслідок таких поступок незалежність УНР буде під загрозою. Згідно директив Штабу Армії частини південно-західного фронту відійшли не в Галичину, а на південь України (околиці Одеси), опинившись відрізнаними від решти армії.

Скорочення українського фронту дало можливість Штабу Армії відтягнути в резерв деякі фронтові частини та створити дві резервні групи в районі Проскурова і Рівного [314, с. 43].

У середині березня 1919 р. українські війська перейшли у рішучий наступ. Особливо запеклими були бої за Бердичів. Передові загони отаманів В. Оскілка і Є. Коновальця наблизились до Києва на 25 км. Запорізький корпус просунувся на північний схід до Таращі, загрожуючи запілля бердичівської групи Червоної армії. Однак, армія УНР вичерпала свої резервні можливості і наступ було припинено. Поповнивши фронтові частини, Червона армія в кінці березня 1919 р. переходить у контрнаступ з головним ударом у напрямку на Козятин. Армія УНР відступила на захід, готуючи головні ударні сили в районі Рівне-Шепетівка-Крем'янець [314, с. 43].

З півдня українським військам загрожувало з'єднання Григор'єва і Махна. Ситуація ускладнилась в результаті заколоту отамана Оскілка, ініційованого правими партіями. Стягнувши значні військові сили до Рівного, Оскілко відкрив фронт більшовикам, що призвело до втрати Житомира, Бердичева і Коростеня [194, с. 178-179, с. 540; 252 с. 287].

В особливо важких умовах опинилась правофлангова група армії УНР у складі Запорізького корпусу та інших частин, які розташовувались в районі Христинівки. Зайнявши Вінницю і Жмеринку, більшовики змусили

Південну групу П. Болбочана відступити 16 квітня 1919 р. за Дністер у Румунію, де вона була роззброєна. За даними М. Капустянського втрачено 80 гармат, 700 кулеметів, 15000 рушниць, 40 потягів боєприпасів [213, с. 37; 120, с. 10]. На початку травня 1919 р. з великими труднощами група переїхала через Східну Галичину на Волинь. Румунія військового майна не повернула.

Армія УНР відступила на лінію Броди-Крем'янець-Дубно-Рівне. 17 квітня 1919 р. більшовицькі частини зайняли Крем'янець. У середині травня 1919 р. становище українських військ ще більш ускладнилось у зв'язку з наступом польських військ. У районі Володимир-Волинський-Ковель зосереджувались прибулі з Франції війська генерала Галлера [194, с. 150]. За даними О. Удовиченка вони складались "з двох піших дивізій, одної бригади кінноти та достатньої кількості артилерії" [314, с. 44]. 16 травня 1919 р. польські війська зайняли Луцьк. Холмська група українських військ відступила на схід. Червона армія наносила удар зі сходу, а польські війська із заходу. Армія УНР опинилась на невеликій території шириною 50 км в районі Дубно-Броди. Український уряд і Штаб Армії змушені були переїхати в Тернопіль [314, с. 44]. Армія УНР перебувала у критичному становищі. Генерал М. Капустянський у своїй книзі "Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році" виділив наступні причини невдач української армії в березні-травні 1919 року: одночасна боротьба з двома ворогами; невизначеність у міжнародній політиці; загострення стосунків між Галицьким і Наддніпрянським урядами; внутрішньополітична боротьба українських партій; труднощі при розбудові Збройних Сил УНР під час безупинних воєнних дій; більшовицька агітація [213, с. 45].

На думку дисертантки однією з головних причин невдач та поразок армії УНР навесні 1919 р. були розпорошеність влади та отаманія у війську. Однак, саме тут потрібно чітко розділяти дві категорії отаманів. Перша категорія це ті отамани, які усвідомлювали свої національні

обов'язки і на чолі повстанських загонів воювали проти ворогів української держави в запіллі. Коли український фронт наближався до території, на якій діяли ці повстанські загони, то вони ставали в диспозиції штабу Дієвої армії УНР і виконували поставлені перед ними завдання. Серед них найвідомішими були: Я. Орел (Гальчевський), І. Люта (Гонта), Г. Чупринка, Деркач, Сірко, Шепель, Волинець, Хмара, Загородній, Струк, Трепет та багато інших [175, с. 10; 194, с. 545, 1066].

Друга категорія повстанських отаманів – це власне та, яка і породила явище “отаманії”. На чолі партизанських загонів вони часто співпрацювали з фронтовими частинами Дієвої армії УНР, але переважно діяли в запіллі. Залучені до регулярної армії, вони не завжди виконували накази та переважно діяли на власний розсуд, що не узгоджувалось за бойовими діями армії УНР [175, с. 10]. Кожний з таких “командирів” для підняття свого авторитету намагався пристосовувати свої накази до бажань підлеглих, що й без того підривало боєздатність новостворених частин.

Вище згаданий закон “Про мобілізацію”, прийнятий Директорією 27 листопада 1918 р. для вирішення проблеми поповнення збройних сил, на нашу думку, був однією з найважливіших причин, що породила явище “отаманії”. Через відсутність військової структури установ і засобів, мобілізація успіху не мала [229, с. 108-109]. Полковник УНР Є. Коновалець у своїй роботі “Причинки до історії української революції” писав: “На тлі повної невідповідності апарату та безсилля військової влади взяти в руки маси мобілізованих, з'явилися самочинні команданти менших і більших збройних відділів, які вели різні самочинні операції та потім розпадались або переходили до більшовиків” [125, с. 22]. Однак, він зауважував, що серед отаманів було багато ідейних і чесних, які нарівні з іншими старшинами несли військову службу, а згодом при формуванні інших військових одиниць влились в них зі своїми загонами [125, с. 23].

Перехід на бік більшовиків повстанських отаманів Зеленого, Хименка, Григор'єва, Махна та інших уможливили просування Червоної

армії вглиб України та окупації значної її території. Л. Шанковський у статті “Григор’євщина – проблема й література” порівнював співвідношення сил. На початку наступу, тобто на початку листопада 1918 р., військо В. Антонова-Овсієнка нараховувало близько 7-8 тис. бійців. У грудні 1918 р. армія УНР нараховувала близько 100 тис. бійців (а по всій Україні приблизно 300 тис. озброєних вояків і повстанців). А вже на початку лютого 1919 р. в В. Антонова-Овсієнка було близько 46 тис. бійців, а в армії УНР – близько 20 тис. вірних урядові військ [322, с. 84-85].

У період Директорії поширився рух анархістських організацій. Серед отаманів-анархістів найвідомішим був Нестор Махно, який в листопаді 1918 р. уклав угоду з урядом Директорії УНР про спільну боротьбу проти влади гетьмана П. Скоропадського. Однак угода виявилась недовготривалою [194, с. 458].

Історик М. Стахів, аналізуючи причини отаманії у своїй праці “Україна в добі Директорії УНР”, прийшов до висновку, що її породила недостатня кількість старшин з повною національною свідомістю [306, с. 65]. Інший історик В. Прохода у статті «Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР”» заперечив це твердження. Він вважав, що причина отаманії у тому, що Директорія не довіряла старшинам [288, с. 98]. На думку М. Стахіва зростало недовір’я до Директорії серед військових і виникали численні “бунти”, які дезорганізували чинність регулярної армії. Першим серед них він виділив “бунт” повстанського отамана Зеленого (справжнє прізвище Терпило Д.І.) [194, с. 850; 306, с. 100].

Повстанський рух, незважаючи на свою чисельність, яка перевищувала бойовий чисельний склад армії УНР у декілька разів, не зміг відіграти тієї вирішальної ролі, яку міг би. Створений у Кам’янці-Подільському Всеукраїнський повстанський комітет не спромігся розвинути своєї діяльності і об’єднати розпорошені сили повстанських загонів в Україні через певні причини. По-перше, повстанські загопи діяли

локально. Селяни обмежували свій повстанський рух до оборони свого села або волості, вирішували переважно соціальні проблеми. Боротьба за державність їх мало цікавила, за деякими винятками. Крім того, вплив більшовицької агітації на повстанські загони заважав розгорнути роботу Всеукраїнського повстанського комітету і давав простір для сваволі [175, с. 5]. Великий вплив також мали боротьбисти – це частина українських есерів, яка перейшла на комуністичні позиції, зробила невдалу спробу співпрацювати з більшовиками і була ними поглинута або знищена. Уряд Х. Раковського погодився на співробітництво з українськими есерівськими партіями боротьбистів. Блок із боротьбистами, які мали колосальний вплив на селі і контролювали численні партизанські загони, був необхідний більшовикам для утвердження своєї влади в Україні [194, с. 83; 175, с. 5].

Не останню роль відігравав комунікаційний, тобто регулярний зв'язок із повстанськими отаманами. Налагодити його так, щоб вчасно інформувати, інструктувати і координувати було практично неможливо. Забезпечити ж повстанські загони фаховими інструкторами було важко, оскільки в армії відчувався брак відповідних старшин [175, с. 15].

Крім того, дезорганізацію в армію УНР вносили спроби державних переворотів. Як відомо 9 квітня 1919 р. в Рівному було проведено реорганізацію Директорії у складі С. Петлюри, А. Макаренка, одного представника від ЗУНР та двох від соціалістичних партій (УПСР та УСДРП). Директорія мала затверджувати закони, що їх укладали міністерства та давати розпорядження лише міністерствам [286, с. 522]. С. Петлюра та А. Макаренко від імені Директорії санкціонували створення нового уряду, який доручили сформувати соціал-демократу Б. Мартосу. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, у якій закликав у боротьбі з московськими більшовиками спиратися на власні сили без залучення “собі на допомогу чужої військової сили з будь-якої держави” [259, с. 177-181]. Однак в таборі УНР бракувало єдності політичних сил. Праві кола стали в опозицію до соціалістичного уряду Б. Мартоса, звинувачуючи його

в пробільшовицьких настроях. Крім того, опозиція мала намір замінити наказного отамана Осецького отаманом Оскілком. 27 квітня 1919 р. отаман Оскілко не виконав наказ С. Петлюри виступити на фронт зі своїми частинами. 28 квітня С. Петлюра видав наказ про усунення Оскілка від командування і передачу його повноважень отаманові Желіховському [136, с. 13]. 29 квітня 1919 р. при підтримці соціалістів-самостійників отаман Оскілко зробив спробу державного перевороту. У Рівному він арештував уряд і мав намір арештувати С. Петлюру. Б. Мартос у своїх спогадах писав: “Оскілко відправив до Здолбунова бронепотяг під командуванням отамана Гризла з метою арештувати С. Петлюру; козакам було сказано, що це робиться для того, щоб визволити Петлюру від більшовиків, що начебто оточили Здолбунів. Літак скинув відозви Головного отамана, де він пояснював виступ Оскілка” [136, с. 15-16]. Переворот, головним знаряддям якого мала стати Північна група військ УНР отамана Оскілка не увінчався успіхом. Заколот було швидко придушено, а отаман Оскілко з однодумцями виїхав до Польщі. Однак ці події внесли ще більшу дезорганізацію в армію та погіршили ситуацію на фронті. Стягнувши значні сили до Рівного, Оскілко відкрив фронт більшовицьким військам. 5 травня 1919 р. уряд УНР залишив Рівне і переїхав до Радивилова [286, с. 523, 243, с. 315]. 16 травня 1919 р. польська армія Ю. Галлера захопила Луцьк, у якому були зосереджені великі склади військового майна. Директорія та уряд УНР, залишившись без власної території, евакуювались на територію ЗОУНР до Тернополя. “Мільярдне майно, яке з великими труднощами вдалося звезти на нашу базу – Броди-Тернопіль-Волочиське – було захоплене польським військом”, – писав учасник подій, генерал М. Капустянський [213, с. 37].

На тлі всіх цих подій погіршились відносини між урядами УНР і ЗОУНР. “До формального розриву між Галицьким і Наддністрянським урядами не дійшло, але фактично вони йшли своїми окремими шляхами, – писав І. Мазепа, – правда Галицький уряд не чинив ніяких особливих

перешкод нашому урядові в підготовці нового наступу проти більшовиків. Але поза тим всюди ширилася пропаганда проти нашого уряду і Петлюри. Під впливом цієї пропаганди знаходилися найвідповідальніші представники Галицького уряду. Так, наприклад, президент Української Національної Ради Є. Петрушевич в розмові з деякими членами Наддніпрянського уряду заявив, що, мовляв, Антанта Петлюрі не вірить, бо вважає його за большевика, і тому не дасть допомоги Україні доки на чолі армії буде стояти Петлюра... Це був погляд, якого тоді трималися також праві наддніпрянські провідники. Вони в один голос жалілися галичанам, що, мовляв, не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. Не дивно, що після рівненської авантюри тепер до нашого уряду знову почали доходити відомості, що праві кола підготовляють новий план державного перевороту” [259, с. 194]. Така спроба відбулася 9 червня 1919 р., коли полковник П. Болбочан оголосив себе командувачем Запорізького корпусу, який розташовувався в Проскурові (тепер Хмельницький). Цей крок був розцінений Директорією УНР як спроба державного перевороту. Полковник був заарештований начальником контррозвідки армії УНР М. Чеботарівим, звинувачений у спробі встановлення диктатури Є. Петрушевича та командира УГА О. Грекова і за вироком воєнно-польового суду розстріляний біля станції Балин на Поділлі [194, с. 80].

В українській історіографії щодо заклоту і самої особи П. Болбочана суперечки тривають і до сьогодні. Полковник О. Удовиченко вважав, що “заслужений український патріот, вояка – він заслуговував як не на умовне покарання, то принаймні на зменшення кари і в кожному разі не на кару смерті” [154, с. 178]. І. Мазепа визнавав той факт, що С. Петлюра “при всій лагідності своєї вдачі все-таки хотів суворою карою покласти кінець виступам тих груп, що в найтяжчий момент нашої боротьби ганебно і безглуздо руйнували фронт” [259, с. 209].

На думку сучасного історика С. Литвина, вина полковника П. Болбочана полягала “у невиконанні наказу, незаконному захопленні командування корпусом та участі в широкомасштабній змові з метою державного перевороту в умовах військового часу. Безумовно, подібні дії під час війни караються найсуворішим чином при будь-якому режимі. І, очевидно, закиди Петлюрі у його невтручанні для пом’якшення вироку не мають підстав” [252, с. 293].

В. Сідак, Т. Остапко та Т. Вронська у книзі “Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника” спростовують точки зору низки дослідників, які вважають полковника П. Болбочана авантюристом, чия діяльність нібито призвела до поразок на фронті [301, с. 3].

Дисертантка вважає, що постать П. Болбочана увібрала у себе всю трагічність розвитку національно-визвольної революції 1917-1921 років і незаперечним залишається той факт, що заколот відбувся у складний для армії УНР час, коли Червона армія намагалася за будь-яку ціну здобути Кам’янець-Подільський та відрізати українську армію від р. Збруч.

Ще напередодні заколоту, 24 травня 1919 р. військовій делегації УНР вдалось досягти перемир’я з поляками. Однак, диктатор ЗОУНР і командування УГА не визнали перемир’я і розпочало наступ – т.зв. Чортківську офензиву, яка тривала три тижні і мала великі оперативні і тактичні успіхи, не дивлячись на те, що УГА була чисельно слабша від польського війська [324, с. 158].

Польські війська продовжували також наступ на фронті армії УНР і 2 червня зайняли Тернопіль, змусивши уряд і вище командування УНР переїхати спочатку на станцію Дичків, а потім на станцію Богданівка, за 10 км від Волочиська, який перебував у руках більшовиків. Штаб і уряд опинились між двома ворожими силами перед небезпекою ліквідації державного центру [252, с. 296].

Після втрати Правобережжя, коротке перемир’я дозволило Головному Отаману провести перегрупування військ. Численні дрібніші і

більші формації злучено в 11 дивізій, кожна з трьома полками піхоти, полком артилерії і сотнею кінноти. Таким чином, створювалось 5 самостійних груп: Група Січових Стрільців, Запорізька група, Волинська група, Третя дивізія полковника О. Удовиченка та Група отамана Ю. Тютюнника [207, с. 537]. На думку дисертантки, військове командування намагалось створити армію, яка б відповідала вимогам часу.

З метою удосконалення правової бази для будівництва Збройних сил Директорії та удосконалення вишколу бойових частин розроблявся і був прийнятий Муштровий статут (23 червня 1919 р.) [39]. Переорганізовано і скорочено апарат штабу армії та запільних установ. Боездатний елемент запільних установ відправлено в бойові частини. Для затвердження законодавчим порядком встановлено військові ступені (Додаток Д) [5, оп. 1, спр. 97, арк. 64].

Уряд та Головний Отаман здійснювали заходи і щодо озброєння армії. Так, 7 травня 1919 р. затверджено постанову Кабінету Народних Міністрів (ч. 308) про асигнування 5 млн. гривень на купівлю військового майна за кордоном [22, оп. 1, спр. 31, арк. 21]. Принагідно зауважимо, що єдиним джерелом на той момент для закупівлі зброї і майна для армії УНР була Румунія.

На кінець травня 1919 р. завершилась підготовка наступу на Кам'янець-Подільський. Напередодні наступу, який планувався на 3 червня 1919 р., в м. Скалу – місце дислокації 16-го Пішого загону прибув Головний Отаман, що значно підняло бойовий дух вояків [154, с. 15-16].

3 червня 1919 р. несподіваним для більшовицької армії ударом українські частини зайняли Волочиськ і перейшли у наступ по всьому фронту. Цього ж дня форсували Збруч, у тяжких боях Третя дивізія штурмом здобула Кам'янець-Подільський [252, с. 298]. Українські війська 6 червня 1919 р. зайняли лінію Староконстянтинів-Проскурів-Кам'янець [286, с. 524]. Проскурівська операція врятувала армію УНР від цілковитої поразки.

Уряд УНР 6 червня 1919 р. переїхав із станції Богданівка до Кам'янець-Подільська і розпочав роботу по відновленню діяльності адміністративних структур. Кам'янець-Подільський став тимчасовою столицею УНР і осередком командування Дієвої армії УНР.

Щоб урятувати армію від розпаду та деморалізації 13 червня 1919 р. був ухвалений Радою Народних Міністрів і затверджений Директорією Закон про “Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР” [5, оп. 4, спр. 1, арк. 54]. Основним завданням державного інспекторату було “стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів Центральної Військової влади, перестерігати і винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях” [5, оп. 4, спр. 1, арк. 54].

До складу інституції входили державні інспектори польових управлінь Дієвої Армії, Штабу армії, Головної управи постачання, інших центральних військових органів, котрим підлягали інспектори військових з'єднань і частин [288, с. 167].

Із введенням в українській армії державного інспекторату фактично в одному органі було заведено і політичну, і військову контррозвідку, що мало серйозно вплинути на підвищення боєздатності регулярних військ. На думку історика Г. Темка “починаючи уже з цього часу, в наказах, публічних виступах Головного Отамана і вищих посадових армійських його співробітників, “революційна” фраза поступилась місцем національно-патріотичній пропаганді, але час було упущено, і введення державного інспекторату вже не змогло виключити моральної втрати політичного моноліту аполітичної української армії, нанесеної пропагандою більшовиків” [310, с. 84]. Дослідник цієї проблеми В. Сідак у своїй праці “Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр.” зауважує, що “...негативним фактором поточної роботи Державного Інспекторату, його підрозділів у військах стало перенесення

ідеології суспільного життя через партійно-політичні впливи і на діяльність інспекторату. Його особовий склад комплектувався переважно з функціонерів правлячих соціалістичних партій, котрі проводили у військах політичну лінію своїх організацій” [300, с. 168]. Автори “Історії українського війська” негативно оцінювали роботу державних інспекторів і порівнювали їх з більшовицькими комісарами, що “мали слідити за лояльністю стягів армії та дбати за їх політичне “освідомлення”, очевидно, в соціалістичному дусі. Праця тих інспекторів вводила до армії політику, роз’єднувала людей і тим ослаблювала боєздатність відділів [207, с. 544].

Історична правда вимагає ствердити, що й Головний Отаман не виявив досить рішучості та ініціативи, щоб залагодити спірні справи й привести до об’єднання влади” [207, с. 544].

Отже, Державна Інспекція в системі Дієвої армії УНР здійснювала виконавський, дисциплінарний, політико-ідеологічний контроль, також займалась окремими питаннями внутрішньої безпеки військ і, на думку дисертантки, представляла надто змішану структуру.

Погіршення ситуації на фронті вимагало негайного створення спеціалізованої армійської контррозвідувальної служби. Генерал-полковник М. Юнаків розробив чітку систему контррозвідувальних органів на всіх оперативно-тактичних рівнях армії УНР з підпорядкуванням їх Розвідувальній управі Генштабу [300, с. 168].

У серпні 1919 р. з’явилося “Положення про контррозвідку в Дієвій армії УНР” [300, с. 168-169]. У ньому визначались головні функції армійської спецслужби; а саме: збір інформації щодо розвідувальної діяльності ворога; отримання інформації про конкретні розвідувально-підривні акції ворожої агентури й цілеспрямована її дезінформація; засилка власних агентів у заплілля противника для збору інформації про роботу його розвідувальних органів [300, с. 168-169].

Дисертантка вважає, що “Положення про контррозвідку в Дієвій армії УНР” широко охоплювало завдання, що стояли перед військовою

контррозвідкою в Дієвій армії УНР, виходячи з воєнно-політичного становища УНР.

На кінець червня 1919 р. військова ситуація в УНР виглядала наступним чином. Армія УНР зосереджувалась в районі Проскурова. Червона Армія за будь-яку ціну намагалася здобути Кам'янець-Подільський, відрізати армію УНР від р. Збруч й оточивши, знищити [154, с. 91]. В разі успішних операцій УГА не змогла б перейти р. Збруч і її доля була б вирішена. Таким чином, бої за Проскурів вирішували долю як самої армії УНР, так і України в цілому.

На початку липня 1919 р. становище Проскурівської групи на фронті погіршилось. О. Удовиченко характеризував його як катастрофічне [154, с. 96]. 6 липня 1919 р. більшовицькі війська перейшли в контрнаступ. На допомогу їм прибули такі резервні частини як Мадярський полк особливого призначення з Києва, інтернаціональний полк з Вінниці та ін. Водночас, в Червоній Армії за даними Антонова-Овсієнка “зроблено чистку всього командного складу в групі, що оперувала в районі Проскурова” [86, т. I, с. 296].

Цього ж дня, 6 липня, українські частини залишили Проскурів і відступили в напрямку Кам'янця-Подільського. Фронт армії УНР йшов по лінії: на південь від залізничного шляху Гусятин-Ярмолиці, далі через місцевості Зіньків-Охримівці, Бар, Жмеринка, Джурин і на схід від Могилева [207, с. 540].

7 липня 1919 р. більшовицькі частини уже були за 20 км від Кам'янця-Подільського. Потрібно було за будь-яку ціну зберегти кам'янецький плацдарм, на який мала відступити УГА, та утримати Нову-Ушицю і Могилів-Подільський для відносин з Румунією. Головний Отаман не раз наголошував, що “Європа не звертає уваги на те, що з “голими руками” досягнути успіху на полі бою не можливо” [154, с. 82]. Військове керівництво УНР продовжувало звертатись до румунського уряду з проханням допомоги зброєю та амуніцією.

На нараді 8 липня 1919 р. за участю Головного Отамана прийнято рішення створити т.зв. лінію оборони Кам'янця, що проходила через Дунаївці. Начальником оборони призначено генерала Колодія [252, с. 300].

З метою підвищення боєздатності військ та впорядкування питання залогової служби 10 липня 1919 р. затверджено Статут залогової служби [46]. Завдяки йому впроваджувались загальні норми стосунків і визначались права і обов'язки посадових осіб, що мало забезпечити порядок у місцях, де перебували військові частини. Характерно, що деякі пункти Статуту залогової служби узгоджувались з Дисциплінарним статутом. Наприклад, це стосувалось посади начальника залоги. На думку дисертантки таким чином утворювалось єдине юридичне підґрунтя.

Завершував процес правових реформ в Збройних силах Директорії Статут Внутрішньої служби [45], який регламентував внутрішній устрій і взаємовідносини між військовослужбовцями. У ньому визначались роль і місце Армії в державі, а також обов'язки держави перед Армією.

Як зазначалось вище уряди ЗОУНР і УНР погодились на співпрацю, щоб урятувати загрозливе становище Наддніпрянської Армії та забезпечити плацдарм для розміщення УГА за Збручем. Слід пригадати, що Галицька армія від листопадових боїв в обороні Львова продовжувала протистояти широкомасштабній агресії з боку Польщі, яку підтримувала Антанта. Вона була відтиснута в трикутник на півдні Тернопільщини. 8 червня 1919 р. на чолі з новим командувачем генералом О. Грековим УГА перейшла у наступ по всьому фронту. На першому етапі операція, яка увійшла в історію як Чортківська офензива досягла вражаючих результатів. Корпуси О. Микитки і М. Тарнавського розгромили відбірні частини польського війська, визволили Тернопіль, Золочів, Броди й стрімко наближалися до Львова [51, с. 34; 239, с. 371-379].

Ю. Пілсудський прибув 24 червня 1919 р. в Східну Галичину для того, щоб особисто очолити війська фронту. Найвища рада в Парижі дозволила Польщі окупувати Східну Галичину до Збруча і використати

частини прибулої з Франції армії генерала Ю. Галлера. За даними польського генерала В. Гуперта, Ю. Підлуський зосередив для контрнаступу угруповання, яке нараховувало 38,6 тис. багнетів, 2,1 тис. шабель, 797 кулеметів і 207 гармат. Галицька ж армія нараховувала 24,4 тис. багнетів, 400 шабель, 376 кулеметів і 144 гармати [335, с. 96-97]. Тому, коли 28 червня 1919 р. війська Пілсудського перейшли у загальний наступ на фронті від Бродів до Галича, галицькі частини не витримали потужного натиску і з боями відійшли на схід. Уряд ЗОУНР і Начальна Команда армії осіли у Бучачі, а згодом у Заліщиках. Згідно польських даних, УГА зазнала суттєвих втрат: потрапило у полон близько 10 тис. вояків та захоплено ворогом 50 гармат і 129 кулеметів. Головною причиною поразки Чортківської наступальної операції і були брак зброї та набоїв, внаслідок чого генералу О. Грекову не вдалося використати 90 тис. добровольців [194, с. 1062; 335, с. 97-98].

Таким чином, у червні-липні 1919 р. армія УНР і УГА вели дві наступальні операції проти двох різних сил, які закінчилися поразкою. На думку Л. Шанковського слід було зосередити спільні зусилля на основному, тобто більшовицькому фронті. Тим більше, що у дні Чортківської операції 16 червня місія УНР генерала Дельвіга у Львові підписала договір про перемир'я [324, с. 171]. Однак, по-перше, договір брав до уваги лише тимчасове припинення бойових дій між військами Польщі й ЗОУНР і не був державно-правовим актом, а по-друге, укладена наддніпрянською делегацією Дельвіга угода припадала на час найбільшого успіху Галицької армії в Чортківській операції, а тому віддавати полякам зайняті землі майже до Львова для галичан було принизливо. З цього приводу генерал М. Капустянський зауважив: “Галичани прагнули за всяку ціну нарешті здобути свою столицю Львів і тільки там замиритися з поляками. Під гіпнозом цієї великої мети, і окрилені блискучими успіхами своєї Народньої армії, галицькі військові та політичні керівники

недооцінили ні сил ворога, ні значення підтримки, яку йому давала Франція...” [213, с. 11-12].

Після того, як Начальна Команда повідомила поляків, що не визнає справедливими умови перемир'я, а головне – демаркаційну лінію Дельвіга, останні використали у Парижі факт зриву перемир'я галичанами, а для Вищої Ради це стало вагомим аргументом для прийняття рішення 25 червня 1919 р. [194, с. 199].

На початку липня 1919 р. перед урядом ЗУНР постало декілька варіантів подальших перспектив, а саме: 1) переговори з радянською Україною і об'єднання з Червоною армією; 2) відступ в Карпати і отримання підкріплення та допомоги з Чехословаччини, де знаходилась інтернована чотиритисячна 1-ша Гірська бригада та ешелони військового майна в Лавочному; 3) перехід за річку Збруч і об'єднання з армією УНР.

Серед галицьких військових і урядовців певна частина підтримувала діалог з радянською Україною, зокрема колишній голова уряду С. Голубович, отамани І. Сіяк і О. Букшований. Без узгодження з Є. Петрушевичем генерал О. Греків вислав делегацію у складі сотників В. Гадзінського, С. Магаляса й Г. Давида у Бердичів на зустріч з наркомом військових справ радянської України М. Подвойським. Радянський нарком заявив, що червоні “не тільки можуть нам доставити усяку кількість амуніцій і зброї, але готові навіть дати поміч своїми збройними силами, якщо ми погодимося на їх умови” [51, с. 58]. Однією з головних умов була видача Головного Отамана С. Петлюри і призначення до галицьких військових частин радянських зв'язкових старшин [51, с. 58].

Головний Отаман армії УНР С. Петлюра декілька разів відвідував Заліщики, де осів на початку липня 1919 р. уряд ЗОУНР із пропозицією об'єднати армії. Є. Петрушевич, який вірив у справедливе вирішення галицької проблеми на Паризькій мирній конференції та на виконання декларації В. Вільсона й Л. Джорджа все більше схилявся на перехід УГА за Збруч і об'єднання з Наддніпрянською Армією [239, с. 271-277].

Виконувач обов'язків військового міністра полковник В. Курманович вважав, що найбільш перспективним планом є відступ Галицької армії в Карпати і отримання підкріплення в Чехословаччині. Проте цей план не схвалювали Є Петрушевич і М. Омелянович-Павленко [234, с. 3-6].

14 липня 1919 р. поляки почали новий наступ. Уряд ЗОУНР і військове керівництво УГА приймають рішення відійти за р. Збруч і одночасно висувають вимоги: припинити радянофільські спроби в зовнішньополітичному курсі УНР та шукати порозуміння з Антантою; усунути соціалістичний кабінет міністрів Мартоса; скасувати в уряді УНР міністерство для Галичини на чолі з С. Вітиком; надати матеріально-технічну допомогу армії [27, с. 15-16]. Вимоги згодом були виконані. 15 липня навчальна команда віддала наказ військам про загальний відступ за Збруч [27, с. 15-16].

З 13 по 17 липня 1919 р. військові дії закінчились успіхом для Наддніпрянської Армії. Значною мірою це пов'язано з тим, що на допомогу прийшов із сходу повстанський Кіш (біля 3500 вояків) під проводом Ю. Тютюнника, а із заходу дві бригади УГА [207, с. 540].

16-18 липня 1919 р. УГА повністю перейшла р. Збруч. Диктатор Є. Петрушевич і уряд ЗОУНР також перейшли р. Збруч і розмістились у Кам'янці-Подільському.

Відступ забезпечувала 1-ша бригада Українських Січових Стрільців отамана О. Букшованого, яка вела ар'єгардні бої з поляками. На чолі з диктатором Є. Петрушевичем Збруч перейшли численні групи співробітників державних установ, партійні структури, представники інтелігенції, близько 80 священників Греко-католицької церкви – здебільшого польових духівників частин УГА. Всього Збруч перейшло близько 100 тисяч осіб, включно з вояками армії [5, оп. 5, спр. 1, арк. 43].

Перехід УГА та уряду ЗУНР на Наддніпрянську Україну не дав повного об'єднання сил. Насамперед не було політичного об'єднання.

Фактично існувало два незалежні уряди і дві незалежні армії. Уряд Директорії УНР складався майже виключно із представників лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався на ліберальні партії з виразними консервативними тенденціями. Армія УНР відрізнялась від УГА і організаційно, і методами боротьби. Проте їх об'єднувала одна мета – захист державності і незалежності своєї країни.

Порівнюючи українські уряди генерал М. Капустянський зазначив, що “умови для праці в Галицькому уряді, який мав глибоке коріння в населенні, були значно сприятливіші, ніж у наддніпрянського. Бо останньому доводилося проводити свою діяльність у загостреній революційній атмосфері боротьби партій з приводу різних орієнтацій населення Великої України. Все це зв'язувало руки голові Директорії; йому було важко твердо і непохитно направляти державне кермо при слабкій національній свідомості мас” [269, с. 296]. Крім того були і персональні мотиви. Є Петрушевич не довіряв членам уряду Директорії.

Н. Полонська-Василенко зазначала: “...Петлюра і увесь провід УНР вважали обрання Петрушевича на диктатора недемократичним, незаконним; Петрушевич і увесь провід ЗУНР вважали становище Петлюри на чолі армії шкідливим для справи, і кожна опозиція проти Петлюри знаходила моральну підтримку серед галицького проводу. Справа закінчилась на визнанні двох проводів і двох армій, але при тому утворено об'єднуючий орган – Штаб Головного Отамана, на чолі якого поставлено колишнього професора Військової Академії генерала М. Юнакова, секретарем його був генерал В. Курманович” [286, с. 529].

В результаті Дієва армія УНР і УГА існували, як дві незалежні армії, що підлягали своїм політичним проводам і мали свої окремі командування. Штаб Головного Отамана (ШГО) мав координувати дії обох армій. 3 серпня 1919 р. Штаб Дієвої Армії під проводом полковника В. Тютюнника керував тільки з'єднаннями Наддніпрянської армії [323, с. 16]. ШГО керував діями УГА через посередництво Начальної Команди Галицької

Армії (НКГА) [324, с. 136]. Крім того Є. Петрушевич міг віддавати накази УГА, оминаючи ШГО. Така ситуація за висловлюванням Л. Шанковського “була ознакою розбиття в рядах української збройної сили” [324, с. 136]. Так, в ЦДАВО України зберігається лист Є Петрушевича до Військового Міністра УНР, в якому він наголошував, що УГА і надалі підлягало керівництву ЗОУНР і всі розпорядження, що стосувались УГА повинні були попередньо погоджуватись з Диктатурою ЗОУНР [5, оп. 1, спр. 3, арк. 148, 161].

Дієву армію УНР очолював командувач, що призначався за згодою Директорії, а командувач УГА призначався за особистим розпорядженням Диктатора ЗО УНР.

Ще на початку липня 1919 р. Головний Отаман домогся усунення з посади командувача Галицької армії генерала О. Грекова. На думку більшості сучасних істориків неприязнь до генерала була викликана через так звану Чортківську офензиву. Як відомо, внаслідок цієї наступальної операції поляки припинили бої з більшовиками і кинули свої сили проти галичан, що дало можливість радянським військам активізувати бойові дії проти армії УНР і досягти чималих успіхів [223, с. 60-61]. В результаті тиску зі сторони С. Петлюри, Є. Петрушевич призначив командувачем генерала М. Тарнавського. Побоюючись репресій О. Греків емігрував в Румунію, а згодом залишився у Відні [194, с. 176; 223, с. 60-61].

Є. Петрушевич і М. Тарнавський відкинули наміри Головного Отамана і командування армії УНР повністю підпорядкувати собі Галицьку армію. Вони зберегли Начальну команду та структуру і організаційні засади своєї армії.

Отже, проблема чіткого розподілу повноважень між різними гілками військового командування була однією з основних у зазначений період реформування Збройних сил. 3 серпня 1919 р. Військовий Міністр запропонував нову схему управління армією. На чолі всіх Збройних сил УНР під час ведення воєнних дій мав стояти Головний Отаман. На фронті

бойові частини мали підпорядковуватись Головному Отаману через начальника Штабу Головного Отamana, а всі війська, що не входили у склад Дієвої армії УНР, підлягали Головному Отаману через Військового Міністра. У мирний час армія підпорядковувалась Головному Отаману через Військового Міністра [5, оп. 4, спр. 1, арк. 125]. У разі війни І Управління Генерального Штабу з оперативним відділом і частина розвідувального відділу мали переходити до Дієвої армії УНР як її Штаб. Пропонувалося передати всі формовані в цей час частини під командування Військового Міністра через начальника ГУГШ з метою чіткої і планомірної підготовки резерву для Дієвої армії УНР [5, оп. 4, спр. 1, арк. 125].

Слід підкреслити, що характерні відмінності між Галицькою і Наддніпрянською арміями впливали на хід спільних бойових дій. Згадаємо той факт, що особовий склад Галицької армії – стрільці й старшини успадкували чимало рис від австрійської армії, пройшли в ній вишкіл і набули свій фронтовий досвід. Генерал М. Капустянський у доповідній записці Генеральному штабові наголосив на тому, що “Галицька армія зберегла деякі з цих рис і витворила нові позитивні: одноманітний, національно-вихований, з палкою любов’ю до свого краю елемент, вплив новий, свіжий патріотично-бойовий струмінь. Взагалі це була селянська армія, ще не охоплена заразливим і розкладовим духом “соціалістичних свобод” [213, с. 25]. Характеризуючи командний склад, автор відзначив, що “значний відсоток із них мав бойовий досвід, чималий відсоток був із вищою загальною освітою, на загаль, це був добрий бойовий елемент”. В цілому, “Галицька армія являла собою боєздатну регулярну армію з не зовсім відповідним мало досвідченим командним складом; в ній панував лад, карність і добре було організоване запілля; на військове забезпечення Галицька армія була бідна. З національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям” [213, с. 24, 26; 5, оп. 1, спр. 82, арк. 2-2 зв.].

Галицька армія після переходу за Збруч складалася з трьох корпусів (ще два формувалися), чотирнадцяти бригад, Етапу (запасні частини) та інших інженерно-технічних, медико-санітарних, ветеринарних, тилових формацій. За підрахунками В. Вериги, вона нараховувала 85 тис. старшин і стрільців, з них 47,7 тис. бойового складу. Крім того, вона мала 550 скорострілі, 160 гармат та 20 літаків [170, с. 135].

Після переходу р. Збруч галицькі корпуси мали відійти у призначений їм район. Однак цього не сталося, оскільки командування більшовицької 12-ої армії перекинуло на український фронт частини, які розташувались наступним чином: на півночі по лінії Ярмолинці-Гусятин і на сході по лінії Вапнярка-Жмеринка. З 27 по 31 липня 1919 р. точилися криваві бої за Вапнярку. Третя Залізна стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка відбила наступ переважаючих більшовицьких сил і 31 липня зайнято цей важливий залізничний вузол [207, с. 541-542; 154, с. 133-135].

На кінець липня 1919 р. утворився плацдарм об'єднаної української армії для подальшого походу, який проходив на півночі по лінії р. Бужка (Січові Стрільці), містечка Меджибожа (21-ша бригада), Деражні (7-а бригада) і передпілля Жмеринки (група от. Тютюнника); на сході по лінії Вапнярка-Яруга (3-я дивізія); на півдні по р. Дністер і на заході по р. Збруч. Саме з цього плацдарму планувався подальший похід об'єднаного українського війська “для звільнення українських земель з-під ворожої окупації” [324, с. 208]. Внаслідок переговорів об'єднаної делегації з представників ЗОУНР і УНР та польською стороною було визначено демаркаційну лінію між польською та українською арміями, яка йшла по р. Збруч, через Волочиськ, Базалію, Корець, Олевськ, Мозир, Шепетівку і Славуту. 15 серпня 1919 р. польська армія розпочала виступ проти більшовицьких військ на півночі [207, с. 545]. Визнання і допомоги з боку держав Антанти уряд Директорії так і не добився. Антанта не мала сталого політичного плану, а кожна з країн, які входили у неї переслідувала свої

власні інтереси. В середині серпня 1919 р. держави Антанти зробили ставку на Польщу та білогвардійську Росію. Однак, Польща як не зацікавлена сторона у боротьбі з більшовицькими військами припинила наступ, а білогвардійські війська виявились внутрішньо слабкими у боротьбі з Червоною армією.

Польща зайняла всю Галичину [286, с. 529]. Більшовицькі війська відступили, щоб не потрапити між армію УНР і УГА. Таким чином, м. Кам'янець-Подільський став осідком двох українських державних центрів. Простір, який зайняли об'єднані українські армії простягався приблизно на 90 км вглиб та біля 350 км в ширину.

Отже, період з січня 1918 р. до середини липня 1919 р. був складний в історії національно-визвольних змагань. Суперечлива внутрішня політика, протистояння політичних лідерів, відсутність конкретної моделі державотворення, міжнародна ізоляція послаблювали позиції Директорії. Основна маса населення України стала жертвою експансії зі сторони ворогів самостійності та об'єктом насилля. Політичний вплив на події цього періоду мали зовнішні чинники. Це насамперед дипломатичний тиск, матеріальна підтримка західними державами тієї чи іншої з воюючих сторін.

Процес становлення військової структури з січня 1918 р. по липень 1919 р. пройшов декілька етапів. Перший етап реорганізації військової структури, який розпочався фактично з січня 1919 р., мав на меті підпорядкування військових одиниць, їхнє розмежування та єдину структуру з відповідною нумерацією. На нашу думку ці заходи мали переважно перспективний характер, тобто, комплексно могли здійснюватись тільки в умовах миру.

Наступна спроба реформування армійських підрозділів відбулась з початком чергової українсько-більшовицької війни. Становище на фронтах погіршувалось і реорганізація проходила у складних умовах. Крім того, спроби С. Петлюри поєднати стародавні козацькі військові традиції з

вимогами тогочасної війни не принесли бажаних результатів і виявились малоефективними.

Черговий етап реформування військової структури відбувся після квітнево-травневої поразки армії УНР в 1919 р. Після цього були враховані попередні помилки і запропонована військова структура, яка відповідала вимогам війни.

Загалом, структурна реорганізація армії УНР у травні-червні 1919 р. відзначалась планомірністю та цілеспрямованістю. Структура війська значною мірою стала відповідати умовам війни. Військова група виконувала фактично роль окремої армії, оскільки мала свою чітку структуру і матеріальні засоби. Група складалась з дивізій – потенційних одиниць оперативного рівня. Полкова структура в цілому набула значення основної бойової одиниці тактичного рівня. Гарматні ж та кінні частини повинні були розв'язувати питання оперативно-тактичного характеру.

Підсумовуючи вище сказане, слід підкреслити, що в умовах важкої військово-політичної ситуації Директорія УНР змушена була тимчасово відмовитись від впровадження кадрової армійської структури, запровадженої в період Центральної Ради та Гетьманату.

Армія УНР знаходилась у складній ситуації, оскільки боротьба велася одночасно з двома ворогами, а питання ліквідації одного з фронтів в Штабі Армії вирішено не було. Хронічно не вистачало зброї, боєприпасів, амуніції для ведення війни. Зброя здобувалась фактично лише в бою, а набої в Україні не виготовлялись. Ситуацію ускладнювало явище “отаманії”. Існувала ще одна проблема, яка не входила до компетенції військових, проте досить згубно вплинула на характер військових дій. А саме – різні концептуальні підходи керівництва УНР і ЗОУНР до творення держави. Особливо загострились відносини між двома урядами у травні-червні 1919 р., а як наслідок – неузгодженість дій обох армій, що ускладнювало і без того важку ситуацію. Як підтвердження – Чортківський наступ УГА. Неузгодженість дій українських армій ледь не призвела до

загибелі уряду і війська УНР у червні 1919 р. У зв'язку з важкими поразками армії УНР на більшовицькому фронті і втратою майже всього Правобережжя повною ізоляцією УНР від світу, С. Петлюра несподівано для галичан спрямував зовнішньополітичний вектор у бік Польщі з метою ліквідувати польський фронт УНР, прорвати міжнародну ізоляцію та зв'язки з Антантою. На жаль ці заходи Головного отамана підірвали основи співпраці ЗОУНР і УНР щодо встановлення тісних зв'язків. ЗОУНР отримала реальну військово-політичну і дипломатичну підтримку та допомогу, що сприяло зміцненню Галицької армії в боротьбі з Польщею.

РОЗДІЛ 4. Збройні сили УНР на завершальному етапі боротьби за державну незалежність (липень 1919 р. – листопад 1920 р.)

Після об'єднання українських армій до Збройних сил входили: Дієва армія УНР, УГА і повстанські загони, підпорядковані Штабові Головного Отамана.

Дієва армія УНР після закінчення так званої Проскурівської операції нараховувала, за даними Л. Шанковського, не більше як 14-15 тис. багнетів, біля 350 кулеметів і 120 гармат [324, с. 194]. Після прибуття на Наддніпрянську Україну УГА, Дієва армія УНР складалась з таких бойових груп:

Група Січових Стрільців у складі 10-ої і 11-ої піших дивізій. Дев'яту Залізну Дивізію вилучено з групи для переформування. Група Січових Стрільців була добре споряджена та порівняно з іншими групами мала більше запасів та технічного матеріалу. Вона нараховувала приблизно 40-50 гармат (включно дві батареї важких гармат); біля 200 скорострелів; відділ кінноти у складі 200 шабель з двома легкими гарматами. В першій половині липня 1919 р. Група Січових Стрільців нараховувала приблизно 4 тис. 500 багнетів і шабель [324, с. 194]. Групою командував полковник Є. Коновалець, на посаді начальника штабу перебував полковник М. Безручко. Група Січових Стрільців була однією з кращих бойових одиниць армії УНР поряд із Запорізькою групою [207, с. 536].

Запорізька група нараховувала три дивізії, які в загальній нумерації отримали числа 6, 7, і 8. Вона складалась із частин Запорізького корпусу, який під час переправи через Румунію втратив все військове майно, до неї приєднано Запорізький важкий гарматний полк, що перебував на польському фронті в Галичині [324, с. 194]. Запорізька група нараховувала приблизно 3 тис. багнетів і шабель, біля 20 скорострелів і 8 гармат. Групою командував полковник В. Сальський, начальником штабу був полковник М. Воскобойників [207, с. 536].

Волинську групу сформовано з частин північної групи отамана Оскілка і 4-ої Холмської дивізії генерала О. Осецького. Групу поділено на дві дивізії: 1-шу Північну і 4-ту Сіру [194, с. 540-541; 324, с. 196]. Слід відзначити, що у складі 1-ої Північної дивізії знаходилась також невелика бойова частина – колишня Житомирська юнацька школа [207, с. 537]. Командиром групи був полковник В. Петрів, начальником штабу – Є Мешковський, колишній начальник штабу НКГА [324, с. 196]. Група нараховувала 4 тис. багнетів і шабель, кілька гармат і приблизно 60 скорострілів [207, с. 537].

3-тя Залізна дивізія сформована із синезупанників (7 полк), з частини Чорноморського коша (8 полк) і Окремого запорізького куреня полковника П. Шандрука. До дивізії ввійшов також Буковинський курінь. Дивізією командував полковник О. Удовиченко, начальником штабу був сотник Татаринців [194, с. 1068; 324, с. 196]. За підрахунками Л. Шанковського дивізія нараховувала 1 тис. 800 багнетів і шабель [324, с. 196], за даними І. Крип'якевича, який при підрахунках спирався на працю М. Капустянського “Похід об'єднаних українських армій на Київ-Одесу в 1919 році” дивізія складалась приблизно з 1 тис. багнетів, 16 гармат і 50 скорострілів [207, с. 537].

Дивізія Запорізька Січ складалась з куренів бунчукового, піхотного, кінного, гарматного й панцерного. Командував дивізією отаман Ю. Божко. Після арешту командира дивізію було розформовано. Бунчуковий курінь увійшов у склад Гайдамацької бригади отамана Волоха, а піший, кінний і гарматний курені у склад групи отамана Ю. Тютюнника. Панцирний курінь підпорядковано Штабові Дієвої Армії. Із групи Запорізька Січ до групи отамана Ю. Тютюнника перейшло біля 1 тис. багнетів і шабель [324, с. 196].

Група отамана Ю. Тютюнника остаточно сформувалась напередодні походу об'єднаних армій на Київ. Вона була поділена на 5-ту Київську та 12-ту Партизанську дивізію. До групи приєднано частини Запорізької Січі,

два полки морської піхоти, Залізний загін отамана Сіяка, а також добровольців з повстанських загонів отаманів Шепеля й Волинця, з яких створено 13-ий Гайсинський полк 5-ої Київської дивізії. Командиром групи був отаман Ю. Тютюнник, начальником штабу – полковник Лошненко (старший). Після остаточного сформування група нараховувала приблизно 4 тис. багнетів і шабель [194, с. 890; 324, с. 196].

Загалом кількісно і якісно Наддніпрянська армія суттєво поступалась перед Червоною армією. Якщо радянська дивізія згідно з штатом мала 28 тис. бійців (щоправда у 12-ій армії – 10-15 тис.), то українські в середньому близько 2 тис. Зокрема, Запорізька група, що складалась з трьох дивізій нараховувала 3000 багнетів і шабель. У середині липня 1919 р. армія УНР мала приблизно 15 тис. багнетів, близько 350 кулеметів і 170 гармат [207, с. 550]. На жаль, через брак зброї та амуніції не було залучено до походу всіх бажаючих вступити в лави армії УНР.

Таким чином, на фронті перебували добре вишколені, із своєю бойовою історією частини. Дієва армія УНР складалась з відданих добровольців, які до кінця відстоювали інтереси УНР і нездатні були відступати, що і підтвердив Перший Зимовий похід 1919-1920 років [336, с. 294].

Вище перераховані регулярні частини, а не отаманські формування, стали основою Дієвої армії УНР. Регулярні частини очолювали молоді старшини колишнього імперського генерального штабу. Хоча все ж таки відчувався брак добре підготовлених старшин, і це зменшувало боєздатність українських армій. Цю проблему проаналізовано дисертанткою у попередньому розділі.

Щодо чисельності українських збройних сил, то історики оперують приблизними цифрами. Досить часто цифри не збігаються і існує небезпека недооцінити або ж, навпаки, переоцінити чисельний склад війська. Так, Л. Шанковський, звернув увагу на брак документальних джерел для визначення чисельності УГА у Визвольній війні 1917-1920 рр.

Аналізуючи кількісний склад УГА сучасний історик М. Ковальчук зазначає: “Не маючи оригінальних документів Галицької армії про чисельність її частин, дослідники приречені “блукати” серед власних припущень і сумнівних цифр, достеменність яких годі перевірити” [219, с. 31].

За підрахунками та свідченнями М. Капустянського, Л Шанковського, В. Вериги та архівними матеріалами, в кінці липня 1919 р. чисельність українських Збройних сил можна визначити як таку, що досягла приблизно 85 тис. вояків, з них бойового складу – 35 тис. багнетів і 2,5 тис. шабель. Війська нараховували 1100 кулеметів, 335 гармат, 9 панцирних поїздів, 6 панцирних самоходів. Водночас, близько 15 тис. бійців повстанських формувань були підпорядковані Штабові Головного Отамана. Широкий повстанський рух у тилах більшовицької 12-ої армії, де активно діяли загони отаманів Струка, Соколовського, Зеленого, Волинця, Шепеля та інших (близько 40 тис. повстанців) активно сприяв бойовим операціям українського регулярного війська [213, с. 51; 170, с. 135; 5, оп. 5, спр. 4, арк. 21-26].

Однак, слід зазначити, що визначальну стратегічну роль відігравала не кількість бійців цього чи іншого повстанського загону, а скільки ворожих сил такий загін міг відтягнути на себе з фронту [324, с. 199].

Щодо ворожих сил, що оперували проти української армії, то в історіографії немає точних даних. У радянському збірнику документів і матеріалів “Гражданская война на Украине” подається наступний склад і чисельність Червоної армії: 8 тис. 944 старшин та 179 тис. 148 бійців. З них на фронті перебувало 4 тис. старшин і 89 тис. 200 бійців [26, Т. II, с. 195]. Після проведеної мобілізації в Україні в ряди Червоної армії влилось 155 тис. 085 свіжих сил [26, Т. II, с. 267].

На фронті проти української армії діяла згадувана вже 12-та більшовицька армія у складі трьох дивізій зі штабом у Києві. Командував

12-ою більшовицькою армією колишній царський генерал М. Семенов [210, с. 222].

Проти Червоної армії виступали чотири білогвардійські армії.

На Сибірі була організована так звана Сибірська армія під проводом адмірала Чорноморського флоту Колчака, яка налічувала біля 100 тис. чоловік. На півдні Росії (на Дону і Кавказі) утворена Добровольча армія генерала Денікіна, яка налічувала близько 200 тис. чоловік. В Естонії сформована армія генерала Юденича у кількості приблизно 30-40 тис. чоловік. З району Архангельська та Мурманська розпочала похід добре організована при підтримці англійського уряду армія генерала Гурка [194, с. 201-202; 315, с. 120-124; 207, с. 545-546]. Білогвардійські армії підтримували постійний зв'язок із країнами Заходу, переважно з Англією і Францією, звідки отримували всебічну допомогу [207, с. 545-546].

Слід пригадати, що ще весною 1919 р. країни Антанти вирішили надати військову та політичну допомогу угрупованням, що боролися проти більшовиків на території колишньої Російської імперії. Розроблений альянсами план операції полягав у тому, щоб одночасним, узгодженим наступом з усіх боків відрізати більшовиків від світу. А саме завдяки концентрованому наступу з Далекого Сходу армії адмірала Колчака, з півночі та північного сходу – армії генерала Юденича та Міллера при підтримці англійського десанту біля Архангельська, та з півдня – армії генерала Денікіна, примусити Червону армію капітулювати або ж викликати всенародне повстання [120, с. 10; 315, с. 123-124]. Головний удар повинен був завдати генерал Денікін. Добровольча армія (приблизно 200 тис. чоловік) значно зміцнена союзом з донцями та кубанцями, просуваючись вперед розгорнулася на широкому фронті від Царицина до Дніпра. 2 липня 1919 р. Денікін видав так звану Московську директиву – головний операційний напрямок Курськ-Орел-Москва [120, с. 10; 194, с. 201-202; 315, с. 123-124]. Для зміцнення свого наступу йому потрібно було забезпечити лівий фланг із Заходу. Саме тоді, в липні 1919 р. на

Правобережжі, при підтримці повстанських загонів і населення, почали активно оперувати об'єднані українські армії.

Як відомо, генерал Денікін розпочав боротьбу під гаслом “Єдина та неподільна Росія” і до державних змагань українців ставився вороже.

Опрацювавши численні документи, дисертантка погоджується з висновком Л. Шанковського, що командування Наддніпрянської та Галицької армії не мало точних даних про кількісний склад ворожих сил. Щодо Добровольчої армії, то дані про її чисельність були перебільшені. Уряд УНР намагався за будь-яку ціну порозумітися з генералом Денікіним.

Варто відзначити, що 13 серпня 1919 р. в “Указании добровольческим войскам” Денікін наголошував: “Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно здати зброю і розійтись по домівкам або ж примкнути до нас, визнавши наші лозунги, один з яких – широка автономія окраїнам. Якщо ж петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід рахувати такими ж противниками, як і більшовиків” [104, т. III, с. 257].

Водночас в цьому ж документі генерал Денікін вказував на необхідність дружнього відношення до галичан “з ціллювилучити їх з підпорядкування Петлюрі... Якщо ж цього не буде, рахувати їх ворожою стороною...” [104, с. 257].

Отже, наміри уряду УНР порозумітися з Добровольчою армією Денікіна про ведення спільних операцій проти більшовиків були марними. Між тим, ситуація в самих військах була досить напруженою через нестачу людських та матеріальних ресурсів, протидію з боку політичних сил та складну ситуацію на фронтах. В кінці липня 1919 р. Дієва армія УНР та Галицька армія готувалися до нових боїв з ворогами української державності. Вони займали територію чотирикутника Кам'янець-Подільський-Сатанів-Проскурів-Бар. Військово-політичний провід, поставивши перед арміями важливе завдання – визволити з-під більшовиків Правобережжя і Київ, провів низку організаційних заходів.

30 липня 1919 р. вийшов наказ Головної Команди Військ УНР у якому проголошувалось, що “старшин та козаків обох армій, наддніпрянської і галицької, котрі перейдуть на службу без дозволу на це свого начальства з одної військової частини до другої, або цивільної інституції, притягати до відповідальності, як за дезертирство у військовий час, а начальників військових та цивільних інституцій до відповідальності, як за допомогу в дезертирстві” [42, т. 2, с. 357]. Наступного дня, 31 липня 1919 р. Директорією затверджений закон (Ч. 437) “Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртним напоїв військовим” [42, т. 2, с. 357].

В результаті, готуючись до нових битв за визволення України Головна Команда Військ УНР та політичний провід Директорія УНР надавали важливого значення зміцненню дисципліни в армії.

Найголовніше завдання, яке постало перед українським військовим і політичним проводом в кінці липня 1919 р. – це розробка стратегічного плану подальших дій Наддніпрянської та Галицької армій. Як відомо С. Петлюра головним ворогом вважав більшовицьку Росію і шукав порозуміння з Варшавою. Галичани ж головним ворогом вважали Польщу і бажали відновити боротьбу за визволення рідного краю.

Таким чином, на початок осені 1919 р. в Україні окреслились три зовнішньополітичні орієнтації: С. Петлюра і його прибічники схилились до союзу з Польщею; Є. Петрушевич на союз з Денікіним; частина українських есерів на союз з більшовиками.

Відтак, Начальна Команда УГА підготувала два стратегічних плани. Відомо, що генерал В. Курманович виступав проти використання галичан у війні з більшовиками і припинення боротьби з поляками. Тому опрацьований ним план, який підтримав і командарм М. Тарнавський передбачав відновлення бойових дій в Галичині з метою відбити “коридор” Чортків-Станіславів-Сколе-Лавочне з виходом до Чехословаччини. Далі,

перекинувши більше 20 тис галицьких вояків з Італії продовжити українсько-польську війну [234, с. 3-6].

Другий стратегічний план, який пропонували галичани, передбачав об'єднаними арміями визволити від більшовиків південь України, насамперед міста Одесу, Миколаїв, Херсон, оскільки противник саме на цьому напрямку мав слабкі сили, а це гарантувало перемогу. В. Курманович враховував і той факт, що південь України охоплений масовим антибільшовицьким повстанським рухом. Галичани встановили дружні відносини з загонами Волоха, Крука, Павловського. Прихильником цієї операції був і генерал А. Кравс, який зазначав, що “тільки через Одесу можемо досягнути зв'язок зі світом” і пропонував: у випадку якщо Петлюра поведе свою армію на Київ, Галицька армія повинна всіма силами вдарити на південь і зайняти Одесу [223, с. 10]. Цю думку захищав президент Є. Петрушевич, який вважав, що здобуття Одеси “пробило б Україні вікно у широкий світ і лише так можна було мати надію на можливість налагодження закупок зброї від нейтральних держав” [269, с. 299].

Тодішній начальник оперативного управління Начальної Команди отаман В. Льобковіц підкреслював: “Завдання об'єднаних тепер українських Збройних сил полягало на загал в тому, щоб очистити цілу українську територію від ворожих займанців, а водночас завести там свою власну управу і владу. Однак з огляду на незначні власні сили і на розпучливе міжнародне положення треба було це велике, широке завдання поки значно обмежити... Треба отже було здобути досить велику, економічно багату територію, що могла би дати армії повне удержання, й яка з політичних причин давала би також можливість прямих зв'язків із індустріально розвиненими краями закордону” [256, с. 161-162].

Натомість С. Петлюра обстоював думку, що насамперед треба наступати на Київ, оскільки його здобуття піднесе авторитет України за кордоном та бойовий дух у народі. Для Головного Отамана Київ був символом незалежної України ХХ століття. Що ж до діячів УНР, то вони,

як зазначав В. Винниченко, бажали “випередити Денікіна і захопити Київ. Наївність цих людей доходила до того, що вони гадали, що Денікін, поставлений перед фактом заняття українськими військами столиці України, покірно прийме цей факт і помириться з ним, адже, мовляв, “спільники” зайняли... І що ще більше тяжко і ганебно лягає на ту нещасну кам’янецьку купку людей, це те, що вони в цей час робили всі заходи, щоб порозумітися з Денікіним” [174, с. 446-447].

На наш погляд, основним аргументом на користь походу на Київ було його завдання інтегрувати УНР у загальну антибільшовицьку боротьбу Антанти, білої Росії і Польщі. Ще у травні 1919 р. Головним Управлінням Генерального Штабу був розроблений план у якому зазначалося: “Негайно оголосити Антанті, що Україна приєднується до рішень Паризької конференції щодо припинення боротьби з поляками, що дає можливість використати Галицьку армію проти Москви. Головним завданням Збройних сил України є спільне очищення України від більшовиків і спільні операції по визволенню Росії від більшовизму. Після ліквідації більшовизму вирішити усі територіальні проблеми як з поляками, так і іншими державами. В результаті Україна не лише досягне необхідних для неї форм державності, але й перетвориться в один із найсильніших згустків слов’янства” [5, оп. 2, спр. 5, арк. 1-2].

30 липня 1919 р. в Кам’янці-Подільському українська сторона запропонувала представникам військових місій Франції, Англії і США остаточний варіант стратегічного плану. Основний зміст його полягав у наступному. Як відомо, з наміром зайняти Москву через Харків-Курськ-Орел просувалась Добровольча армія генерала Денікіна, якій загрожувала з лівого флангу фронту більшовицька армія. Об’єднана українська армія повинна була власними силами за короткий час звільнити Правобережжя від більшовицьких військ, захопити Київ та зайняти своїми відділами напрям Київ-Чернігів. Цим самим створювались сприятливі умови для

Добровольчої армії генерала Денікіна, яка зосередила б свої головні сили на головній операційній лінії Курськ-Орел-Москва [120, с. 10].

Одночасно з лівим крилом українських військ над Прип'яттю повинна була розпочати свій виступ польська армія: “Щоб створити сильну погрозу Москві з заходу, Польська армія своїм правим крилом просувається на Дніпро до Річиці..., погрожує великому наполеонівському шляхові Мінськ-Москва” [5, оп. 6, спр. 82, арк. 1-2 зв.].

Безумовно, за таких умов наступ для Добровольчої армії генерала Денікіна був би набагато легшим. Згідно плану, керування всіма операціями і координацію дій армій мала взяти в свої руки Антанта. Варто відзначити, що запропонований стратегічний план підтримав верховний головнокомандувач союзними військами і голова Вищої військової Ради Антанти маршал Франції Фердинанд Фош. Альянти здійснили ряд заходів.

Так, у вересні до Києва в штаб денікінського генерала М. Бредова прибули американський генерал Е. Джедвін та представник англійської місії майор Шеєр, які настоювали на тому, щоб укласти угоду з С. Петлюрою [323, с. 203-205]. Однак, уже вище згадувалось про відношення генерала Денікіна до українських визвольних змагань. Він категорично відмовився іти на співпрацю з Наддніпрянською та Галицькою арміями. Мало того, він звернувся до представників Антанти з проханням, щоб вони не надавали допомоги українським військам при здобутті Одеси [104, т. 5, с. 255-257].

Безрезультатними були намагання С. Петлюри втягнути Польщу в активні бойові дії проти більшовиків. У листі до Ю. Пілсудського він переконував, що армія УНР і Галицька армія не мають наміру протистояти Польщі і закликав вести спільну боротьбу проти більшовицьких військ. У телеграмі від 5 серпня 1919 р., яку відправив Петлюра до Верховного командування Війська Польського, констатувалось, що об'єднані українські армії розпочали операції проти більшовиків за визволення рідного краю. Для забезпечення північного крила наступаючих військ від

можливих контрударів ворога Головний Отаман просив “щоб польська армія, яка оперує на Лучинецькому напрямку, повела інтенсивніший наступ на Гомель-Могилів” [213, с. 94-95]. Однак, Пілсудський не підтримав наступ, який міг би привести до падіння Москви. Мало того, польський головнокомандувач дав зрозуміти радянській стороні свою позицію – стягнуті з польського фронту частини було кинуте проти наступаючих військ Денікіна [270, с. 102]. В результаті Денікін, який вимагав від Пілсудського розпочати наступ у напрямку Мозиря у фланг більшовицьких військ, звинуватив польського лідера у сприянні більшовикам. “Східна польська армія, яка успішно наступала на більшовиків і петлюрівців, – писав Денікін у своїх спогадах, – у дні найбільш важкі для російських військ майже три місяці як припинила наступ, чим дала можливість більшовикам перекинути на мій фронт близько 43 тисяч багнетів і шабель. Більшовики так впевнені у пасивності польського фронту, що на тилкових київському і чернігівському напрямках почувують себе абсолютно спокійно” [105, с. 182]. Така політика Пілсудського цілком зрозуміла, адже Денікін не визнавав самостійної Польщі, якою Росія володіла до 1918 р. Польський головнокомандувач розумів, що вигідніше мати справу із охопленою хаосом і війною більшовицькою Росією [213, с. 199].

Таким чином, у складній міжнародній обстановці, при недостатньому матеріально-технічному забезпеченні об’єднаних армій, відсутності єдності між політичним і військовим керівництвом Наддніпрянщини і Галичини, продовжувалась підготовка по звільненню українських земель з-під ворожої окупації. Одне з головних завдань, яке повинен був вирішити ШГО перед початком операції – вибір стратегічного напрямку для наступаючих армій. Оскільки командування УГА пропонувало похід на Одесу з тим, щоб очистити від ворога узбережжя Чорного моря, встановити зв’язки з Антантою, а вже тоді іти на Київ, було прийнято компромісне рішення. Головним напрямком операції визначено

Київ, а частиною сил – 3-ю Залізною дивізією О. Удовиченка – було вирішено наступати на Одесу.

Для наступу на Київ і Одесу ШГО поділив українські армії на три армійські групи. У напрямку до Одеси йшли наддніпрянські частини, якими командували генерал В. Тютюнник та Ю. Тютюнник і полковник О. Удовиченко; на Житомир йшли II-ий Галицький корпус та корпус Січових Стрільців (СС) під командуванням полковника А. Вольфа. Основна частина армії – I-ий та III-ій Галицькі корпуси і наддніпрянський Запорізький корпус під командуванням генерала А. Кравса, йшли на Київ [286, с. 531].

Згідно з директивами Головного Отамана, переданими через штаб Дієвої армії УНР та Начальної команди Галицької Армії, окремі частини зайняли такі вихідні позиції: корпус Січових Стрільців – р-н Городка; II-ий Галицький корпус – р-н Дунаївці; I-ий Галицький корпус – р-н Нової Ушиці; III-ій Галицький корпус – р-н Бару; Запорізький корпус – р-н Єлтушкова; група В Тютюнника і Ю. Тютюнника – р-н Копайгорода і група полковника О. Удовиченка – р-н Могилів-Ямпіль [323, с. 149].

Першою пішла у наступ група генерала А. Вольфа, яка 27 липня 1919 р. почала наступ на Проскурів і Деражню та успішно його завершила [323, с. 150-151].

Центральна група військ генерала А. Кравса і армія УНР почали наступ 5 серпня 1919 р. на Жмеринку і Вінницю. У штаб Головного Отамана приходили повідомлення про успішний наступ об'єднаних армій на всіх ділянках фронту [324, с. 151].

Одночасно лівим берегом Дніпра в напрямку до Києва наближалась під командуванням генерала М. Бердова Добровольча армія. Генерал Денікін ще стояв на розпутті: захоплювати Київ або звільняти Харків від більшовиків [33, с. 14]. Між тим, Головний Отаман С. Петлюра добре усвідомлював ситуацію, що утворилась, і прагнув активно включитись в спільний антибільшовицький фронт [120, с. 10]. ШГО видав директиву,

зміст якої зводився до того, щоби при зустрічі з денікінцями не вступати в бої, а по можливості намагались вести переговори для встановлення демаркаційних ліній. Однак, 20 серпня 1919 р. відбувся спровокований денікінцями короткий бій між українськими частинами з групи Ю. Тютюнника й загонами 2-ої Терської козачої бригади полковника Білогорцева [323, с. 153]. Незважаючи на цей інцидент, ШГО не втрачав надії на порозуміння з денікінцями у боротьбі із спільним ворогом.

Уже 8 серпня 1919 р. дивізії А. Кравса зайняли Жмеринку. 10 серпня визволено Вінницю. Успіхам цих операцій сприяло поліпшення роботи оперативного управління об'єднаними збройними силами, створеного Штабом Головного Отамана, до складу якого увійшло порівну наддніпрянців і галичан. Проте, матеріально-технічне забезпечення військ залишалось в компетенції Начальної Команди та Штабу Дієвої армії УНР для наддніпрянських частин [208, с. 549; 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7-9].

Продовжуючи наступальну операцію, українські війська 17 серпня 1919 р. зайняли Шепетівку, 18-го – Козятин, 19-го – Бердичів, 21-го – Житомир та завдали військам Червоної армії значних втрат. Успішні бої провели галицькі частини полковника А. Вольфа та січовики Є. Коновальця на коростенському напрямку. Вони розгромили 44-ту більшовицьку дивізію М. Щорса. Моральним стимулом вояків Галицької армії стало гасло С. Петлюри “Через Київ на Львів!” [126, с. 22-26].

12 серпня 1919 р. С. Петлюра видав наказ згідно якого всі головні сили у складі вже трьох армійських груп кинуті у рішучий наступ. Ці армійські групи було утворено з окремих корпусів і дивізій: “1-ша Армійська група генерала Вольфа (корпус СС і II-ий Галицький корпус). Її завданням було прикривати наступ центральної групи на Київ операціями в напрямі Житомир-Коростень; 2-га Армійська група генерала Кравса (I-ий і III-ий Галицькі корпуси та Запорізький корпус) із завданням безпосереднього наступу на Київ; 3-я Армійська група Наддніпрянської армії (1,2,3,4,5 і 12 наддніпрянські дивізії та 11-та галицька бригада) з

оперативним напрямком на Одесу. Операціями цієї групи керував Штаб Дієвої Армії” [323, с. 20].

Таким чином, структурна організація українського війська дещо змінилась на серпень 1919 р. порівняно з травнем. На нашу думку таке перегрупування було обумовлене конкретними військовими завданнями, поставленими перед частинами об'єднаного українського війська.

Безумовно, військове керівництво держави не мало можливості планомірно і чітко проводити реорганізацію військ через постійне перебування частин Дієвої армії УНР у бойових операціях. Мало того, існували значні неререформовані військові підрозділи, які досить часто перебували під впливом певних політичних сил, а це руйнувало дисципліну і боєздатність у війську.

Відтак, з 20 по 22 серпня 1919 р. центральна група генерала А. Кравса пройшла з боями понад 100 км і після бою під Романівкою (21.08) зайняла Фастів – великий залізничний вузол під Києвом. В той самий час Запорізький корпус успішно проводив військові операції і 22 серпня захопив Білу Церкву. 23 серпня 1919 р. українські армії підійшли на відстань 40 км від Києва [323, с. 162].

НКГА видала згідно з попередніми директивами ШГО наказ почати наступ на Київ 25 серпня. Однак, ШГО скасував рішення НКГА, мотивуючи це тим, що під Києвом не вистачило сил для вирішального наступу і що ускладнилась ситуація на Одеському напрямку у зв'язку з рухом трьох більшовицьких дивізій (45-ої, 47-ої та 58-ої). Тому остаточний наступ на Київ розпочався 29 серпня 1919 р. Можливо, якби столицю взяли на 4-5 днів раніше, можна було не допустити до неї частини М. Бредова і ситуація на фронті склалася б по-іншому. Нажаль, ворог спромігся використати ці чотири дні і зосередити під Києвом свої військові сили під командуванням генерала Солодуба.

Між більшовицькими частинами генерала Солодуба та Запорізьким корпусом відбувся бій біля с. Велика Бугаївка, що закінчився на користь останніх [323, с. 165].

Одночасно 2-а коломийська бригада здобула укріплені висоти на південь від селища Крушинки, а 2-ий курінь Самбірської бригади здобув станцію Глеваха. І-ий Галицький корпус зайняв у вилучних боях м. Ясногорку.

За наказом Денікіна до Києва наблизилася шеститисячна група генерала М. Бердова, ядром якої була його 7-ма піхотна дивізія перекинута з Царицина. Рухаючись форсованим маршем до української столиці денікінці 30 серпня зайняли Дарницю [127, с. 10-14].

Того ж, 30 серпня 1919 р. дивізії Запорізького корпусу виконали блискучий оточуючий маневр і витіснили групу більшовицьких військ до Дніпра. Ввечері українські частини знаходились уже в передмістях Києва, а 31 серпня 1919 р. урочисто ввійшли в столицю [323, с. 166].

Однак, не дивлячись на те, що УГА і армія УНР беззастережно виконали поставлені перед ними завдання, тріумф був недовготривалим. 31 серпня 1919 р. кінні відділи Добровольчої армії генерала Денікіна на чолі з бароном Штакельбергом підійшли до Дніпра. Вони вільно перейшли ланцюговий міст, залишений українськими частинами без охорони і пройшли до колишньої будівлі Думи. На вимогу денікінців поруч з національним українським прапором було вивішено російський трибарвний стяг. За наказом полковника В. Сальського один із присутніх вояків Запорізького корпусу зірвав російський прапор, що спричинило метушню та стрілянину [207, с. 561].

Денікінці відтіснили галицькі бригади на передмістя. Щоб позбутися зайвих втрат, А. Кравс уклав з М. Бердовим угоду, в якій зазначалось, що договір є тимчасовим, чисто військовим і не впливає на політичні умови; Галицька армія є позатериторіальною, яка веде боротьбу не проти Добровольчої армії, а проти більшовиків; частини Галицької армії

залишають Київ і відходять на демаркаційну лінію Васильків-Кожухівка-Ігнатівка-р.Ірпень (35-40 км від міста); на цій лінії можуть бути продовжені переговори про спільні дії проти більшовиків, денікінці повертають усіх полонених, захоплену зброю, техніку і майно Галицької армії; група М. Бредова і А. Кравса обмінюються старшинами зв'язку [126, с. 50-51; 247, с. 191-192].

На нашу думку, таке рішення А. Кравса було продиктоване тим, що галицька сторона ще зберігала надію на досягнення порозуміння з білогвардійцями у боротьбі проти більшовиків та на допомогу і визнання з боку Антанти. Так, американська дослідниця А. Процик пише, що військовий міністр Великобританії В. Черчілль закликав командувача Збройними силами півдня Росії генерала А. Денікіна “йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистським тенденціям” [244, с. 317]. Однак позиція Денікіна залишалась незмінною.

Вищим наддніпрянським командуванням угода А. Кравса та відступ з Києва були сприйняті неоднозначно, а більшою мірою – як “зрада”.

Проаналізувавши численні документи, дисертантка не погоджується з думкою В. Льобковіца, що “нав'язання дипломатичних зв'язків між Петлюрою і Денікіним було вже тоді можливе”, як пізніше між Петлюрою і генералом Врангелем, якби Петлюра погодився на запропоноване йому посередництво Галичан [256, с. 194]. Так, Головний Отаман не здійснив жодних кроків, щоб піти на порозуміння з М. Бредовим і останній денонсував підписаний договір уже 4 вересня 1919 р. Зрештою, С. Петлюра прекрасно розумів, що порозуміння з Добрармією можливе лише за умов визнання “єдиної й неподільної Росії”, а для нього це було неприйнятним.

В результаті 4 вересня 1919 р. фронт київського наступу відсунуто на лінію Козятин-Бердичів [207, с. 562].

Події в Києві використали більшовицькі війська. 13 вересня 1919 р. вони зайняли Сквиру, а 14 вересня – залізничний вузол між селищем

Попільне та Фастів. Штаб Головного Отамана наказав військам київського і коростенського напрямку, які вели важкі бої з більшовиками, відступити у район міст Козятин, Шепетівка, Бердичів, Вапнярка, Жмеринка [309, с. 117].

З 15 по 20 вересня 1919 р. група генерала А. Кравса та II Галицький корпус провели кілька боїв, завдавши значних втрат ворогу. Однак українські частини втратили майже весь запас амуніції. 21 вересня 1919 р. більшовицькі частини зайняли Житомир. Того ж самого дня Добровольча армія генерала Денікіна почала загальний наступ на українську армію, тобто відкрила для себе ще один фронт. Боротьба з “українством” стала головною метою білих генералів. 22 вересня 1919 р. Штабом армії УНР був перехоплений наказ денікінського командування про оволодіння територією, на якій дислокувались українські війська і про їх знищення. Денікін інформував Антанту про свої наміри. У вересні 1919 р. білогвардійські армії були на вершині воєнного успіху [244, с. 318; 207, с. 562-563; 194, с. 202].

З огляду на таке становище уряд УНР вирішив припинити військові дії проти Червоної армії і перекинути головні сили на боротьбу з Добровольчою армією генерала Денікіна. 24 вересня 1919 р. уряд Директорії та президент Української Національної Ради Є. Петрушевич підписали декларацію, в якій закликали український народ до боротьби з армією Денікіна [286, с. 534; 207, 562-563].

Слід підкреслити, що денікінська влада, декларуючи прагнення до встановлення “громадянського миру” насправді чинила жорстокі репресії до всіх хто підозрювався в опозиції до режиму. Так, в Одесі було розстріляно понад 3 тис. чоловік, у Харкові близько 2 тис., у Катеринославі – 3 тис. чоловік. У Києві за політичними мотивами заарештували 1700 осіб [176, с. 78]. Подібні репресивні акції мали не лише партійний, а й національний підтекст, тому особливо боляче сприймалися українським населенням.

Почалося гоніння на українську культуру. “Це з найбільшою яскравістю виявилось в Києві: на другий день по вступі “добровольці”, – констатувала Н. Полонська-Василенко, – почали здирати українські вивіски, в тому числі з Української Академії Наук. Далі – всі українські школи, Університет, Академію, всі українські установи зліквідовано, а замість них засновано російські. Назву “Україна” заборонено; її замінили – “Юг России”, “Малороссия” [286, с. 534].

Невід’ємною ознакою денікінського режиму стало розпалювання антисемітизму. Білогвардійці здійснили близько 400 єврейських погромів. “Нас із захопленням зустрічали в кожному селі і з прокльонами проводжали...” – писав один з учасників тих подій [286, с. 534].

Отже, Українські війська опинилися між трьома вогнями: Червоною армією, Добровольчою армією генерала Денікіна та Польщею, яка поступово окупувала Західну Волинь та Поділля.

Наслідки походу українських об’єднаних армій на Київ показали глибину ідеологічних розходжень між урядами ЗУНР і УНР, яким бракувало консолідації. Уряд ЗУНР допускав союз з Добровольчою армією генерала Денікіна в надії на допомогу держав Антанти, а уряд УНР відкидав такий союз.

Похід на Київ був більше політичним маневром, ніж стратегічним. Уряд УНР вважав першочерговим політичним завданням – здобуття столиці. Прийнятий план походу одночасно на Київ і Одесу був незручний, оскільки розбивав сили. Після втрати Києва стратегічно доцільним було б перекинути українські армії на захід, залишивши війська Червоної армії проти Добровольчої армії генерала Денікіна [324, с. 208].

Ще одним недоліком стратегічного характеру було те, що при плануванні походу на Київ не було враховано тодішнього розміщення ворожих сил. Проти більшовицьких військ, що були зосереджені в районі Київ-Коростень кинуто 86% наявних сил об’єднаних українських армій, а проти більшовицьких військ, зосереджених в районі Одеси – 14%.

Фактично українське командування залишило правий фланг наступаючої армії незахищеним, вражаючи його на удар південної групи більшовицьких дивізій [324, с. 209].

Зрештою і зайняття самого Києва не обійшлося без стратегічних помилок – не було укріплено ланцюговий міст на лівому березі Дніпра, що дозволило кінним відділам Добровольчої армії генерала Денікіна вільно його перейти.

Ускладнювала становище проблема постачання українських армій зброєю і амуніцією. Не менш трагічною була ситуація і з постачанням ліків та санітарними матеріалами. Надії на допомогу країн Антанти були марними. Вони не тільки відмовились постачати зброю, амуніцію для українських армій, але й тримали УНР в стані блокади. С. Петлюра в листі до французького публіциста Жана Пелісьє писав: “Ми не маємо ліків, тиф десяткує ряди нашої армії, багато з поранених вмирає, бо не маємо ні ліків, ні білизни. А антантські держави, які проголошують високі принципи, забороняють Червоному Хресту прибути до нас!” [43, с. 187].

Крізь блокаду, встановлену державами Антанти, не можна було перевозити ліки навіть із сусідньої Румунії, яка, будучи сателітом Антанти, теж блокувала територію УНР [324, с. 192].

Після офіційного проголошення урядом УНР заяви від 24 вересня 1919 р. про війну проти Добровольчої армії генерала Денікіна відбулось перегрупування українських збройних сил. Групу Січових Стрільців розміщено в районі Полонного та Шепетівки. Основним їхнім завданням було обороняти ліве крило українського фронту від більшовицьких військ. I-ий корпус Січових Стрільців перетягнуто в район Козятина; II-ий корпус – в околиці Бердичева; III-ій корпус в район Погребище-Липовець, тобто якнайближче до Наддніпрянської Армії [207, с. 562].

З метою запобігання конфліктів, Директорія УНР запровадила державний контроль за діями армії. Наказом № 209 від 26 вересня 1919 р. статус державного інспекторату визначався як представництво уряду УНР

у військах, що спрямовувало свою діяльність на зміцнення розбудови Збройних сил Директорії на демократичних засадах [5, оп. 4, спр. 1, арк. 234]. Державні інспектори призначалися Кабінетом Міністрів в усі окремі військові частини, а в корпуси і групи затверджувались Директорією. Головний Державний Інспектор, який очолював зазначену службу, звітував перед Головним Отаманом, Директорією та урядом. Маючи широкі повноваження інспектори обмежували повновладдя армійських командирів і могли проводити ревізії усіх поточних справ у частинах і вимагати звітів від командирів, скасовувати протизаконні накази та розпорядження, а також арештовувати та тимчасово усувати з посад та опротестовувати вироки надзвичайних судів. Інспектори мали доступ до секретної військової інформації і до справ дисциплінарних покарань. Однак їм заборонялося втручатися в керування оперативними справами [5, оп. 4, спр. 1, арк. 234].

Відтак, командування польських військ погодилося розпочати наступ в напрямку Коростеня. Головні ж сили Добровольчої армії генерала Денікіна зосереджувались в районі Умані, Христинівки й Монастирища. Однак, після того як 2 жовтня 1919 р. III-ій корпус звільнив від добровольчих військ Монастирище, розміщення ворожих сил змінилось. Добровольча армія перейшла в околиці Липівця [207, с. 562].

Оперативні звіти із ШГО підтверджують успіхи української армії на початку жовтня 1919 р. [5, оп. 5, спр. 4 арк. 21-30]. Однак, вони носили місцевий характер і не могли покращити загального безвихідного становища українських об'єднаних армій. Розуміючи жахливий стан армії УНР в “трикутнику смерті” та запобігаючи анархії, Військове Міністерство 6 жовтня 1919 р. видало наказ про підтримку порядку у військах [3, оп. 5, спр. 1 арк. 172]. Згідно наказу, порядок у запіллі мав підтримувати комендант тилу Дієвої армії УНР та місцеві коменданти. Загальну ж відповідальність за несення військово-міліцейської служби на фронті і в тилу несла польова варта при Штабі Дієвої Армії.

Завзяті бої, що тривали до 20 жовтня 1919 р., завершилися перемогою денікінських військ, які кількісно переважали українські війська. Наприкінці жовтня 1919 р. українська армія мала не більше 9 тис. багнетів і шабель. Галицька армія лише від пошесті тифу втратила 12-15 тис. вояків і фактично стала небоєздатною. М. Миронович, керуючий справами Директорії так характеризував тодішнє становище: “Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпункту (спорядження. – Ред.), плямистий тиф. Не було зброї, аmunіції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезинфекційних засобів і перев’язочного матеріалу. Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хворими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь. Українське військо тримало тільки при житті гаряча любов до незалежності батьківщини та віра в те, що Отаман виведе її з цього неможливого пекла” [137, с. 37].

Становище ускладнювали ранні морози, швидко поширювався плямистий тиф. В другій половині жовтня епідемія досягла кульмінаційного моменту. Водночас, значна частина бійців, що не мала взуття, знаходилась в обозі I ладу й складала так звану “босу команду”. Все це зробило частини української армії небоєздатними. Крім того, добре вишколені й озброєні Антантою денікінські війська мали сильну кінноту та успішно використовували її в боях проти української армії. Армія УНР мала ж нечисленні кінні частини. Часто коні були стомлені браком фуражу, якого ніде не можна було дістати. Реквізиції в селян були якнайгостріше заборонені в українській армії. Крім кінноти, зокрема на залізничній лінії Бірзула-Жмеринка, денікінці вживали цілу низку першорядних панцерних поїздів, проти яких важко було встояти “Хортиці” й “Вірному Синові України” – панцирним потягам українських збройних сил [101, с. 85-86]. Панцирний потяг “Вільна Україна”, за словами

учасника тих подій Д. Гонти “найліпший український панцирник, який був захоплений у більшовиків під час здобуття Жмеринки” [101, с. 73]. Панцирний дивізіон “Запорізька Січ”, перейменованій після її розформування в серпні 1919 р. на 4-й панцирний відділ, діяв на лінії Жмеринка-Могильов-Подільський. Наприкінці жовтня 1919 р. п’ять панцирних потягів: “Хортиця”, “Великий Луг”, “Вільна Україна”, “Вірний син”, “Помста” і “Таємний” брали участь в боях за Вапнярку [206, с. 282].

Після того, як денікінці здійснили успішний удар у напрямку Брацлав-Жмеринка з метою роз’єднати українські армії Галицька армія опинилась на межі загибелі.

Між тим, поразки на фронтах ще більше послалили протистояння урядів УНР та ЗОУНР. Генерал Г. Ціріц твердив, “що й так ослаблена УГА одержала від Штабу Головного Отамана завдання, які зі стратегічної точки зору не повинна була одержати і яке з оперативних міркувань не можна було ставити: стратегічно не було потреби в наступі, а тактично не можна було пересунути таку армію вперед” [269, с. 315].

29 жовтня 1919 р. відбулась нарада у Вінниці з представників обох українських урядів, на якій обговорювалось становище на фронті. Проте, ніяких результатів нарада не дала і вирішення порушених на ній питань відкладено на 3 листопада 1919 р. Є Петрушевич заявив, що “наддністрянська армія своєю кров’ю позначила від Збруча до Києва хресний шлях любови до Соборної України... У всьому галицький уряд творить одну волю з урядом наддніпрянським” [286, с. 536]. Проте це були тільки слова, оскільки значна частина командного складу УГА виступила за негайне порозуміння з Добровольчою армією. Так, ще 25 жовтня 1919 р. генерал М. Тарнавський вислав делегацію до денікінців на чолі з отаманом О. Лисняком. Її офіційним завданням було домовитися про обмін полоненими і заявити протест у зв’язку з розстрілом групи військовополонених галичан у Гайсині. Насправді ж, місія отримала

доручення обговорити умови укладення договору з Добрармією про припинення бойових дій [259, с. 138-139].

Переговори відбулися 1 листопада 1919 р. у штабному вагоні білогвардійського командира генерала Я. Слацова на залізничній станції Гайсин. Результатом переговорів став проект майбутнього договору, переданий М. Тарнавському 2 листопада. Денікінці висловили готовність до переговорів лише з Галицькою армією та категорично відкинули можливість вести переговори з армією УНР [252, с. 319; 256, с. 198-200; 324, с. 245-247].

4 листопада 1919 р. Головний Отаман скликав чергову нараду у Жмеринці із участю членів уряду, військових міністрів, командирів груп та корпусів для з'ясування військової та політичної ситуації і накреслення подальших дій. Генерал М. Тарнавський відмовився прибути на нараду. Від нього прибули старшини Д. Паліїв, С. Шухевич, О. Липняк, А. Арле. Командувач УГА телеграмою повідомив Є. Петрушевича, що коли нарада не прийме рішення щодо переговорів з Денікіним, то НКГА вимушена буде повести переговори “на власну руку” [252, с. 319; 131, с. 150-151].

Командарм В. Сальський окреслив складну ситуацію, в якій перебувала українська армія, і заявив, що основне завдання, яке постало перед політичним керівництвом – врятувати військо від фізичного винищення. “Роль стратегії вже скінчена – наголосив він. – Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якого ніяка армія не в силі боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги всіх. Тепер дипломати мусять врятувати їх від фізичного винищення” [269, с. 315].

У ситуації, що склалася Головний Отаман переконував присутніх зачекати із капітуляцією перед Денікіним: “За ним усі, проти нас цілий світ, та дні змінюються днями, а непогода – погодою. Нині ж ми не можемо капітулювати в спосіб негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків – вільності і незалежності. Море крові пролито і

безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, – вони взивають до дальшої боротьби за незалежність і помсту над ворогами нашої країни і нашого народу” [33, с. 273].

С. Петлюра закликав чекати місію Антанти, яка як він надіявся мала би прийти 27-28 жовтня для залагодження питання [131, с. 151].

Однак, генерал М. Тарнавський вислав до денікінців делегацію у складі А. Арле, О. Лисняка, О. Левицького, яка 6 листопада, за згодою Є. Петрушевича, у Зятьківцях зустрілася з генералом Я. Слащовим і підписала договір. Умови договору наступні: 1. УГА зберігає автономію. 2. Уряд ЗУНР переїжджає до Одеси і зберігає повний суверенітет над армією. 3. Галицька армія не буде використовуватись проти військ С. Петлюри. 4. УГА надається кількамісячний відпочинок та медична допомога хворим. 5. Буде надана можливість військовополоненим та інтернованим галичанам із інших країн повернутися до УГА [20, оп. 1, спр. 159, арк. 7].

Денікінці відкинули вимогу отамана О. Лисняка вважати Групу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця частиною УГА. Щодо Наддніпрянської армії, то її делегації запропоновано укласти тимчасове перемир'я та припинення вогню на умовах повного роззброєння й розформування. УГА мала зосереджуватись в районі Погребище-Липовець [27, с. 103-104; 243, с. 263-264; 269, с. 318].

На державній нараді в Деражні 8 листопада 1919 р. за участю Головного Отамана С. Петлюри, Диктатора Є. Петрушевича, прем'єра І. Мазепи, командарма В. Сальського, командирів 1-го корпусу УГА генерала О. Микитки, члена Директорії А. Макаренка було прийнято рішення: 1. Арештувати й віддати під воєнний суд ініціаторів і учасників переговорів з Добрармією – генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека, отамана А. Арле, отамана О. Лисняка й сотника

О. Левицького. 2. Вести далі переговори з Добрармією генерала Денікіна від імені цілої української армії [20, оп. 1, спр. 149, арк. 1-2].

Варто відзначити, що в офіційних повідомленнях підкреслено, що Наказ Головного Отамана про арешт членів делегації видано спільно з Є. Петрушевичем. Так, в одному з оперативних звітів ШГО повідомлялось: “Командувач Галицької Армії генерал Тарнавський підписав угоду з добровольцями, що вся Галицька Армія переходить в розпорядження генерала Денікіна. За порушення поданих йому уповноважень Головний Отаман спільно з Президентом Західної України Д-ром Петрушевичем дали наказ заарештувати М. Тарнавського і віддати його під надзвичайний суд. Таким чином договір не визнано” [5, оп. 5, спр. 4, арк. 6]. Однак, документи судового процесу наводять на думку, що Є. Петрушевич знав про наміри Тарнавського. Так, головнокомандувач УГА заявив, що перемир'я з Добровольчою армією він вів “по думці і відомості п. Диктатора” [20, оп. 1, спр. 149, арк. 1-2]. Крім того, свідчення інших учасників судового процесу, зокрема, О. Левицького, доводять факт причетності Є. Петрушевича до підписання договору.

Звинувачених було виправдано. Генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека і отамана О. Лисняка пониженого в посадах. М. Тарнавський знову очолив 2-ий корпус, старшини і стрільці якого з повагою зустріли генерала [22, оп. 1, спр. 149, арк. 77-78] і з осудом прийняли відозву до військ за підписом С. Петлюри та І. Мазепи, в якій генерал таврувався як зрадник [207, с. 503]. А кілька днів пізніше, 9 листопада Є. Петрушевич заявив, що потрібно шукати порятунку в союзі з Денікініми і за його згодою делегація УГА уклала з денікінцями перемир'я. [252, с. 321].

Тим часом, денікінські війська 10 листопада 1919 р. зайняли Жмеринку. Бої продовжувались до 12 листопада [5, оп. 5, спр. 4, арк. 3]. В оперативному звіті ШГО повідомлялось: “11 листопада 1919 р. під напором сильного ворога треба було відвести частини, які борються в

район між Дністром та залізницею Жмеринка-Вапнярка до річки Лозова” [5, оп. 5, спр. 4, арк. 4]. 14 листопада 1919 р. після впертого бою частини Наддніпрянської Армії втратили станцію Сербинівку і місто Бар [5, оп. 5, спр. 4, арк. 1]. Цього ж дня, 14 листопада, армія УНР втратила Могилів і почала відступ в напрямку на північ. В такому складному для Наддніпрянської Армії становищі, новопризначений командувач УГА генерал О. Микитка та начальник штабу Г. Ціріц відновили переговори з Добровольчою армією, які закінчились підписанням нового договору в Одесі 17 листопада 1919 р. [207, с. 564]. За цим договором, зміст якого мало чим відрізнявся від попереднього, Галицька Армія у повному складі, разом з запільними установами, складами і рухомим залізничним матеріалом переходила на бік Добровольчої армії генерала Денікіна [324, с. 246].

В українській історіографії щодо підписання договору існують різноманітні оцінки. Так, О. Доценко вважав, що якби “не зрада” галичанам, то “стратегічні плани С. Петлюри – “захоплення цілого Правобережжя з Одесою включно” і навіть “переправи через Дніпро були б з усією певністю реалізовані [279, с. 7]. Найближчий співробітник М. Тарнавського, ад’ютант Д. Паліїв, критикуючи працю О. Доценка у літописі “Червона калина” писав, що на момент підписання угоди обидві армії відступали на захід та знаходились на лінії Брацлав-Вапнярка, тобто Правобережжя врятувати фактично було не можливо [279, с. 7]. Крім того, Д. Паліїв заперечував твердження О. Доценка про те, що Галицька Армія “зрадивши С. Петлюру” уступила важливий залізничний вузол і одночасно військову базу УНР – Жмеринку. Автор твердив, що в час підписання угоди з Денікіним, Жмеринка знаходилась не в руках УГА, а Наддніпрянської армії, де перебував її штаб. Згідно наказу ШГО армія УНР мала відступити на лінію Летичів-Деражня-Бар. Саме тому, на думку Д. Паліїва, причиною втрати Жмеринки не міг бути перехід УГА до генерала Денікіна [279, с. 7]. Опрацювавши архівні матеріали, що

зберігаються в ЦДАВО дисертант прийшла до висновку, що твердження Д.Паліїва не безпідставні. Зокрема, оперативні звіти ШГО за 7-8 листопада 1919 р. підтверджують його слова [5, оп. 5, спр. 4, арк. 9].

Аналізуючи перехід УГА на сторону армії генерала Денікіна Д. Паліїв зазначав, що “можна осуджувати крок УГА політично, можна доказувати його стратегічну недоцільність”, але “УГА по своїй організаційній структурі” не могла перейти на партизанську форму боротьби. Відступ на захід, де перебувала польська армія теж був неможливий. Крім того, обидві армії існували як незалежні, а ідеологічні розходження урядів УНР і ЗОУНР впливали і на координацію дій армії [279, с. 9].

Л. Шанковський вважав, що через те, що “Добрармія була напередодні своєї катастрофи, союз з нею в умовах затримання УГА своєї організації, команди, мови й військового майна, був найкращим виходом для УГА в тодішніх умовах. Маючи 5 тис. хворих на тиф тільки в одному районі Вінниці, маючи ледве по 150-200 бойовиків на бригаду й велику кількість хворих і виздоровців у бригадних обозах, не маючи одягу, білля, взуття, боєприпасів, в умовах повної непрохідності шляхів у наслідок розмоклого ґрунту УГА не тільки не могла вести ніяких воєнних операцій, але навіть не могла рушитися з місця. Якби не було переходу до Добрармії, УГА не мала б іншого виходу, як тільки капітулювати або перейти в полон до ворога” [324, с. 247].

15 листопада 1919 р. члени Директорії Ф. Швець і А.Макаренко виїхали за кордон. Верховне керівництво справами УНР було передано Голові Директорії [8, оп. 1, спр. 1, арк. 41].

Після переходу УГА на бік генерала Денікіна армія УНР опинилась у ще більш складному становищі, адже вона фактично залишилась наодинці у боротьбі з військами більшовицької Росії та білогвардійською Добрармією. Зауважимо, що ще напередодні підписання договору, 12 листопада 1919 р. Головний Отаман здійснив поїздку до Нової Ушиці для

з'ясування ситуації на фронті. Там же ж була скликана військова нарада, на якій С. Петлюра запропонував план реорганізації армії. Однак, враховуючи загрозу денікінської окупації західної частини Поділля та необхідність забезпечити перепочинок української армії, вирішено добровільно передати Проскурів та Шепетівку полякам. Основну частину армії УНР планувалось зосередити в районі Староконстантинова. Рішенням уряду Головноуповноваженим уряду УНР в Україні призначено І. Огієнка [313, с. 9; 252, с. 327].

У зв'язку з тим, що Кам'янцю-Подільському загрожувала армія Денікіна, українське військо і уряд 27 листопада 1919 р. відступили до Любара. Вже 3 грудня 1919 р. Головний Отаман з військами, що залишилися вірними УНР та з урядом відступили до Чорторії.

На нараді, скликаній Головним Отаманом 4 грудня у Чорторії, Начальник штабу армії полковник Є. Мешковський заявив, що “армія повинна вирушити в похід, бо не може триматися у зайнятому районі”, а отаман Ю. Тютюнник доповів, що “хоче прорватися до Дніпра і там провадити боротьбу до весни, аж поки обставини дозволять повести її в широкому масштабі” [99, с. 10].

Водночас, 4 грудня 1919 р. у Чорторії було прийнято рішення про необхідність виїду Петлюри за кордон.

7 грудня 1919 р. уряд УНР та частина армії УНР під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника вирушили у так званий “Зимовий похід” – у запілля більшовиків та денікінської армії, тобто перейшли до партизанських методів боротьби. У поході взяло участь близько 10 тис. чоловік. Бойовий склад частин нараховував 2 тис. багнетів, 1 тис. шабель та 14 гармат [252, с. 332; 259, с. 165]. О. Доценко у праці “Зимовий похід (6.XII – 6.V. 1920)” нарахував бойовий склад частин 2 тис. шабель і багнетів при 12 гарматах, а також 75% загальної кількості війська становили штаби, нестройові військові підрозділи, обози і транспорти хворих. Зважаючи на це, потрібно відзначити, що лише частина військових

формувань УНР була спроможна вести бойові дії. Чисельність боєздатних військових підрозділів становила близько 2 тис. вояків [197, с. 17].

На першому етапі Зимового походу (6 грудня 1919 р. – 16 лютого 1920 р.) командування армії УНР застосувало наступні тактичні прийоми та завдання:

- 1) уникання великих ворожих частин, знищення залізниць, зв'язку та тилових установ ворога;
- 2) розташування групами на випадок несподіваних ворожих нападів;
- 3) рух кількома колонами, користуючись допомогою місцевих провідників, в критичний момент – проведення нічних форсованих маршів;
- 4) ведення військової та агентурної розвідки;
- 5) несення охорони роз'їздами, на місцях – із допомогою селян;
- 6) самостійні рішення командирів при періодичних нападах в Штабі Армії для узгодження військових дій [197, с. 118-119].

На другому етапі Зимового походу (16 лютого 1920 р. – 6 травня 1920 р.) командування армії УНР активно співпрацювало з повстанськими частинами, даючи їм відповідні директиви та використовуючи у своїх оперативних планах; застосовувало тактику нищення ворога ударними групами(дивізіями). В кінці походу частини армії УНР проводять відчайдушні регулярні бої з переважаючим ворогом. Безпосередньо перед наступом польських військ на Київ застосовувалась тактика дезорганізації більшовицького заплілля [197, с. 119].

За п'ять місяців рейдово-партизанської війни армія з боями пройшла близько 2 тис. 500 кілометрів. Вона досить довго перебувала на Єлисаветградщині, потім перейшла до Дніпра. Армія УНР займала міста Липовець, Зашків, Умань, Канів, Черкаси, Смілу, Золотоношу, Ольвіопіль, Голованівськ, Гайсин, Вознесенськ, Ананьїв і Балту, нападаючи на ворожі частини та руйнуючи комунікації. Українське населення досить приязно зустрічало воїнів армії УНР та забезпечувало всім необхідним – одягом,

взуттям та харчуванням [194, с. 260-261; 252, с. 333; 286, с. 538; 333, с. 222-223].

Під час руху в запіллі Добровольчої армії генерала Денікіна армія УНР зустрілася з частинами УГА та 22 грудня 1919 р. без погодження з вищим командуванням, окремі частини її підписали договір з командуванням війська УНР про об'єднання обох армій [286, с. 538]. Проте, договір реалізувати не вдалося, оскільки О. Микитка та М. Тарнавський продовжували настоювати на союзі з генералом Денікіним. Н. Полонська-Василенко, аналізуючи ці події писала: “Незабаром з'явилась ще інша перешкода: побоюючись за долю тисяч хворих на тиф вояків, які покинули частини УГА напризволяще, виходячи на зустріч з військами Денікіна, з'явилась думка про об'єднання з більшовиками. На чолі цієї советофільської групи став отаман Никифор Гірняк, який підписав договір з Революційним Комітетом Поділля, про перехід УГА до більшовиків... Це внесло страшний хаос, ворожнечу, і зробило неможливим об'єднання армій. Це вирішило долю й Зимового походу й самої визвольної боротьби” [286, с. 538].

Щодо впливу та участі у керуванні армією УНР під час Зимового походу С. Петлюри в історіографії існують цілком протилежні погляди. Так, В. Тимошевський оцінював Зимовий похід не як сплановану, організовану на державному рівні акцію, а як небажання підкорятися Головному отаману через неприйняття його орієнтації на Польщу [252, с. 332]. Інші учасники тих подій І. Мазепа та Ю. Тютюнник писали про відірваність Петлюри і державного центру від армії та іншої частини уряду [252, с. 337; 313, с. 75-80]. Сучасний історик С. Литвин, спираючись на чисельні джерельні матеріали, доводить, що С. Петлюра безпосередньо керував армією Зимового походу і що для Головного отамана основним завданням стало “створення бази для розгортання і реорганізації Української Армії та збереження її основи – армії, що перебувала у Зимовому поході” [252, с. 336].

На нашу думку, безпосередню участь С. Петлюри у керівництві армією Зимового походу підтверджують доповіді Командарма Головному Отаману про останні бої армії [197, с. 118]. Підводячи підсумки походу, політичний референт В. Совенко у доповіді від 4 червня 1920 р. зазначав, що “слава в цьому ділі належить і Головному Отаманові С. Петлюрі, який зумів відродити приспане століттями національне почуття і козачий дух в народі” [197, с. 118].

Крім того, до численних джерельних доказів того, що С. Петлюра керував армією УНР під час Зимового походу можна віднести і лист Головного Отамана від 4 березня 1920 р. до послів і голів дипломатичних місій, в якому він розвінчував чутки про роз’єднаність влади та підкреслював свій тісний зв’язок з міністерствами через прем’єр-міністра І. Мазепу і командувачем республіканськими військами отаманом М. Омеляновичем-Павленком [43, с. 208]. Коли б і далі з моїм поворотом на Україну, згадані елементи ширили якісь нові чутки про роз’єднаність влади поміж мною та міністерствами, такі чутки наказую п. п. послам та головам місії спростувати і припиняти. Ні зараз нема причин для такої роз’єднаності, ні в майбутньому бути не може” – наголошував С. Петлюра [42, с. 208]. Відповідні директиви і вказівки до військового міністра В. Сальського можна знайти в листі Головного Отамана від 29 березня 1920 р. Відтак, С. Петлюра пропонував: “Омелянович-Павленко зі своєю армією повинен наблизитися до району і прикрити лінію Могилів-Бар, звичайно, коли б у нього була певність, він міг би утримати Вапнярку, але я гадаю, що цього зробити він не зможе, поки не улаштуємо постачання. Сьогодні я висилаю до Мацієвича кур’єра з пропозицією приготуватись до можливого приближення Омеляновича-Павленка до лінії Дністра (Ямпіль-Могилів) [40, с. 262].

Отже, в історії українського війська відбулась безпрецедентна подія – Зимовий похід армії УНР як приклад проведення партизанської боротьби в запіллі ворога за певних умов та протягом тривалого часу.

Ті військові частини, які не взяли участь у Зимовому поході, залишилися в Кам'янець-Подільському, тимчасовій столиці УНР. Як відомо, 17 листопада 1919 р., за проханням уряду Директорії, до міста увійшли військові частини польських легіонерів для охорони більшості державних установ і військового майна УНР. Близько 8 тис. вояків армії УНР були роззброєні поляками і зосереджені в таборах полонених у Луцьку, Ланцуті, Перемишлі, а також відправлені до львівських в'язниць [295, с. 295]. У Кам'янці-Подільському залишилась невелика частина українських військових, права яких були істотно обмежені. Більшість вояків Корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця відмовились брати участь у веденні партизанських дій та склали зброю. Всі вони були заарештовані та відправлені до таборів полонених [295, с. 295]. У меморандумі української республіканської партії надісланому Головному Отаману 13 грудня 1919 року повідомлялось: “Мусимо констатувати, що війська у нас немає: воно почасти перейшло до Денікіна, почасти до більшовиків, почасти – до повстанців, почасти – до поляків” [33, с. 94].

Між тим, для врегулювання широкого спектру політичних, торговельних і військових проблем, а також офіційного визнання УНР, український уряд надіслав до Польщі дипломатичну місію з представників УНР та ЗУНР. Головою місії був призначений міністр закордонних справ УНР А. Ливицький. У результаті переговорів 2 грудня 1919 р. було підписано Декларацію, у якій зазначалось, що “Уряд Української Народної Республіки від Уряду Речі Посполитої Польської жадає: признання Української Народної Республіки незалежною Українською Державою..., допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з ворогом зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном у розмірах, які будуть визначені окремою угодою Українського і польського Урядів...” [11, оп. 2, спр. 275, арк. 22-25]. Згідно Декларації українсько-польський кордон мав проходити по р. Збруч тобто уряд УНР фактично

закріплював свою відмову від суверенних прав на Східну Галичину і Західну Волинь [295, с. 295].

Декларація від 2 грудня 1919 р. викликала незадоволення серед широких українських політичних сил, що становили опозицію до уряду УНР. Так, І. Мазепа писав, що “поляки, вирвавши цю декларацію від наших представників у Варшаві, рівночасно провадили страшний режим на окупованих ними українських землях. Цей режим показував, що ніякого позитивного становлення до нашої справи від поляків не можна було чекати” [259, с. 341]. “Отже капітуляція представників нашої місії у Варшаві, – продовжував І. Мазепа, – перед польськими вимогами, а з другого боку – жахливий режим, який завели поляки на українських територіях – на Поділлі і на Волині, – все це разом утворило дуже сприятливий ґрунт для поширення невдоволення проти нашого уряду” [259, с. 341].

Водночас, підписання Декларації, на наш погляд, дало певні позитивні результати для української військової справи. По-перше, український уряд мав змогу домовитися про місце відходу частини війська УНР на територію, зайняту польськими військами. По-друге, домовитися про евакуацію урядових установ на базу, на якій мало розпочатися нове відродження армії УНР, на що була отримана згода Ю. Пілсудського.

Так, вже 20 лютого 1920 р. Військовий Міністр зробив доповідь, де виклав концептуальні засади формування Збройних сил УНР після поразок 1919 р. [5, оп. 2, спр. 117, арк. 1-3]. Міністр акцентував увагу на необхідності “мати належне число відповідних командних центрів, забезпечених найновішими засобами зв’язку”. Оскільки в умовах тогочасної війни найбільшу роль відігравала не кількість багнетів, а маневреність та рухомість частин, пропонувалось зробити курінь “в тактично-організаційному відношенні найбільш самостійним як для бою так і для руху, що може бути досягнуто наданням йому вигляду окремої частини зі своїм господарством і забезпеченням його організаційно всім

потрібним для провадження впертого бою, розвідки, охорони, зв'язку і руху” [5, оп. 2, спр. 117, арк. 1]. Військовий міністр наголосив на тому, що сила армії залежить перш за все від внутрішньої міцності і налагодженості окремих частин [5, оп. 2, спр. 117, арк. 1]. Вищим військовим об'єднанням мала стати дивізія, яка за рахунок мобілізаційних ресурсів могла розгорнутися у тридивізійний корпус.

Таким чином, структурна реорганізація армії УНР взимку 1920 р. носила продуманий і цілеспрямований характер. Проте, вжиті заходи носили переважно перспективний характер, що не дозволяло втілити їх у життя планово і комплексно.

Водночас, в кінці лютого 1920 р. відношення польського уряду до української військової справи покращилось. На підтвердження можна навести слова з листа С. Петлюри, надрукованого у II томі видання “Статті, листи, документи” до голови дипломатичної місії УНР в Румунії від 25 лютого 1920 р. в якому повідомлялось: “21 лютого відбулось спільне засідання представників нашої військової секції з представниками військового міністерства польського. Поляки дають згоду на формування двох дивізій. Всіх полонених з Ланцута перевозять до Берестя (Бресту), де може розташуватися більше людей. Для формування поляки дають все. Вже стали краще годувати, прислали одягу (повні комплекти на 3000 чоловік). Я намагаюсь прискорити формування, щоб бути готовим до весни [40, с. 188-189].

25 лютого 1920 р. Головним Отаманом була затверджена спеціальна таємна інструкція українського Військового Міністерства до уряду УНР, в якій наголошувалось, що формування українських відділів належало проводити у цілковитій злагоді з організаційним устроєм усієї армії УНР, відповідно до плану, розробленого Військовим Міністерством. В інструкції підкреслювалось, що в силі залишаються Муштровий, Дисциплінарний статuti, а також Статут внутрішньої служби. Чужинцям дозволялось укомплектовувати тільки спеціальні технічні та другорядні частини і

відділи, військові ж формування у своїй головній масі мали складатися із козаків і старшин української національності [48, с. 104].

Отже, армія УНР формувалась на національно-демократичних та регулярних засадах, а також на досвіді військової науки, набутої в часи національно-визвольних змагань.

Принагідно зауважимо, що військові формування армії УНР, що знаходилися в Пікуличах і Ланцуті і не взяли участі у Зимовому поході, згідно з спеціальною інструкцією Міністерства військових справ Польщі трактувались не як полонені чи інтерновані, а як добровольці “чужої державної незалежності”. Відповідно вони мали спеціальний побутовий статус [221, с. 116]. В кінці лютого 1920 р. згідно з розпорядженням Ю. Пілсудського, було розпочато передислокацію особового складу та штабу колишньої 1-ї дивізії до Берестя – основної бази формувань відділів армії УНР.

Архівні документи свідчать, що в березні-квітні 1920 р. продовжувались заходи щодо організації нових частин” [5, оп. 2, спр. 91, арк. 1]. Відтак, ще в кінці лютого 1920 р. полковник О. Удовиченко за дорученням С. Петлюри розпочав формування Окремої стрілецької бригади шляхом з’єднання 4-ї стрілецької бригади О. Шаповала, 1-го піхотного Рекрутського полку П. Шандрука та окремої бригади О. Удовиченка, сформованої в районі Могилева. Поступово О. Удовиченко поповнив бригаду за рахунок добровольців з місцевих мешканців та насильно мобілізованих денікінцями у склад загону генерала М. Бредова.

У зв’язку із катастрофічним військово-політичним та економічним становищем у державі поряд із формуванням нових військових частин та з’єднань за зразком європейських регулярних армій проводилась плідна робота по удосконаленню Вищого Військового Управління. Так, 14 березня 1920 р. Військовим Міністерством видано проект власних штатних підрозділів, які складались із Законодавчої Управи, Загальної Управи, ГУГШ, Головної Управи персонального складу, Головної Управи

постачання, Військово-Морської Управи, Головної Військової Прокуратури [3, оп. 2, спр. 34, арк. 11]. Брак старшин і намагання зосередити їх у діючих частинах зумовлювали невелику чисельність міністерства (штат у 133 чоловіки затверджено 17 квітня 1920 р.) [3, оп. 2, спр. 150, арк. 1-2].

29 березня 1920 р. у Головного Отамана відбулася нарада вищого військового керівництва армії УНР, на якій обговорювались проблеми організації української армії та її структурних змін у майбутньому. На нараді ухвалено рішення про створення Вищої Військової Ради [3, оп. 2, спр. 145, арк. 109-111].

Цілком очевидно, що справу розбудови Збройних сил потрібно було починати фактично заново і в нових умовах. Основним документом творення Армії в цих умовах став наказ № 3 від 29 березня 1920 р., виданий за розпорядженням С. Петлюри, в якому наголошувалось, що “Армія формується на суто національно-демократичних і регулярних засадах” [5, оп. 4, спр. 3, арк. 1]. Згідно наказу передбачалось утворення єдиного суцільного армійського організму знизу доверху на єдиних засадах. “Всі формування повинні бути перейняті однією думкою. Головна управа Генерального штабу ідейно розробляє усі питання, що мають відношення до формування штатів, комплектування козаків та старшин і тому подібне”, – зазначалось у наказі [5, оп. 4, спр. 3, арк. 1].

Варто відзначити, що складне військово-політичне становище спонукало керівників уряду УНР та Військове міністерство планувати формування польової жандармерії у прифронтовій смузі з метою підтримання дисципліни. 16 квітня 1920 р. сотник Саєвич згідно наказу командування розпочав роботу у цьому напрямку [5, оп. 1, спр. 71, арк. 12]. Корпус Військових жандармів безпосередньо підлягав Військовому міністерству [5, оп. 2, спр. 34, арк. 11]. Оскільки жандармерія мала підтримувати порядок як і в прифронтовій смузі, так і в тилу, її було поділено на польову та запільну. Підрозділи польової жандармерії

підпадали під владу командуючого фронту, а підрозділи запільної жандармерії знаходились під владою губернських і повітових комісарів. Корпус військових жандармів очолював командир, який підлягав Військовому міністру [5, оп. 1, спр. 71, арк. 12].

Отже, проведені заходи урядом УНР та Військовим міністерством у березні-квітні 1920 р. удосконалили армію за європейським зразком та зробили її більш боєздатною.

Процес реорганізації армії УНР продовжувався в нових умовах після підписання Варшавського договору. Ще з 3 листопада 1919 р. у Варшаві українська дипломатична місія у складі А. Лівницького – голови і С. Вітвицького – заступника голови та представника ЗОУНР, який згодом вийшов зі складу делегації, вели переговори з польською стороною про створення єдиного протибільшовицького фронту. Проте, тільки 22 квітня 1920 р. міністром закордонних справ УНР А. Лівницьким і керівником Я. Домбським було підписано політичну і торгово-економічну конвенцію. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі. Українсько-польський кордон було визначено по лінії, яка проходила по р. Збруч, далі в північно-східному напрямку до Вишгородка, на схід від Здолбунова та вздовж східної межі Рівненського повіту до р. Прип'яті. Польща зобов'язувалась не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; гарантувались національно-культурні права українського населення в Польщі й польського в Україні [194, с. 97]. Цілком очевидно, що коли постало питання: Україна без західних земель чи повне зникнення її під більшовицькою окупацією, С. Петлюра вибрав перший варіант. Головний Отаман розглядав Варшавський договір, як “тимчасовий вихід із тяжкої ситуації”. “Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжити боротьбу з нашим головним ворогом – Московщиною”, –переконував він прем'єра І. Мазепу [259, с. 409].

Згодом, 24 квітня 1920 р. військові представники польського та українського урядів підписали окрему Військову конвенцію з 17 статей, що була додатком до Варшавського договору і представляла собою таємну угоду про надання військової економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією. У 11-й статті військової конвенції зазначалось, що: “на польській території продовжується організація українських частин, як то мало місце в Бересті, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території” [187, с. 58]. Відповідно до 12-ї статті, вище військове керівництво Польщі зобов’язалося доставити для українських військ зброю, амуніцію, спорядження і одяг в кількості, потрібної для трьох дивізій, згідно з штатами, встановленими для польської дивізії з усіма її санітарними та іншими тилowymi закладами [187, с. 58].

Умови Варшавського договору, зокрема офіційне визнання УНР анексії Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Осяння і Холмщини, привели до суттєвих розходжень серед українських політичних сил [194, с. 97]. Проти договору виступив закордонний уряд ЗУНР та українське населення окупованих Польщею в 1918-1919 р. українських земель [194, с. 97].

На нашу думку, підписання Варшавського договору дозволило армії УНР продовжити збройну боротьбу проти більшовицької окупації. Аналіз численних праць та епістолярної спадщини Головного Отамана дозволяє зробити висновок, що С. Петлюра вважав московський імперіалізм найбільшою небезпекою для українського народу. У статті “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі” він писав: “Варшавська угода 22 квітня 1920 р. була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає по неї” [41, с. 390].

Слід підкреслити, що сучасна українська історіографія без будь-яких упереджень ставиться до Варшавської угоди та формування українсько-

польського союзу, стверджуючи, що це був єдиний для українців шанс продовжити боротьбу за українську державність.

25 травня 1920 р. об'єднані військові сили Польщі та УНР перейшли у наступ проти Червоної армії. Нажаль, три галицькі бригади, що перейшли на бік армії УНР не взяли участі у наступі, оскільки були роззброєні і інтерновані Ю. Пілсудським через його недовіру до галичан. Це значно послабило сили вторгнення. Маючи чисельну перевагу (44 тис. польських і 15 тис. українських солдат проти 16 тис. радянських) об'єднані польсько-українські війська швидко оволоділи Житомиром, Коростенем, Бердичевом, Козятином, а 6 травня – Києвом [187, с. 28; 298, с. 121].

На початковому етапі участь у війні брали лише дві українських дивізії, оскільки Військова конвенція не була повністю реалізована і С. Петлюра не одержав можливості формувати нові дивізії, як це було передбачено. На початку травня 1920 р. уряд УНР домогся згоди польського уряду на оголошення мобілізації у кількох повітах, що дало змогу довести чисельність 3-ї і 6-ї українських дивізій до 5000 вояків [314, с. 159].

Відтак, перші поразки Реввійськрада РСФРР сприйняла спокійно, адже людські і матеріальні резерви воюючих країн були неспівставними. Збройні сили більшовицької Росії багатократно перевищували за чисельністю війська Другої Речі Посполитої [244, с. 329]. Більшовицькі війська були відіслані на лінію Вишгород-Бровари-Борисполь, а на правому березі Дніпра – до Білої Церкви-Липовця-Гайсин-Ямполь на Дністрі [176, с. 84; 333, с. 172-173, с. 194-195]. Керівництво більшовицької Росії передислокувало на Західний фронт 40 тис. бійців з Сибіру, Кавказу та інших місць. Командувачем більшовицьким фронтом було призначено М. Тухачевського [176, с. 85]. У Червоній армії посилювалось партійне керівництво: у прифронтівій зоні діяло Тимчасове бюро ЦК РКП(б). 14 травня 1920 р. 15-а більшовицька армія перейшла у наступ, відкинувши польські частини на 100-120 км [176, с. 85].

В Україні посилювався антибільшовицький рух, проте він не переріс у повстання через зусилля чекістів та частин особливо призначення. Крім того, українське населення з насторогою чекало приходу поляків, селянство побоювалось експропріації польськими землевласниками вже розділених земель. Досить часто, військова та цивільна польська влада поводитись як окупаційна, ігноруючи права українців. Так, Ю. Пілсудський, характеризуючи поведінку познанських полків не найкращим чином, зауважив: “Мене вже повідомляють, що вся смуга, якою ми походимо, готова спалахнути і повстати проти нас” [187, с. 29]. У зв’язку з цим український уряд підготував спеціальний проект “Унормування польсько-українських відносин”, який голова уряду І. Мазепа передав Ю. Пілсудському, коли останній прибув 16 травня 1920 р. у Вінницю. Голова польської держави пообіцяв прийняти належні міри [259, с. 410-411].

Загалом, активна діяльність уряду УНР у цей період спростовує нав’язаний радянською історіографією міф про “польську окупацію” України та перебуванні уряду УНР в повній залежності від Польщі. Так, за підрахунками С. Литвина за документами архівів, Радою Народних Міністрів УНР від червня до грудня 1920 р. прийнято 240 законів і постанов з усіх сфер державного життя [252, с. 376; 1, оп. 2, спр. 47, 88, 124, 276, 277, 278, 279].

Водночас, в умовах польсько-радянської війни продовжувався процес реорганізації армії УНР. Після проведення першочергових заходів, українська армія складалась з 6 піхотних і однієї кавалерійської дивізії. Пізніше створено Кулеметну дивізію, яка складалась з двох бригад. [323, с. 29-30].

6 травня 1920 р., виконуючи наказ С. Петлюри, частини армії УНР на чолі з генерал-хорунжим М. Омеляновичем-Павленком, прорвали фронт більшовицьких військ і в районі м. Ямполь з’єдналися із 3-ю українською дивізією. За даними, що їх наводить О. Доценко, на час з’єднання армія

Зимового походу “мала 397 старшин, 5950 козаків, 14 гармат та 144 кулемети [197, с. 125]. У районі Балти до військ М. Омеляновича-Павленка приєднались 800 вояків із УГА та кілька сотень повстанців. Після переходу українського війська на Поділля Військовим Міністерством здійснено нове реформування, наслідком якого стало створення 4 нових дивізій. Загалом у середині травня 1920 р. армія УНР нараховувала близько 20 тис. вояків при 37 гарматах [297, с. 324]. Польська ж армія, за даними Н. Кржастека, налічувала 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кавалеристів [338, с. 22].

Аналізуючи події 1920 р. не можна оминати і такого питання, як пропагандистська робота у військах для підняття бойового духу в армії. З цією метою Військове керівництво УНР активно намагалось поширити структуру відповідних установ як у бойових частинах, так і серед цивільного населення. Цілком очевидно, що активні бойові дії у 1920 р. обумовили прагнення українського керівництва поставити культурно-освітню та пропагандистську роботу у військах і серед цивільного населення на якісно новий рівень. Так, наказом № 96 від 25 травня 1920 р. оголошувалось “Положення про організацію національно-освітньої праці в частинах армії УНР” і “Штат культурно-освітньої організації в складі дивізії чи запасної бригади” [5, оп. 4, спр. 2, арк. 56]. Крім того, Військовим Міністерством утворено спеціальний головний відділ культурно-освітньої роботи при управі навчання ІІ генерал-квартирмайстра та започатковано курс лекцій для старшин Генерального Штабу [3, оп. 3, спр. 7, арк. 5].

Таким чином, для підняття морального духу та стану у військах велика увага приділялась пропагандистській та культурно-освітній справі, розроблялись відповідні штати, поширювалась структура відповідних установ, як у бойових частинах так і серед цивільного населення.

Позатим, військово-політична ситуація в кінці травня змінилась. Червона армія перейшла в контрнаступ. 5 червня 1920 1-ша Кінна армія прорвала фронт і вдарила по тилах польської армії, захопивши Житомир і

Бердичів. Польське командування, зважаючи на нестримний рух більшовицьких військ 12 травня 1920 р. видало наказ своїм частинам залишити Київ і сконцентруватись на північному фронті “грос” [276, с. 5]. Війська Західного фронту більшовицької Росії під командуванням М. Тухачевського, витіснивши поляків з Білорусії, вступили на територію Польщі і почали наступ на Варшаву. З’єднання Південно-Західного фронту під командуванням О. Єгорова просувались на Львів. Слід відзначити, що Галичину більшовики розглядали перш за все як зручний коридор для походу в Європу. Передислокація на польський фронт I-ї Кінної армії та 25-ї Чапаєвської дивізії зміцнили позиції більшовиків, які 14 травня розпочали контрнаступ [165, с. 370; 276, с. 10-25]. Загрозливе становище змусило Ю. Пілсудського звернутися за допомогою до міжнародної конференції країн Антанти, що проходила в бельгійському містечку Спа. Англія і Франція погодилися надати допомогу за умови виконання Варшавою вимог щодо статусу Східної Галичини, визначеної Декларацією від 8 грудня 1919 р. Після того, як польський уряд погодився на ці умови, міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон звернувся з нотою 11 липня 1920 р. до більшовицького уряду. У ноті пропонувалось зупинити Червону армію за 50 км на схід від лінії східного кордону [165, с. 370; 180, с. 149; 244, с. 330].

Таким чином, компромісний варіант розв’язання польсько-більшовицького протистояння ґрунтувався на визнанні протидіючими сторонами т.зв. “лінії Керзона”, визначеної в Декларації Верховної Ради союзних і об’єднаних держав від 8 грудня 1919 р., згідно якої під контролем Польської держави залишалась значна частина українських етнічних територій – Посяння, Підляшшя, Холмщина та Лемківщина.

Однак, пропозиції Антанти не зупинили наступу більшовицьких військ. Водночас Раднарком використовував апробовану в Україні пропагандистську модель – один за одним виникали маріонеткові більшовицькі уряди – польський Тимчасовий революційний комітет на

чолі з Ф. Держинським та Галицький революційний комітет, на чолі з В. Затонським. Крім того, Ленін видав директиву “шаленого посиленого наступу” та розробляв план більшовизації Польщі. Почав реалізовуватись головний пункт цього плану – пропагандистське прикриття вторгнення. Основний зміст його полягав у готовності більшовицького уряду надати Польщі велику територію за рахунок українських і білоруських земель [165, с. 370; 180, с. 49; 244, с. 331].

Концентрація більшовицьких сил на північному фронті та наступ Кінної армії, що завдала поразки 3-й польській армії, змусили українсько-польські війська відступати. 10 червня 1920 р. Київ знову опинився у більшовицьких руках. Український уряд із державними установами з Вінниці через Жмеринку, де перебував два тижні, перемістився до Проскурова, 25 червня до Кам'янця-Подільського, а згодом 14 липня виїхав та розташувався недалеко від Кракова в невеликому польському місті Тарнові [259, с. 422].

Українські війська завдали значних втрат більшовицьким військам під Копайгородом, Лучинцем та в районі Озаринців [49, с. 36]. Згідно Закону від 25 червня 1920 р. утворювались прифронтові Комісаріати уряду УНР при штабах армій, дивізії та рівних з ними військових груп “для встановлення і поновлення влади УНР по всіх галузях державного життя в місцевостях України, які звільняються від ворожої окупації, а також для реєстрації і охорони залишеного ворогом державного майна, для інформації прифронтового населення та для допомоги в заосмотренні війська харчовими продуктами, фуражем та підводами...” [3, оп. 2, спр. 62, арк. 17]. Однак, Комісаріати уряду УНР не приступили до роботи через наступ більшовицьких військ на північному фронті.

Уряд і армія УНР, незважаючи на відступ польського війська сподівалися утриматися на своїй території. У зв'язку з цим вживалися заходи для зміцнення армії. Так, у телеграмі від 28 липня 1920 р. до голови Української Військової секції у Варшаві генерала В. Зелінського Головний

Отаман наказував "...вжити заходів до найскорішого приєднання 6 дивізій до Української дієвої армії..." [42, с. 231]. Одночасно прийнято рішення про формування у Ланцуті шістьох запасних куренів по 500 осіб. Загалом чисельність українських відділів, які формувалися на території Польщі, дорівнювала приблизно 20 тис. осіб [48, с. 218]. Петлюра у листі до Пілсудського наголошував, що для успішного ведення подальшої боротьби з більшовицькою Росією, необхідно притягти до армії також українців з Галичини. Головний Отаман пропонував польському уряду оголосити амністію для політичних в'язнів у Галичині та звільнити інтернованих галицьких вояків [259, с. 424]. Проте, не дивлячись на союзницькі зобов'язання, польська влада гальмувала поповнення українських частин, особливо галичанами.

Документи фонду Військового Міністерства УНР ЦДАВО України свідчать, що на вересень 1920 р. Збройні сили УНР нараховували 8 бригад: Запорізьку (в районі Одеси-Тирасполя) – 3 курені; Залізну (Могилів-Кам'янець) – 3 курені; Волинську (в районі Лютичів-Вінниця-Кам'янець) – 3 курені; Київську (Умань-Чигирин-Черкаси-Звенигород) – 4 курені; II-у Стрілецьку (Київський повіт-Канів-В. Дніпровськ) – 3 курені; II-у бригаду (Брацлав-Балта-Гайсин) – 4 курені; Херсонську (Бердичів-Житомир-Рівне-Овруч) – 4 курені [5, оп. 2, спр. 34, арк. 170]. Таким чином, восени 1920 р. в повітах існувала чітка, хоч і не чисельна система організації бригад.

На Варшавському операційному напрямку більшовики зосередили, за даними В. Савченка, до 27 піших дивізій, 3 кінні дивізії та 2 загони, що разом становило близько 150 тис. багнетів та шабель [298, с. 101]. Перехід більшовицькими військами польського кордону викликав протидію місцевого населення, розгортання національно-визвольного польського руху в тилу. Навколо польського керівництва згуртувались найширші верстви суспільства. Франція надала допомогу зброєю і боєприпасами. Відомому французькому генералу М. Вейгану було доручено розробити план контрнаступу [244, с. 333; 165, с. 370].

Командування більшовицьким Південним фронтом, затримавши передачу 1-ї Кінної та 12-ї армії у розпорядження Західного фронту, зірвало можливість захоплення польської столиці. 13 серпня 1920 р. більшовицькі з'єднання підійшли до Варшави. Створивши шестикратну перевагу на напрямку головного удару, польські війська 14 серпня розпочали контрнаступ. В кінці вересня 1920 р. фронт змістився на лінію Коростень-Житомир-Бердичів. Сучасний історик О. Бойко влучно зауважила: “Ситуація склалась патова: ні у польської, ні у більшовицької сторони не було вже сил для нанесення вирішального удару” [165, с. 371].

Відтак, з 28 серпня по 2 вересня 1920 р. 6-та стрілецька дивізія армії УНР під командуванням генерала М. Безручка, два неповних полки і два бронепотяги польської армії відбивали атаки Першої кінної армії Будьонного, чисельністю близько 16 тис. осіб, біля Замостя [88, с. 29-30]. Саме тут, в урочищі Комарів під Замостям, 20 серпня 1920 р. відбулась найбільша битва кавалерії ХХ ст., яку поляки назвали “чудом над Віслою”, замовчуючи значення завзятої оборони Замостя 6-ю стрілецькою дивізією під командуванням М. Безручка [88, с. 29-30; 269, с. 335].

15 вересня 1920 р. армія УНР перейшла Дністер. Успішну переправу українських військ забезпечила 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка чисельністю до 800 багнетів, 550 шабель, 16 гармат [153, с. 190-200]. До кінця жовтня 1920 р. українські війська вийшли на лінію Яруга-Шаргород-Бар-Летичів-Літин. Польські війська вийшли на лінію Летичів-Хмільник-Остропіль-Коростень [153, с. 190-200].

С. Петлюра вважав, що з військової точки зору умови були сприятливі для продовження спільних українсько-польських дій: “...спільний наступ польських і українських військ у глибину Правобережної України при такому стані, в якому перебували російсько-комуністичні ворожі сили, після опанування нами лінії Збруча, міг би закінчитись повним погромом противника, а у зв'язку з цим і перспективи

на відбудування нашої державності могли б бути світлішими та мати ознаки реальної справи” [40, с. 391].

Однак, за цих обставин 12 жовтня 1920 р. між Польщею та більшовицькою Росією було укладено перемир'я. В результаті 35-тисячне військо УНР змушене було вести боротьбу самостійно, втративши шанси на успіх.

Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися ще у середині серпня 1920 р. у Мінську, а на початку вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами до весни 1921 р. Інтереси УНР на переговорах не брались до уваги. Мало того, українську делегацію у складі Найвищого Судді УНР С. Шелухіна, голови Української Дипломатичної Місії у Латвії В. Кедровського і директора Департаменту Міністерства Народного Господарства М. Добриловського на переговори не допустили. У ноті, надісланій урядом УНР до уряду Польщі оголошувалось, що “заключення договору з більшовицькою Україною, яка організована більшовицькою окупаційною владою, є порушенням основ договору від 21 квітня 1920 р.” [11, оп. 2, спр. 340 арк. 53-54].

26 вересня 1920 р. до Риги прибула делегація і від ЗОУНР на чолі з К. Левицьким, яка висловила протест проти трактування Галичини, як внутрішнього питання Польщі і проти мирного договору щодо Східної Галичини. Однак, вимоги екзильного уряду не були враховані при підписанні основних документів [286, с. 544; 207, с. 567].

Переговори польського уряду з більшовицькою Росією підштовхнули уряд УНР до пошуків нових союзників, зокрема з наступником Денікіна – генералом Врангелем, який став на шлях не прийнятний для його попередника. Новий Головнокомандувач білогвардійської армії погоджувався на військову співпрацю проти більшовицьких збройних сил, відкладаючи на пізніше розв'язання політичних питань між двома урядами [328, с. 278]. Відтак, 25 серпня 1920 р. українська делегація у складі полковника І. Литвиненка,

полковника М. Крата, сотників І. Блудимка та Чикаленка, хорунжого Роменського, у Ялті представили Врангелю наступні умови української сторони: 1) визнання самостійності УНР; 2) передача Україні Чорноморського флоту; 3) встановлення воєнної кооперації в боротьбі проти більшовиків і постачання українській Армії амуніції та технічних матеріалів; 4) встановлення розмежовуючої смуги в оперативній діяльності армій [143, с. 5]. Однак, Врангель погоджувався надати допомогу тільки за умов його верховного командування над армією УНР та відмовився встановлювати розмежовуючу смугу між арміями, мотивуючи це тим, що військова обстановка може створити потребу пересування резерву по правому березі Дніпра. Він вимагав, щоб у місцях дислокації його військових частин вся влада перебувала в руках білогвардійської адміністрації [143, с. 5]. Безумовно, С. Петлюра та уряд УНР на такі умови погодитись не могли.

Неоднозначні оцінки в історіографії отримали переговори українського уряду з російським політичним центром у Польщі – так званім Російським Політичним Комітетом на чолі з П. Савінковим, який ставив за мету порозуміння із польським урядом щодо підтримки протибільшовицьких заходів та організації військових формувань з числа вояків колишніх білогвардійських армій Денікіна та Юденича, що опинились після погромів зими 1919-1920 рр. у Польщі [328, с. 278-279]. Відносини між українським урядом та комітетом Савінкова розпочалися ще влітку 1920 р. На початку переговорів Савінков пропонував визнання уряду УНР владою де-факто в Україні, з тим, щоб питання її державної незалежності залишалось відкрити до скликання Українських Установчих зборів. Пропозиції Савінкова були неприйнятними для українського уряду, оскільки питання української державної самостійності були вирішені і не підлягали розгляду [328, с. 279; 333, с. 214-215]. Після тривалих переговорів, 18 листопада 1920 р. між урядом УНР і Комітетом була підписана військова конвенція “виходячи з права українського народу на

самостійність і державну незалежність Української Народної Республіки та діючого уряду УНР на чолі з С. Петлюрою” [11, оп. 1, спр. 24, арк. 29].

На нашу думку, укладення договорів з російськими військовими формуваннями були вимушеним кроком зі сторони Голови Директорії С. Петлюри та Уряду. На підтвердження можна навести слова з листа Головного Отамана до М. Василька від 3 листопада 1920 р.: “...Взагалі російські військові елементи несталі, мало здисципліновані і на них опиратись ризиковано... Коли б я мав, Пане Послу, рушничні набої до російської системи рушниць, я був би значно вільніший у своїх стосунках до росіян. На жаль, брак набоїв приневолює мене тимчасово рахуватись з ними більше, як я хочу і як цього вимагає справа...” [40, с. 271].

Між тим, скориставшись перемир'ям українське командування здійснило перегрупування своїх військових сил та розпочало організацію 2-ох запасних бригад, нового жандармського куреню та бригади кордонної охорони [16. ф. 269. Особисті документи К. Мацієвича].

Наказом Головного Управління військ УНР (Ч. 261) від 6 жовтня 1920 р. оголошувався ухвалений Радою Народних Міністрів і затверджений Головою Директорії закон по мобілізацію у звільнених від ворога повітах УНР. Для проведення мобілізації відведена територія поділялась на дивізійні та мобілізаційні ділянки, в яких заклик, збір та прийом мобілізованих відбувався згідно розпоряджень командирів дивізій, відповідно до наказу Командувача Армією [6, оп. 4, спр. 2, арк. 190].

Згідно документів, упорядкованих В. Сальським та П. Шандруком у збірнику “Українсько-московська війна в документах...” станом на 10 листопада 1920 р. армія УНР нараховувала 3 тис. 888 старшин та 35 тис. 259 козаків, з яких значна частина перебувала у другому ешелоні військ через нестачу матеріальних засобів, зброї та набоїв. Однак, відзначено, що озброєними були лише 2 тис. 100 старшин, 9 тис. 713 піших козаків та 2 тис. 560 кіннотників, 675 кулеметів, 74 гармати, 8 автопанцирників, 2 бронепотяги [49, с. 330]. Крім того, українському командуванню

підпорядковувалась в оперативному відношенні 3-я російська армія генерала Перемикіна чисельністю близько 2 тис. багнетів та 1 тис. шабел, яка перебувала в районі Волочиська і мала наступати на Бердичів-Козятин, та Козача дивізія осавула Яковлєва чисельністю близько 800 шабел, яка зосереджувалась в районі Чорного Острова і мала наступати на Вінницю [298, с. 109-110]. Військові формування Перемикіна та Яковлєва організовані заходами Російського Політичного Комітету в Польщі на чолі з П. Савінковим.

У цей нелегкий для країни час С. Петлюра продовжував роботу по розвитку і удосконаленню Вищого Військового управління. Важливим кроком у реорганізації цієї системи був ухвалений 12 листопада 1920 р. Радою Народних Міністрів та Головним Отаманом Закон про Вище Військове Управління УНР [5, оп. 2, спр. 34, арк. 20]. Згідно з ним Командувачем усіх Збройних Сил України мав бути Голова УНР, він же Головний Отаман Військ і Флоту. Надані повноваження командувач здійснював через Військового Міністра, Начальника Генерального Штабу та Генерал-Інспектора Військ УНР.

Головний Отаман, як головнокомандувач Збройних сил УНР мав право визначати устрій армії і флоту, видавати розпорядження відносно дислокації військ, переведення їх в бойовий стан, проведення навчань. Всі розпорядження видавались у наказах Головної Команди Військ УНР або Наказах по Війську УНР [5, оп. 2, спр. 34, арк. 37].

Для координації діяльності Військового Міністерства, Начальника Генерального Штабу і Генерал-Інспектора Військ та для попереднього розгляду законодавчих справ утворювалась Вища Військова Рада. До неї входили: Військовий Міністр, Начальник Генерального Штабу, три міністри, делеговані урядом, 5 призначених членів Ради, включаючи і Голову Вищої Військової Ради [5, оп. 2, спр. 34, арк. 39].

Згідно закону, начальник Генерального Штабу підпорядковувався у своїй діяльності лише Головному Отаману і звітував перед ним у

присутності Військового Міністра. Генеральний Штаб перебував у повній залежності від Військового Міністерства. На нього покладалась підготовка та розробка військового напрямку і у всіх військових штабах планів щодо військових дій, збір і опрацювання статистичних матеріалів та відомостей про вірогідний театр бойових дій, організацію військ, дислокацію підрозділів, служби навчання і освіти в Армії, підготовка мобілізації, військова перепідготовка населення, пересування військ у мирні часи [5, оп. 2, спр. 34, арк. 39]. Відповідно до нової структури, у складі Генерального Штабу передбачалось мати 3 Генерал-Квартирмайстерства [5, оп. 2, спр. 34, арк. 40].

Під час воєнних дій вводилась посада Командувача Дієвою армією УНР, якому підпорядковувались усі війська, фортеці, флот, що виділялись для бойових дій. Командувач підпорядковувався безпосередньо Головному Отаману і призначався ним за пропозицією Вищої Військової Ради [5, оп. 2, спр. 34, арк. 40].

Отже, закон про Вище Військове управління УНР затвердив структуру, компетенції та співвідношення підрозділів і установ військового керівництва, впровадив чіткий механізм призначення на вищі армійські посади, визначив права і обов'язки кожної з гілок Вищого Військового Управління.

Позатим, перемир'я між Польщею і більшовицькою Росією дало можливість також і більшовикам здійснити перегрунтування своїх сил. Проти армії УНР ними було зосереджено близько 20 тис. багнетів та 40 тис. шабель при 120 гарматах і 5 бронепотягах [298, с. 116].

Залишившись один на один з чисельно переважаючим ворогом, армія УНР в листопаді 1920 р. чинила відчайдушний опір. Однак, вже 10 листопада 1920 р. більшовицькі війська несподіваним ударом прорвали фронт у районі Бару-Могилева і завдали поразки правому крилу українського фронту. Кіннота Котовського з Бару вдарила в тили армії УНР, створивши загрозу оточення. 16 листопада червоноармійці захопили

Кам'янець-Подільський, а 18 листопада – Проскурів [49, с. 331-332]. На терміново скликаному засіданні Ради Народних Міністрів за участі С. Петлюри у волинському містечку Фрідріхівці прийнято наступне рішення: “1) констатувати, що причина невдачі армії УНР в боротьбі з більшовицькими військами – брак набоїв і амуніції; 2) визнати доцільним в разі необхідності перехід армії і Уряд УНР на територію Польщі...” [40, с. 311]. Після втрати Волочиська, 19 листопада 1920 р. Головний Отаман видав розпорядження про евакуацію усіх установ і державного майна на територію Польщі [11, оп. 2, спр. 405, арк. 122]. Польський сейм відмовився продовжувати війну. Українські частини, що перейшли кордон Польщі, були роззброєні і розміщені у спеціальних таборах. С. Петлюра видав розпорядження Військовому Міністру “ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташовуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну” [42, с. 315]. С. Петлюра наголошував на тому, що армія УНР зберегла свою організаційну силу і залишилась морально організованою і надіявся на те, що “коли будуть належні сприятливі обставини для харчового задоволення армії і для переведення тої програми реорганізації армії, яка намічалась мною, то в майбутньому ми з нашої армії будемо мати добрі з військового боку і морально здорові кадри для розгортання армії до трьохсот тисяч чоловік” [42, с. 317]. Однак, Польща зрадила свого союзника – Україну.

18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку та при участі з другого, був підписаний Ризький мирний договір. Згідно з його умовами сторони зобов'язувались припинити військові дії; анулювався Варшавський договір 1920 р. між Польщею та УНР; Польща визнавала УРСР; під контроль польської держави переходили Підляшшя, Холмщина, Західна Волинь та Західне Полісся [194, с. 655].

Принагідно зауважимо, що у 7-й статті Ризького договору Польща зобов'язувалась надати “особам російської, української та білоруської

національності, які перебувають у Польщі на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів”, крім того надавалось право “в межах внутрішнього законодавства, культивувати рідну мову, організувати і підтримувати свої школи, розвивати свою мову і культуру і створювати з цією метою товариства і спілки”. Однак, польський уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення національно-політичних прав українського населення [194, с. 655]. Крім того, у Ризькому договорі зазначалось, що на території Польщі забороняється перебувати антибільшовицьким організаціям. Внаслідок цього Директорія, уряд УНР та всі підлеглі їм організації втрачали право легального існування на польських теренах. Вони продовжували свою діяльність нелегально [286, с. 544].

Узагальнюючи період боротьби українського народу засвою державу та її національності права Н. Полонська-Василенко писала: “Історія України переходить до нового етапу. З часу Ризького договору починається її історія під владою окупантів, історія боротьби за своє національне “я”, за свою національну культуру й свободу. З другого боку – починається історія української еміграції, окремих осередків українського народу в Європі, Америці, Австралії, Азії, в тих місцях, куди заганяла доля цих “переміщених осіб”, як назвали емігрантів після другої світової війни” [194, с. 545-546].

Після того, як 21 листопада 1920 р. частини армії УНР перейшли р. Збруч та були інтерновані у таборах для військовополонених, боротьбу з більшовиками продовжили українські повстанські загони, які активно діяли на Поділлі, Київщині, Катеринославщині і Полтавщині. Однак, ліквідація фронту, регулярної армії, виїзд уряду в еміграцію означали катастрофу УНР і крах надії зберегти національну державність хоча б на частині української території для продовження майбутньої боротьби.

Отже, Збройні сили Директорії УНР на завершальному етапі боротьби (липень 1919 – листопад 1920 рр.) пройшли тяжкі випробування на полях битв. Досвід військового будівництва армія УНР та ведення бойових дій мають велике історичне значення.

Із серпня 1919 р. Директорія перебувала у катастрофічному становищі, опинившись у “трикутнику смерті” – між трьома ворогами: Польщею, більшовицькою Росією та денікінською армією. Польща окупувала Західну Волинь та Поділля. Київ та більшу частину України окупував Денікін. Українська армія зовсім не мала тилу. Допомагаючи білим російським арміям Антанта фактично тримала Україну у стані блокади. Українська армія була виснажена, голодна, погано одягнена, в ній панувала епідемія тифу. Наприкінці жовтня 1919 р., не маючи військової підтримки залишки урядів УНР і ЗУНР змушені були шукати порятунку на Заході.

Крім того, підписання Варшавського договору було сприйнято в Україні як трагедія, особливо в Галичині. Негативно поставились до підписання договору і члени Директорії. Лідери українських політичних партій, угруповань та їх закордонних груп висловили негативні ставлення до нього. Також, на знак протесту, подав у відставку соціалістичний уряд на чолі з І. Мазепою, що викликало урядову кризу. Однак, аналіз джерельної бази та численних досліджень, дозволяє зробити висновок, що по-перше, це був єдиний шлях для українського народу продовжувати боротьбу, а по-друге, якби не відбувся спільний українсько-польський виступ, то запланований Леніним загарбницький похід на Польщу, Румунію та Чехословаччину міг обернутись трагедією для цих народів. Також завдяки Варшавському договору територія Польщі стала місцем порятунку для членів уряду, колишніх вояків і старшин армії УНР та їх сімей.

На завершальному етапі боротьби проводилась планомірна робота по реорганізації армії. Продовжувалися процеси розвитку та удосконалення

Вищого Військового Управління. В умовах перманентних військових дій покращувалась структура армії та її управління. Структурні зміни охопили усі ланки військового організму від корпусів до сотень. Військове міністерство та Головний Отаман докладали максимум зусиль щодо впровадження одноманітності у структурі війська та принципу мобільності.

Заходи по розбудові армії створили досить досконалий військовий організм. Однак, на підставі прелімітарного договору, підписаного у Ризі між Польщею з одного боку та Радянською Росією і Радянською Україною з другого, з 18 жовтня 1920 р. польські війська припинили бойові дії на протибільшовицькому фронті. Покинена союзником армія УНР ще протягом місяця вела визвольну боротьбу із Червоною армією. Перевага ворожих сил призвела до поразки армії УНР в листопаді 1920 р.

ВИСНОВКИ.

Українська територія була одним з головних воєнних театрів у Східній Європі під час Першої світової війни, яка тривала до кінця 1918 р. Після її закінчення розгорілися нові міжнародні конфлікти, пов'язані з повоєнним улаштуванням земель.

Доба Директорії УНР характеризувалася значним погіршенням міжнародного становища. Після повалення гетьманату посилювався рух більшовицьких військ на Україну. На південно-східному кордоні зростали російські антибільшовицькі сили під командуванням А. Денікіна. У грудні 1918 р. Антанта висадила французькі війська в Одесі, що ще більше ускладнило міжнародну ситуацію.

У членів Директорії під час облоги Києва і після оволодіння ним не було чітко визначених зовнішньополітичних орієнтирів і пріоритетів. Переважна більшість на чолі з В. Винниченком виступала за союз з більшовиками проти Антанти. Друга частина, яку представляв С. Петлюра стояла на позиціях спільної діяльності уряду з Антантою проти більшовиків. Не одностайність політичного проводу Української Народної Республіки на першочергові завдання дезорганізувала політичне життя України, посилила соціальну напругу.

Слід зауважити, що успішне захоплення влади Директорією було зумовлене піднесенням народної активності та масовим рухом проти політики гетьманату. Саме завдяки цим подіям Директорія зібрала численну армію. Так, у грудні 1918 р. у її складі нараховувалось 100 тис., а за іншими даними – 300 тис. осіб. С. Петлюра зі своїми соратниками основним завданням вважав зміцнення незалежності держави через посилення армії та її адміністративних органів. На жаль, успіх протигетьманського повстання не переконав більшість членів Директорії у важливості воєнного чинника для зміцнення державного потенціалу УНР. Протилежні погляди політичних лідерів на воєнну доктрину і на

організацію армії послабили дезорганізацію у війську, що послабило боєздатність Дієвої армії УНР. Зволікання уряду Директорії з проголошенням війни радянській Росії призвело до дезертирства в українському війську. На кінець 1918 р. бойовий склад Дієвої армії УНР складав приблизно від 50 до 70 тис. чол. (за різними даними).

Створена в короткий час із різних за досвідом та політичною орієнтацією сил армія УНР на протязі всього свого існування перебувала на межі катастрофи. Боєздатність Збройних сил Директорії підривали нестача матеріального постачання та озброєння, незадовільний санітарний стан, недостатнє фінансування, протистояння політичних лідерів та втрата ними контролю за розвитком подій.

Основні напрямки військового будівництва полягали у реформуванні успадкованого з минулого або створенні нового військового апарату та перетворенні армії УНР у боєздатну силу. Принципи творення національної армії відображені у відповідних законах і наказах. Перші спроби реорганізації збройних сил припадають на січень 1919 р., коли було прийнято Закон про мобілізацію, Дисциплінарний статут, єдину систему військового судівництва, оголошено низку наказів про створення системи старшинських і юнацько-старшинських учбових закладів, створено систему грошового задоволення військовослужбовців. У лютому 1919 р. впроваджено широкомасштабну систему Вищого Військового управління. Відбулись дві реорганізації структури війська: перша – у січні на засаді фронтів-армій, друга – з 21 лютого 1919 р. на підставі кошів під впливом романтичних традицій козаччини. Однак залишились значні недоробки у галузі військових статутів, Вищого Військового Управління, військової структури, системи посад та військової уніформи. Практично реалізовувалась оптимальна структура підрозділів і з'єднань. Оскільки частини Дієвої армії УНР постійно перебували у бойових діях, не було можливості чітко та планомірно проводити реорганізацію військ. Саме через це довгий час існували не реформовані військові підрозділи, які

перебували під певним політичним впливом, що руйнувало дисципліну і боєздатність. Дієва армія УНР на цьому етапі формувалася переважно з напіврегулярних та повстанських частин. У результаті саме в період Директорії УНР поширилося таке явище як “отаманія”. Досить часто отамани зібравши свій загін і отримавши на його формування санкції і гроші або втікали або відмовлялись підпорядковуватись Штабу Дієвої армії УНР. Такі загони вносили дезорганізацію у проведення військових операцій та зводили нанівець плани українського командування.

Наступний етап реорганізації військової структури відбувся після квітнево-травневої поразки армії УНР у 1919 р. Військова структура почала максимально співвідноситись з потребами війни. З метою мобілізації усіх сил для перемоги, Директорією була створена така військова система, яка базувалась на загальній військовій повинності, казарменності з передбаченим значним строком регулярної служби при численному призивному контингенті. У зв'язку з цим на перший план виходили вишкіл та дисципліна кадрових офіцерів і старшин. В умовах бойових дій важливу роль відігравали рішучість командира, а також професійні знання особливостей тактики та оперативного мистецтва.

Теорія та практика організації бойових дій періоду національно-визвольної революції 1917-1921 рр. відбувалась з урахуванням бойового досвіду періоду Першої світової війни та бойового досвіду власних українських військових формувань.

Розвиток тактики наступального бою характеризувався переходом від дій окремими загонами до загальновійськового бою з'єднань і частин. При прориві глибоко ешелонованої оборони, збільшення глибини бойового порядку досягалось ешелонованим шиккуванням піхотних підрозділів, частин та з'єднань, що забезпечувало систематичне нарощування сили удару. У наступальному бою широко застосовувався обхід і охоплення з метою виходу у фланг і тил противника у комбінації одночасними діями з фронту. Кіннота була головним засобом переслідування противника. У

перші місяці війни з Червоною армією командування Дієвої армії УНР припустилось помилки зігнувавши створення кінних частин. Невеликі підрозділи кінноти, що існували, застосовувались винятково вздовж залізничних колій разом із піхотою, замість того, щоб заходити в тил радянських частин або наступати на їх фланги. Для підтримки піхоти і кінноти бракувало бронепотягів. Важливе значення у ході бойових дій набувала оборона, яку застосовували тоді, коли треба було утримати місцевість, виграти час та створити умови для переходу у наступ.

У травні-червні 1919 р. після реорганізації підрозділів нижчого рівня почалось формування структури вищого рівня. Водночас реорганізація штабних установ і тилових підрозділів відбувалась за тією ж схемою. Доопрацьовано систему військового судівництва і мобілізації. Замінено військову структуру у вигляді група-дивізія.

Негативним фактором, що впливав на формування Збройних сил Директорії був тиск з боку різноманітних, часто протилежних політичних сил. Такий стан посилював напругу у військах та провокував антидержавні заклоти. Тому одним з важливих завдань для Директорії було відгородити військо від політичних впливів. Між тим, державна влада не могла забезпечити стабільність у країні і потребувала підтримки військових. У зв'язку з цим військове керівництво намагалось здійснювати значний вплив на діяльність державних органів. У червні-серпні 1919 р. було прийнято закон про відновлення єдиної рангової системи, що значною мірою підніло дисципліну у військах. Реорганізовано систему військових учбових закладів, більшої ваги надано підготовці підстаршинських кадрів та поглибленню культурно-освітньої роботи у військах. Продовжувались заходи по покращенню матеріального забезпечення військовослужбовців та їх родин.

Отже, на основі законодавчої бази та практичних заходів по їх втіленню відбувався процес трансформації повстанських загонів у регулярні частини.

Приєднання Галицької армії до Дієвої армії УНР мало військове та політичне значення: західні та східні українці об'єднались у боротьбі за створення власної держави. Однак повному об'єднанню заважали розбіжності у поглядах двох українських урядів.

Під час реорганізації УГА на зразок регулярних армій (3 корпуси по 4 бригади, які складались з 3-6 куренів) значну роль відіграли старшини Наддніпрянської Армії, насамперед М. Омелянович-Павленко, який став командувачем (начальним вождем) УГА, та полковник Є. Мешковський. Антанта намагалась контролювати ситуацію в Галичині і підтримувала національно сконсолідовану Польщу, використовуючи її як “санітарний кордон” проти проникнення більшовизму до Європи.

Після виходу зі складу Директорії В. Винниченка та формування нового уряду без представників соціалістичних партій, переговори з Антантою продовжились. Однак, українська делегація категорично не погоджувалась на умови, висунуті, альянтами, щодо підпорядкування української армії союзному командуванню і включення її поряд з Добровольчою армією генерала Денікіна у єдиний антибільшовицький фронт при встановленні контролю над територією УНР. Друга спроба і також безрезультатна створити спільний антибільшовицький фронт була здійснена у серпні 1919 р. під час спільного походу об'єднаних українських армій на Київ.

Цілком очевидно, що об'єднання українських армій влітку 1919 р. виявилось запізнілим, оскільки на цей час зросла військова могутність 12-ої та 14-ої більшовицької армії і на територію України вторглась добре озброєна Добровольча армія генерала Денікіна. Як УНР так і ЗОУНР не мали реальних сил, щоб посилити інтеграцію. Крім того, між урядами існували суттєві розбіжності в політичних позиціях та орієнтації на міжнародній арені. Спільний похід об'єднаних українських армій показав залежність стратегії від політики, а також виявив глибину ідеологічних розходжень між УНР і ЗУНР. Л. Шанковський з цього приводу

підкреслював: “Ми мали два різні уряди з двома різними комплектами політиків, два українських командування, дві українські армії. І ми були в стані затяжної визвольної війни проти сильних противників. Вага хвилини вимагала від нас єдності думки і чину. Ми протиставили їй регіональні чвари і партійне політиканство там, де потрібно було повної консолідації всіх творчих сил [323, с. 212].

Розходження в концепціях щодо визвольних змагань переросли в остаточний розпад військово-політичної коаліції ЗУНР і УНР у листопаді 1919 р. Наслідки цих подій стали трагічними для українського народу і були однією вагомих причин поразки Української революції 1917-1921 рр.

На завершальному етапі боротьби за державну незалежність реорганізація армії не носила глибинного характеру і не змінювала підвалин військового організму. У військовій структурі впроваджено лінію: курінь-бригада-дивізія. Удосконалено принципи отримання рангів і призначення на посаду. Налагоджено співпрацю з повстанцями через створення діючого штабу повстання.

Заходи проведені урядом УНР та Військовим міністерством у березні-квітні 1920 р. удосконалили українську армію за європейським зразком та зробили її більш боєздатною.

С. Петлюра не полишав надії на порозуміння з Антантою і готовий був заключити військово-політичний союз з Польщею ціною уступлення їй території ЗУНР (Східної Галичини, а також Західної Волині). У Варшаві таємно від галичан на початку 1919 р. почали діяти емісари С. Петлюри, які уклали угоди, схвалені 2 грудня Головним Отаманом та Ю. Пілсудським і які у квітні 1920 р. реалізувались у політичні і воєнні конвенції. Після підписання Варшавського договору 22 квітня 1920 р. та Військової конвенції 24 квітня 1920 р. процес реорганізації армії продовжувався в нових умовах. Реорганізація армії УНР протягом 1920 р. характеризувалася цілеспрямованістю дій. Проте вжиті заходи носили

переважно перспективний характер, що не дозволяло втілити їх в життя комплексно.

Мінлива військово-політична ситуація та міжнародний фактор заважали державотворчим процесам в УНР та проведенню військової реформи. Зовнішньополітичний чинник складався не на користь української незалежності. УНР намагалась самоутвердитись в умовах постійних воєн (так, в самому лише Києві влада переходила з рук у руки 14 разів). Цілком очевидним є той факт, що зовнішня підтримка відіграла вирішальну роль. Як українська, так і польська армії залежали від постачання зброї ззовні, не маючи достатньо амуніції та власної збройної промисловості. Проте, Польща разом з міжнародним визнанням отримала військову допомогу. Усі ж спроби С. Петлюри і західноукраїнських лідерів отримати допомогу від Антанти були безуспішними.

Дисертаційне дослідження дозволяє зробити висновок, що однією з головних причин поразки другої УНР зовнішнього характеру було не визнання державної незалежності України на міжнародній арені. Щодо внутрішніх причин, то безумовно слабкими сторонами Директорії були відсутність єдності серед політиків щодо основних засад державного будівництва та військового питання, а звідси і відсутність чіткої моделі державотворення, яка б відповідала тогочасним реаліям; неможливість одночасної збройної боротьби на декількох фронтах, відмінність інтересів галицького і наддніпрянського урядів. Також історичний досвід засвідчує, що важливою запорукою стабільності держави є деполітизація армії. С. Петлюра, підсумовуючи уроки історії підкреслював: “Військо не може бути зряддям партії чи угруповання, воно є здобутком цілої нації, цілої держави, зряддям армії і чинником державного будівництва [33, с. 213].

Отже, в умовах ведення запеклих бойових дій, в ситуації масованої більшовицької агітації та неодностайності українського політичного провуду щодо внутрішньої і зовнішньої політики, незадовільного стану матеріального забезпечення проходив процес перетворення

напіввійськових загонів через отаманщину і революційні експерименти до рівня регулярних частин. Цей процес відбувався на основі законодавчої бази та практичних заходів по їх втіленню, що підтверджує прогресивний розвиток військової справи.

При вирішенні проблем створення національної армії важливим є врахування уроків військового будівництва та вивчення військових традицій армії УНР.

Демократизація, запровадження цивілізованих стандартів між державою і громадянином стають характерною рисою реформування українського війська на сьогодні. Українські воїни, опановуючи знання, які вимагає від них сучасне воєнне мистецтво, повинні спиратися на досвід минулих поколінь, зокрема військового будівництва періоду Директорії УНР. Останнім часом армія не тільки реформується, а розвивається, зростають показники бойової готовності, триває миротворча діяльність та активна співпраця на міжнародній арені. У контексті реалізації Державної програми розвитку Збройних сил України на 2006-2012 рр. та переведення їх на контрактну основу, змінено підходи до бойової підготовки військ, планування та проведення навчань. Протягом останніх кількох років було здійснено багато кроків, спрямованих на підвищення ролі цивільного персоналу в оборонному секторі нашої держави.

Президент України Віктор Ющенко під час зустрічі з керівним складом Міністерства оборони та Генерального штабу ЗС України, наголосив: “Мені важко уявити в армії непатріотичних людей, які не шанують і не можуть дати адекватної змістовоні оцінки таким речам, як суверенітет, територіальна цілісність та незалежність, які не поважають символіку і традиції нашої держави. Я переконаний, що військові – це авангард нації, який чутливо реагує на національні традиції та національні символи” [62, с. 5].

Практика військового будівництва, принципи стратегії та тактики у бойових діях у період з 1917 по 1921 рр. в Україні повинні стати основою

для подальшого розвитку військового мистецтва та зберегти свою цінність і значення у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

а) документи архівів

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) м. Київ:

1. Ф. 1065 (Рада Народних Міністрів УНР). Оп. 2, спр. 47; спр. 88, 124, 276, 277, 278, 279.
2. Ф. 1074 (Міністерство військових справ Української держави). Оп. 1, спр. 30; оп. 2, спр. 1.
3. Ф. 1075 (Військове міністерство УНР) Оп. 1, спр. 15, 47; оп. 2, спр. 34, 62, 145, 150; оп. 3, спр. 7; оп. 4, спр. 1.
4. Ф. 1076 (Генеральне секретарство з військових справ Української Центральної Ради). Оп. 1, спр. 8; оп. 3, спр. 1, 7 а.
5. Ф. 1078 (Головне управління Генштабу УНР). Оп. 1, спр. 2-5, 11, 46, 58, 67, 71, 76, 80, 82, 97, 98; оп. 2, спр. 4, 5, 24, 28, 34, 91; 117, 124; оп. 3, спр. 9; оп. 4, спр. 1-4, 11; оп. 5, спр. 1, 4.
6. Ф. 1078-с (Головне управління Генштабу УНР). Оп. 3, спр. 98; оп. 4, спр. 2.
7. Ф. 1092 (Міністерство внутрішніх справ УНР). Оп. 2, спр. 54; 116, 725.
8. Ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР) Оп. 1, спр. 1, 2; оп. 4, спр. 2.; оп. 5, спр. 16.
9. Ф. 2249 (Відділ Генштабу УНР). Оп. 1, спр. 1, 7.
10. Ф. 3172 (Штаб Дієвої Армії УНР). Оп. 1, спр. 1; оп. 5, спр. 20.
11. Ф. 3696 (Міністерство закордонних справ УНР). Оп. 1, спр. 12, 24; оп. 2, спр. 275, 382, 405.
12. Ф. 3809 (Особистий фонд Симона Петлюри). Оп. 1, спр. 6; оп. 2, спр. 2, 9.
13. Ф. 3933 (Особистий фонд І. Мазепи). Оп. 1, спр. 2.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України), м. Київ:**

- 14.Ф. 5 (Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У). Оп. 1, спр. 1, спр. 91.
- 15.Ф. 57. (Колекція документів з історії Комуністичної партії України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і періоду Громадянської війни). Оп. 2, спр. 454.
- 16.Ф. 269 (Український музей визвольної боротьби в Празі). Особисті документи сотника Армії УНР В. Шевченка;
Особисті документи К. Мацієвича
Особисті документи В. Садовського

**Центральний державний історичний України
(ЦДА України), м. Львів:**

- 17.Ф. 211 (Польська Ліквідаційна комісія). Оп. 1, спр. 37, 188.
- 18.Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). Оп. 2, спр. 11.
- 19.Ф. 353 (Легіон Українських Січових Стрільців 1910-1912 рр.). Оп. 1, спр. 7.
- 20.Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР). Оп. 1, спр. 149, 159.
- 21.Ф. 760 (Особовий фонд Г. Степури). Оп. 1, спр. 16,17,22.

Державний архів Львівської області:

- 22.Ф. 257 (“Товариство по вивченню історії оборони Львова і південно-східних воєводств в 1918-1920 у Львові”). Оп. 1, спр. 168, 183

Державний архів Волинської області

- 23.Ф. 3 (Луцька міська управа). Оп. 1, спр. 1629, 1630.
- 24.Ф. 49 (Луцький окружний суд)

б) опубліковані джерела

25. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки – 1919.
26. Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник док. и мат. в 3-х т. – Киев. 1967. – Т. 1. – 875 с.; т. 2. – 918 с.; Т. 3. – 910 с.
27. Денник Начальної Команди Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – 325 с.
28. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія; Київ, Вашингтон, 1993. – 494 с.
29. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920). Сб. док. – Москва, 1969. – 882 с.
30. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали в 2 томах. – Київ, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 74 с.
31. Дисциплінарний статут. Затверджено Головним Отаманом С. Петлюрою 21 січня 1919 р. – Перемишль, 1920. – 16 с.
32. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1964. – Т. II. – 720 с.; Т. III. – 608 с.
33. Доценко О. Літопис української революції (1917-1922). Мат. і док. – Т. II, кн. 5. – Львів, 1924. – 398 с.
34. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. – № 3-4.
35. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 1. – 584 с.; Т. 2. – 712 с.; Т. 3. кн. 1. – 644 с.
36. Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов. В 3-х т. (1918-1922 гг.). – Т. 3. – Москва, 1961. – 875 с.
37. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ, 1992. – 269 с.

- 38.Моряки в боротьбе за власть советов на Украине (ноябрь 1917-1920 гг).
Сборник документов. – Киев, 1963. – 687 с.
- 39.Муштровий статут для піхоти. – /Б.М./ Вид. відділу навчання військ
головного управління ген. штабу, 1919. – 199 с.
- 40.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. В 3-х т. – Т. 1. – Нью-Йорк,
1956. – 479 с.
- 41.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. В 3-х т. – Т. II. – Нью-Йорк,
1958. – 600 с.
- 42.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. В 3-х т. – Т. III. – Київ, 1999.
– 614 с.
- 43.Симон Петлюра. Статті. – Київ, 1993. – 341 с.
- 44.Статут військової повинности, ухвалений Радою Міністрів УНР. – Київ,
1918. – 51 с.
- 45.Статут внутрішньої служби. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 195 с.
- 46.Статут залогової служби. – Львів, 1920. – 120 с.
- 47.Статут Армії Української Народної Республіки / Передмова Симона
Петлюри. – Б.М.: Вид.-во гол. упр. Генштабу, 1919.
- 48.Українська революція: Документи 1919-1921. Джерела до новітньої
історії України / Упорядник Т. Гунчак. – Нью-Йорк: УВАН у США,
1984. – 478 с.
- 49.Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передмовою і
редакцією В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. –
Варшава, 1933. – 399 с.
- 50.Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. В 5 томах. – Т. IV. –
Вінніпег, 1968. – 392 с.
- 51.Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. В 5 томах. – Т. V. –
Вінніпег, 1970. – 344 с.
- 52.Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-
1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 1. – Кн. 1 – 152 с.; кн. 2. – 204 с.

53. Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich (listopad 1918 – kwiecien 1920). T. II. – Warszawa, 1961. – vol. 1.
54. Dokuments sur les pogroms en Ukraine et l'Assassinat de Simon Petlura a Paris 1917-1921-1926. – Paris, 1927. – 291 p.
55. Hunczak T. Ukraine and Poland in document 1918-1922. – New-York; Paris; Sidney; Toronto, 1983. – T. I. – 456 c; T. II. – 468 c.
56. Kostiw K. The Constitutional documents of the Restored Ukrainian State in 1917-1919 and their Political and sovereign quality. – Toronto, 1964. – 186 p.

в) періодичні видання

57. Боротьба. – Кам'янець-Подільський, 1919.
58. Бюлетень інформаційного бюро Армії УНР. 1919.
59. Визвольний шлях. – Лондон, 1947 – 1975 рр.
60. Військовий вісник. – Київ, 1917.
61. Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – Ч. II. – Київ, 1918.
62. Військо України. – Київ. – 1994-2007 рр.
63. Вільна думка. – 1917.
64. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917.
65. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917.
66. Вісник Державних Законів УНР. – 1919.
67. Вісник Державного секретаріату військових справ ЗУНР. Тернопіль-Станіславів, 1919.
68. Вісник українського війська. – Кам'янець-Подільський, 1919.
69. Вісник Української Народної Республіки. Орган Директорії УНР. – Київ; Вінниця. – 1917-1919 рр.
70. Вісник Української Народної Республіки. Орган Міністерства преси УНР. – Вінниця; Кам'янець-Подільський. – 1919.
71. Діло. – Львів, 1918-1939 рр.

72. За державність. – Каліш; Варшава, 1929-1939 рр.
73. Календар Червоної Калини. – Львів, 1920-1939 рр.
74. Киевская мысль. – 1917.
75. Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929-1939 рр.
76. Літопис революції. – 1925-1927 рр.
77. Нова Рада. – 1917.
78. Робітнича газета. – 1917.
79. Стрілець. – Тернопіль; Станіславів, Кам'янець-Подільський, 1918-1919 рр.
80. Україна. – Київ, 1919.
81. Українське слово. – Львів, 1918.
82. Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1963-2006 рр.
83. Український історичний журнал. – Київ, 1957-2006 рр.
84. Український стрілець. – Бердичев; Київ, 1919-1920 рр.
85. Український прапор. – Відень; Берлін, 1921-1924 рр.

г) мемуари

86. Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне. Воспоминания. В 4-х т. Т. 1. – Москва, 1924. – 297 с.; т. 2. – 1930. – 297 с.; т. 3. – 1932. – 350 с.; т. 4. – 1933. – 343 с.
87. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – Харків, 1930. – № 1. – С. 103-132; № 2. – С. 104-151; №3-4. – С. 78-109; № 5 – С. 173-193.
88. Безручко М. Оборона Замостя 6-ю Січовою Стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р. – Торонто, 1956. – 32 с.
89. Богун-Чопівська І. Той буремний 1920-й // Дзвін. – Львів, 1994. – № 1. – С. 96-99.
90. Брусилов А. Мои воспоминания. – Москва, 1963.

91. Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – 269 с.
92. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника // За державність. – Каліш, 1938. – 3 б. 9. – С. 9-17.
93. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – Київ; Відень, 1920. – 542 с.
94. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – Київ, 1991. – 127 с.
95. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади. 1918-1920. – Торонто, 1963. – 238 с.
96. Гаврилюк І. З величного минулого // За державність. 3 б. 1. – Каліш, 1935. – С. 135-145.
97. Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. Ч. IV. – 298 с.
98. Галаган В. Батарей смерті. – Джерзі Сіті, 1968. – 239 с.
99. Гірняк Н. Організація, духовний зріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955. – 84 с.
100. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1959. – 285 с.
101. Гонта Д. На панцирнику “Хортиця” // Військово-історичний альманах. – Київ, 2005. – Ч. 1 (10). – С. 71-91
102. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. 3б. 9. – Варшава, 1937. – С. 145-152.
103. Грушевський М. С. Спомини // Київ. – 1988. – 4.9-12; 1989. – 4.8-11.
104. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. – Берлин, 1924. – Т. 3. – 271 с.; 1925. – Т. 4. – 244 с.; 1926. – Т. 5. – 365.
105. Деникин А. И. Поход на Москву (очерки русской смуты) // Белое движение: начало и конец. – Москва, 1990. С. 104-357.
106. Дорошенко Д. Мої спогади про Симона Петлюру / Свобода. – 1953. – С. 143-150.
107. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). – Мюнхен, 1969. – 540 с.

108. Доценко О. Рейд от. Ю. Тютюнника (з циклу: Чотири повстанські рейди і їх ліквідація // Літопис Червоної Калини. – 1933. – 4 квітня. – С. 5-7.
109. Дубрівський П. Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія // За державність. Зб. 10. – Торонто, 1964. – С. 38-78.
110. Думін О. (Крезуб А.). В визвольному Києві (спогади з грудня 1918 – січня 1919 // ЛНВ. – 1932. – Кн. 2. – С. 138-147; Кн. 3. – С. 218-226; Кн. 4. – С. 334-337.
111. Думін О. (Крезуб А.). З Києва до Сарн і назад (спогади) // Календар Червоної Калини на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 45-54.
112. Думін О. (Крезуб А.). Повстання отамана Зеленого проти Директорії в січні 1919 р. Спомини // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1927. Кн. 5. – С. 26-41.
113. Зиблікевич Э. Листопадові події на Великій Україні в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч. 3. – с. 6-9.
114. Эйдеман Р. и Меликов В. Армия в 1917 г. – Москва; Ленинград, 1927.
115. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 139-172; № 5. – С. 115-141.
116. Іванина Н. Залізні роки: Спомини 1914-1922. – Львів, 1937. – 132 с.
117. Из воспоминаний генерала А. Лукомского // Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т. 5.
118. Инж П.В. Повстанчий рейд з Кишинева // Літопис Червоної Калини. – 1934. – 1 січня. – С. 19-20.
119. Калина В. Чортківська офензива // Свобода. – 1953. – 19 червня.
120. Капустянський М. Втрачені можливості // За самостійність. Орган Організації Українських Націоналістів. – 1948. – Ч. 1-2. С. 10-11.
121. Кедровський В. Повстання проти Гетьмана. Уривок зі спогадів // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 5. – С. 36-39; Кн. 6. – С. 126-132.

122. Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. – 1927. – № 6. – С. 251.
123. Кмета А. Пам'яті Незабутнього // Табор. – 1927. – Ч. 5. – С. 15.
124. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
125. Коновалець Є. Причинки до історії української революції /Б.М./, 1948. – 48 с.
126. Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – 99 с.
127. Купченко К. Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919. // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 10-18.
128. Крат М. Вапнярська операція / За державність. Зб. 8. – Варшава, 1938. – С. 66-80
129. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року // Літопис революції. – Харків, 1928. – Ч. 2. – С. 209-219.
130. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 року на підставі споминів та документів). – Львів, 1931. – 152 с.
131. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 року. – Відень, 1921. – 190 с.
132. Левченко С. За волю і державу (повість із визвольних змагань українського народу 1918-1920 рр.). – Лондон; Дарбі, 1966. – 494 с.
133. Левченко С. Переможний бій Окремої Кінної дивізії під містечком Скитків 10 листопада 1920 року // За державність. – Зб. 10 – Торонто, 1964. – С. 155-161.
134. Левченко С. Спогади (Блаженної пам'яті Головному Отаманові) // Табор. – Варшава, 1927. – № 4-8. – С. 5-8.
135. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб (Париж). – 1926. – Ч. 35-36. – С. 6-12.
136. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. Спогади. – Мюнхен, 1958. – 63 с.

137. Миронович М. Між молотом і ковадлом / Календар Дніпро. – 1936. – С. 37-41.
138. Михайлик М. Українське село в часи національної революції. Спомини з часів боротьби за визволення одного села // Літопис Червоної Калини. – 1934. – 1 січня. – С. 10-15.
139. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. – Львів, 1928. – 200 с.
140. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з Української революції. – Відень, 1920. – 344 с.
141. Омелянович-Павленко М. Спомини. – Львів – Тернопіль, 1930. – 64 с.
142. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). – Львів, 1931. – Ч. 4. – 120 с.
143. ПМ-Т. Українська військова делегація у Врангеля (10. IX. 1920) (На підставі автентичних документів) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – с. 5-7.
144. Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників) // За державність. Зб. 1. – Каліш, 1935. – с. 75-128.
145. Прохода В. Як Симон Петлюра став вождем Української Армії // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 20-24.
146. Революция на Украине по мемуарах белых / Сост. С. А. Алексеев. – Киев, 1990. – 436 с.
147. Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії у 1917 році // За державність. Зб. 1. – Каліш 1935. – С. 53-64.
148. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 4. – С. 3-4.
149. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99-118.
150. Станимір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. – Торонто, 1966. – 192 с.

151. Стефанів З. Від Слов'янська до Тухолі: Спомини підхорунжого // Перед. А. Чайковського. – Коломия, 1933. – 60 с.
152. Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полк. Богуна // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – С. 14-15.
153. Удовиченко О. Форсування Дністра під Городницею // За державність. 36. 4. – Каліш, 1934. – С. 190-200.
154. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська української Народної Республіки. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – 263 с.
155. Цегельський Л. Від легенд до правди. – Львів, 2003. – 336 с.
156. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія // Вітчизна. – Київ, 1996. – № 5-6. – С. 125-142.
157. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. – Торонто, 1971. – 365 с.
158. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). – Львів, 1924. – Ч. I. – 176 с.
159. Kossak Szcsucka Z. Pozoga. Wspomnienia z Wolynia 1917-1919. – Krasow, 1923. – 387 s.
160. Makuszynski K. Radosne i smutne. – Warszawa, 1922. – 1995.

Монографії, статті, науково-довідникові видання

161. Андрусак М. Українська історіографія за останнє десятиліття (1921-1930) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – С. 21-23.
162. Барановська Н. Національно-визвольний рух в Україні за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918): Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Львів, 1995. – 26 с.
163. Берестейській мир. – Львів; Київ, 1928. – 320 с.
164. Білян П. Історіографія української революції 1917 – поч. 1918 рр.: Автореферат дисертації канд. істор. наук. – Львів, 2001.
165. Бойко О. Історія України. – Київ, 2001. – 656 с.

166. Брудков Д., Веденєєв Д. Система зовнішньополітичного інформування в часи Директорії // Політика і час. – Київ, 1993. – № 10 – С. 69-70.
167. Васильков А. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917 – квітень 1918). – Київ, 1964.
168. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – 632 с.
169. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913-1923. У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.
170. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913-1923. У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т. 2. – 503 с.
171. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – Київ, 1995. – 688 с.
172. Винар В. Рецензія на “Щоденник. 1911-1920” Володимира Винниченка // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1982. – № 1-2. – С. 103-105.
173. Винницький З. Від Четвертого універсалу до наших днів // Визвольний шлях. Лондон, 1967. – № 3. – С. 264-288.
174. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – Київ; Відень, 1920. – 542 с.
175. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973. – 109 с.
176. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті і історичний нарис, події, портрети // За заг. ред. Кузьмука О. І. – Київ, 2001. – 448 с.
177. Волков С.В. Энциклопедия Гражданской войны. Белое движение. – Москва, 2002. – 671 с.
178. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною // Відпов. ред. Сливка Ю. Ю. – Київ: Наук. думка, 1989. – 488 с.

179. Гарчева П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917-1918 рр.): Автореферат дисертації д.і.н. – Львів, 1995.
180. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах: 1920-1939. – Львів, 1998. – 428 с.
181. Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 – февраль 1918 гг.). – Киев, 1958.
182. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с.
183. Гречанюк Н., Попов П. Моряки Черноморського флота в боротьбе за власть Советов. – Симферополь, 1957.
184. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: Навчальний посібник. – Київ, 1996. – 360 с.
185. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, 1922. – 278 с.
186. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – 288 с.
187. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997. – 67 с.
188. Даценко О. М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність // березень 1917 – листопад 1920 рр./: Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Київ, 2002.
189. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 205 с.
190. Дещинський Л. Є. Державотворча робота УНР по створенню Збройних сил // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 408. – Львів, 2000. – С. 3-10.
191. Дещинський Л. Є. Збройні сили УНР (січень-березень 1918 р.) // Сурма. – 1995. – № 2. С. 140-147.

192. Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність. Вісник ДУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”, 1999. – № 377. – С. 3-6.
193. Дещинський Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність. – Львів, 2001. – 423 с.
194. Довідник з історії України. А. Я. // За ред.. І. Підкови і Р. Шуста. – Київ, 2001. – 1136 с.
195. Довгопол В. М. Початок створення Червоної Армії на Україні (січень 1918 – березень 1918 // Учені записки Харківського університету. – Т. 89. – 1957.
196. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Мюнхен, 1966. – 600 с.
197. Доценко О. Зимовий похід (6. XII.1919. – 6.V.1920). – Київ, 2001. – 376 с.
198. Думін О. (Крезуб А.) Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918-1919 років (на маргінесі звіту ген. Грекова) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Ч. 3. – С. 4-8.
199. Задунайський В. В. Збройні сили Української Народної Республіки (1917-1920 рр.): Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 22 с.
200. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – 752 с.
201. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – Київ, 1996. – 260 с.
202. Збірник наукових праць другого конгресу петлюрівців в Україні. – Київ, 1996.
203. Земик Р. Дещо про літунство УГА // Український скиталець. – 1922. – Ч. 13. – С. 9-11; Ч. 14. – С. 3-5; Ч. 15. – С. 4-5.
204. Зустріч Президента України В. Ющенка з керівним складом Міністерства оборони та Генерального штабу ЗС України // Військо України. – Київ, 2005. – № 1. – С. 5.
205. Іванис В. Симон Петлюра – президент України (1879-1926). – Торонто, 1952. – 255 с.

206. Іллічів С. Г. Деякі аспекти бойового застосування панцерних потягів українськими збройними формуваннями у 1917-1920 рр. // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2006. – С. 280-284.
207. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-е. – Львів, 1992. – 702 с.
208. Історія Української РСР. У 8-ми томах. 10 кн. – Т. 5. – Київ, 1977. – 591 с.
209. История Украинской ССР. В 10-ти томах. Т. 6. – Киев, 1984. – 256 с.
210. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. – Москва, 1988. – 227 с.
211. Какурин Н. Как сражались революция 1917-1920 гг.: В. 2 т. – Москва, 1990. – Т. 1. – 271 с.; Т. 2. – 430 с.
212. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1963. – № 1 – 3. – С. 74-85.
213. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий історичний огляд. Кн. II. – Мюнхен, 1946. – 200 с.
214. Капустянський М. Українська Збройна Сила й українська національна революція. – Канада, 1936. – 50 с.
215. Кедровський В. Початки національного війська // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ, 1992. – С. 216-220.
216. Кингстон-Маклори Е. Военная политика и стратегия. – Москва, 1963. – 267 с.
217. Киридон А. М. З історії повстанського руху на Полтавщині у 1919-1920 рр. – Полтава, 1998.
218. Клаузевиц К. О войне. – Москва, 1990. – 48 с.
219. Ковальчук М. “Армія терпить від тисячних ран...” До питання про чисельність Української галицької армії на Великій Україні в 1919 р. // Альманах військово-історичний. – Київ, 2006. – № 2. С. 31.

220. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ, 2006. – 590 с.
221. Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918-1921 рр.) // Пам'ятки України: Історія та сучасність. – № 1995. – № 3. – С. 113-117.
222. Колянчук О. Шлях армії УНР у Польщу (1917-1939) // Наше слово. – Варшава. – 1988. – С. 3.
223. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 288 с.
224. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України 1917-1920. – Київ, 1997. – 208 с.
225. Копилівський М. Соціал-демократи і військова справа 1917 р. // Визвольний шлях. – Лондон, 1968. – № 1. – С. 5-16.
226. Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: Т.І. – Київ, 1967. – 391 с.
227. Косик В. Чи Антанта визнала Україну в 1918 році? // Визвольний шлях. – Лондон, 1978. – № 2. – С. 187.
228. Кравчук М. Правові основи будівництва Збройних сил України в 1919-1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – 291 с.
229. Кравчук М. Збройні сили Української Народної Республіки // Право України. – 1998. – № 7. – С. 106-110.
230. Крат М. Вапнярська операція // За державність. Зб. 8. – Варшава, 1938. – С. 66-80.
231. Кремінь В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – Київ, 1996. – 793 с.
232. Крушинський Ф. Петлюра і Пілсудський (В 16-ту річницю договору з 22 квітня 1920 року) // Молода Україна. – 1936. – Ч. 4-5. – С. 5-8; Ч. 6-7. – С. 3-9.

233. Кривизюк Л. П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917-1920 рр.: Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Львів, 2001.
234. Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Ч. 5. – С. 3-6.
235. Кухта Б. З історії української політичної думки. – Київ, 1994. – 368 с.
236. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917-1967. – Чикаго, 1969. – 663 с.
237. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.): Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Львів, 2002.
238. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1926. – 726 с.
239. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. 2-га част. – Львів, 1929. – С. 289-496; 3-я част. – Львів, 1930. – С. 497-776.
240. Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 – липень 1919 р.): Автореферат дисертації канд. іст. наук. – Київ, 2002.
241. Леєр Г. А. Опыт критико-системного исследования законов искусства ведения войны. В 2 ч. / Типография товарищества “Общественная польза” – СПб., 1871. – Ч. 1. – 324 с.
242. Липинський В. Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ – Філадельфія, 1995. – 580 с.
243. Лисяк – Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – 520 с. ; Т. 2. – 573 с.
244. Литвин В. Україна: доба війн і революції (1914-1920) – Київ, 2003. – 488.
245. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: ІV НАНУ, 1998. – 488 с.

246. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів: ІV НАНУ, 2004. – 373 с.
247. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів: ІV НАНУ, 1990. – 200 с.
248. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: ІV НАНУ, 1995. – 368 с.
249. Литвин М. Війна 1920 року в українській історіографії // Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту. – Випуск ІХ. – 2000. – С. 147-154.
250. Литвин С. Отаманщина в добу Директорії УНР (до оцінок проблеми в українській історіографії) // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 45. – 1999. – С. 15-20.
251. Литвин С. Симон Петлюра і військо. До оцінок в українській історіографії // Військово-історичний альманах. – Київ, 2000. – Ч. 1. – С. 45-54.
252. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ, 2001. – 640 с.
253. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922). – Москва, 1954. – 654 с.
254. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри // Тризуб (Париж). – 1926. – Ч. 35-36. – С. 6-12.
255. Ляхович Т. Протест Української Народної Республіки до уряду США в справі передання Східної Галичини Польщі // Визвольний шлях. – Лондон, 1975. – № 1. – С. 51-57.
256. Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. ІІ. – Вінніпег, 1960. – С. 155-204.
257. Мазепа І. Всупереч Отаманщині // Народна газета. – 1995. – № 1. – С. 5.
258. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919-1920. – Прага, 1941. – 103 с.

259. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. – Київ, 2003. – 607 с.
260. Мазепа І. Феденко П. З історії української революції. – Прага, 1930. – 94 с.
261. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. – Львів, 1997. – 192 с.
262. Мельник М. Міжнародно-правові основи Берестейського договору // Визвольний шлях. – Лондон, 1969. – С. 1264-1278.
263. Мельник М. Українська держава в 1917-1920 років в світлі міжнародного права // Визвольний шлях. – Лондон, 1971. – № 5. – С. 419-544.
264. Мірчук П. Українська Державність. 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
265. Мірчук П. Українсько-московська війна 1917-1919. – Торонто, 1957. – 80 с.
266. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. – Торонто, 1970. – 572 с.
267. Мороз В. Україна в двадцятому столітті. – Тернопіль, 1992. – 128 с.
268. М'яло Г. Московський імперіалізм і його агресивність (історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року) // Визвольний шлях. – Лондон, 1970. – С. 1219-1240.
269. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 414 с.
270. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудський – легенди і факти. – Москва, 1990. – 399 с.
271. Науменко Л. Старшинський корпус армії УНР періоду Директорії // Воєнна історія. – Київ, 2003. – С. 91-99
272. Несук М. Договір, спалений у присутності посла. Таємна угода між Українською Народною Республікою і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 року та її доля // Політика і час. – Київ, 1993. – № 6. – С. 59-65.

273. Оглоблин О. Завдання української історіографії в еміграції // Український історик. – 1978. – Ч. I. – С. 60-63.
274. Омелянвич-Павленко М. Зимовий похід. – Каліш. 1934. – 200 с.
275. Омелянвич-Павленко М. Переговори з Добрармією // Календар Дніпро. – Львів, 1930. – С. 47-60.
276. Омелянвич-Павленко М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Прага, 1929. – 72 с.
277. Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 – перша половина 1919 р.) // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Вип. 37. Ч. I. – Львів, 2002. – С. 327-349.
278. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – Київ, 1996. – 187 с.
279. Паліїв Д. Зимовий похід // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – Ч. 6. С. 8-10; Ч. 7-8. – С. 7-10.
280. Патер І. Союз Визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 344 с.
281. Петлюра С. Думки про військо і війну // Ми. Ч. 6. – С. 16-26.
282. Петлюра С. Завдання української військової літератури. – Варшава, 1937. – 54 с.
283. Петрів В. Армія УНР 1917-1921. – Організація // Українська загальна енциклопедія. – Львів-Станіслав-Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 762-766.
284. Плазова І. З історії створення Українського партизансько-повстанського штабу // Вісник НУ “Львівська політехніка”. – 2000. – № 408. – С. 66-72.
285. Політична історія України ХХ століття. У 6 т. – Київ, 2003. Т. II. – 488 с.
286. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Київ, 1992. – 606 с.
287. Прохода В. Вождь і військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1877-1926). – Київ, 1992. – С. 109-148.

288. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 1-2. – С. 91-102.
289. Реєнт О. Більшовики і українська революція 1917-1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів (Історичні зошити). – Київ, 1944. – 38 с.
290. Реєнт О. Дипломатичні аспекти “східного питання” й Україна // Нариси з історії української дипломатії... – С. 264-314.
291. Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії в Україні. – Харків, 1962. – 186 с.
292. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – 360 с.
293. Романюк А. Українська Чорноморська Фльота в 1918-1919 // Літопис Червоної Калини. – Ч. 4. – Львів, 1932. – С. 2-4.
294. Рубльов О. Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – Київ, 1999. – 318 с.
295. Рудь М. С. Армія Української Народної Республіки напередодні і початковому етапі польсько-радянської війни (грудень 1919 – травень 1920 рр.) // Вісник НУ “Львівська політехніка”. – 2007. – С. 293-300.
296. Сеньків М. З історії соборності українських земель. 1917-1945 рр. – Дрогобич, 1999. – 162.
297. Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну. – Харків, 2005. – 415 с.
298. Савченко В. Втрачені можливості для перемоги в листопаді 1920 р. // Табор. Каліш, 1924. – Ч. 2. – С. 99-131.
299. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.: (на підставі документів та оповідань) // За державність: Матеріали до історії війська українського – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 158-185; 1936. – Зб. 6. – С. 119-154.

300. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 (невідомі сторінки історії). – Київ, 1998. – 320 с.
301. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан. Трагедія української державності. Київ, 2004. – 416 с.
302. Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема Збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – Київ, 1992. – № 5. – С. 38-40.
303. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – Київ, 1997. – 401 с.
304. Соловей Д. Голгофа України. Ч. 1. – Дрогобич, 1993. – 288 с.
305. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної дипломатичної оборони в 1918-1923. Т. 4. – Скрантон, 1960. – 122 с.
306. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7-ми т. – Торонто, 1962-1966. – Т. I. – 276 с.; Т. II. – 248 с.; Т. III. – 276 с.; Т. IV. – 353 с.; Т. V. – 248 с.; Т. VI. – 247 с.; Т. VII. – 431 с.
307. Стахів М. Україна проти більшовиків (Нариси з історії агресії Советської Росії). Кн. 2. – Тернопіль, 1993. – 195 с.
308. Сулятич М. Великий провідник національно-визвольної боротьби України // Визвольний шлях. – Лондон, 1983. – № 7. – С. 806-814.
309. Супруненко М. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918-1920). – Москва, 1966. – 465 с.
310. Темко Г.Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні в період утвердження державності. Світоглядно-філософський аналіз. Київ, 1997. – 288 с.
311. Тимошевський В. Шлях до катастрофи: Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Відень; Київ, 1920. – 20 с.
312. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 рр. – Київ, 1995. – 258 с.

313. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр.: Політичний огляд з документами в тексті і додатками. – Нью-Йорк, 1966. – 99 с.
314. Удовиченко О. Україна у віні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – Вінніпег, 1954. – 176.
315. Українське державотворення. Словник-довідник // За ред. О. Мироненка. – Київ, 1997. – 560 с.
316. Феденко П. Доба Директорії // Енциклопедія Українознавства. – Т. II – Київ, 1995. – 800 с.
317. Харук А. Військово-повітряні сили Директорії УНР // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2000. – № 408. – 22-31.
318. Хміль І. Петлюра і петлюріана // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 3. – С. 107-119.
319. Чіхрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Дисертація канд. іст. Наук. – Львів, 2003. – 233 с.
320. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 7-14.
321. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1971. – № 3-4. – С. 73-89; 1972. – № 3-4. – С. 59-76.
322. Шанковський Л. Григор’євщина – проблема і література // Календар “Провидіння”. – Філадельфія, 1966. – С. 82-102.
323. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 317 с.
324. Шанковський Л. Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с.
325. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 333 с.

326. Швагуляк М. Львів: від столиці західноукраїнської держави до політичного центру українців Галичини // Львів: місто, суспільство, культура. Т. 3. – Львів, 1999. – С. 469-492.
327. Шляхтиченко М. Шлях Директорії на Київ // Український історик. – Нью-Йорк, 1965. – № 1-2. – с. 56-61.
328. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – 402 с.
329. Яблонський В. Директорія УНР: формування засад української державності: Дисертація канд. іст. наук. – Київ, 1998. – 246 с.
330. Якимович Б. Збройні сили України: Історичний нарис. – Львів, 1996. – 359 с.
331. Яцюк М. В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920): Дисертація канд. іст. наук. – Харків, 2000. – 225 с.
332. Bruski J. Rada Republiki – parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty – sierpień 1921 r.) // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku I jego następstwa. – Torun, 1997. – s. 337-347.
333. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). – Krakow, 2000. – 600 s.
334. Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraiński w X-XX wieku. – Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.
335. Hupert W. Walki o Lwow (od 1 listopada 1918 do maja 1919 roku). – Warszawa, 1933. – 263 s.
336. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919. – Lwow; Warszawa, 1928. – 107 s.
337. Karpus Z. Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku. – Torun, 1999. – 230 s.
338. Krzastek N. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920. – Warszawa, 1995. – 22 s.
339. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwow i Wschodnią Galicję 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997. – 278 s.

340. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka. 1918-1920. – Toruń, 2002. – 224 s.
341. Wrzosek M. Militarne szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1919-1920 i ich zaprzepaszczenie // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. – Warszawa, 1996. – № 3. – s. 136-149/
342. Wrzosek M. Wojsko Polskie I operacje wojenne lat 1918-1921. – Białystok, 1988.
343. Zurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. – Warszawa, 1995. – 12 s.

Додаток А

Фактичний склад і положення військових сил армії УНР
на Лівобережному фронті (січень 1919 р.)

№ п/п	Назва вищого військового з'єднання	Розміщення	Склад вищого військового з'єднання	Озброєння та бронепотяги
	1	2	3	4
1	Сіра дивізія (сірожупанники)	Сосниця-Конотоп-Ромни	4-и стрілецькі полки і гарматний полк	5 тис. багнетів, 8 гармат
2	Чорноморський кіш (дивізія)	Прилуки-Бахмач, Чернігів-Ніжин	4-и піших полки, кінна та гарматна бригада	6 тис. багнетів, 350 шабель, 6 гармат
3	Запорізький корпус	Полтава-Константиноград-Лозова-Слов'янськ	2-і дивізії по 4-и стрілецькі полки, 1-й кінний дивізіон ім. П. Болбочана, 2-й кінний полк ім. К. Гордієнка, Запорізький гарматний полк, Окрема кінно-гарматна дивізія полк. Алмазова, Тяжка гарматна дивізія, 1-ий та 2-ий Запорізькі технічні курені, Харківський Слобідський кіш інженера Кобзи	14 тис. 600 багнетів, 1 тис. 100 шабель, 40 гармат і 1 бронепотяг "Січовий Стрілець"
4	Корпус Січових Стрільців	Київ-Дарниця	4 стрілецькі полки, 1-ий Лубенський кінний полк, гарматна бригада, кулеметний курінь	9 тис. багнетів, 500 шабель, 32 гармати
5	Залізничний корпус	Київ-Бердичів	3-и піші, 1 гарматний полк, технічно-залізничний курінь	3 тис. багнетів і 6 гармат

Схема складена на підставі: Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – Київ, 1992. – С. 109-148; Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова "Україна в добі Директорії УНР" // Український

історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 1-25. – С. 91-102; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-е. – Львів, 1992. – С. 450-461.

Додаток Б

Фактичний склад і положення військових сил армії УНР на Північному, західному та Південно-Східному фронтах (січень 1919)

№ п/п	Назва військової групи	Розміщення	Склад групи	Озброєння та бронепотяги
	1	2	3	4
Північний фронт				
6	Коростенська група (Російський фронт)	Овруч-Калинковичі	Стрілецький полк ім. Наливайка, 55-ий полк “Народного визволення”, Галицький стрілецький полк Оскілка, Буковинський стрілецький курінь ім. І. Франка, Окрема запорізька кінна сотня, Зв’ягельська гарматна бригада, Чорноморський технічний курінь, 28-ий Чортомлицький кінний полк	3 тис. 700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат, 2 бронепотяги
7	Сарненська група (Російський фронт)	Домбровиця-Луцинець	Піший полк ім. Винниченка, Запорізький полк, Гарматний дивізіон, кінний гайдамацький полк, технічний курінь	2 тис. 500 багнетів, 600 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги
Західний фронт				
8	Ковельська група (Польський фронт)	Голоби-Гулевичі-Рожище	Ковельський, Пинський, Коростинівський полки,	1 тис. 500 багнетів, 2 гармати

			Кальницький стрілецький курінь, гарматна батарея хорунжого Ковшаря	
9	Володимиро- Волинська група (Польський фронт)	Порицьк-Торчин- Киселин	Стрілецький полк ім. Франка, Крем'янецький, Бердичівський і Ямпольський піші полки, Волинський кінний партизанський відділ і Волинська гарматна бригада	4 тис. багнетів, 780 шабель, 6 гармат
Східний фронт				
10	Одеська група	Балта-Брацлав-Одеса	Балтський, Голтський, Брацлавський, Одеський повстанські загони, Готська кінна бригада	12 тис. багнетів, 1 тис. 800 шабель, 24 гармати
11	Катеринославська група	Дніпропетровськ- Запоріжжя	Катеринославський, Верхньодніпровський, Олександрійський та Донецький полки Кінний загін Самокішки, єврейський відділ “Паолей-Ціон”, “Запорізька Січ” отамана Божка	4 тис. багнетів, 1 тис. 500 шабель, 26 гармат

Схема складена на підставі: Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – Київ, 1992. – С. 109-148; Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 1-25. – С. 91-102; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-е. – Львів, 1992. – С. 450-461.

Додаток В
Наказ
Військам Дієвої Армії
Української Народної Республіки

Ч. 2.

21 лютого 1919 року

Згідно історичним традиціям і характеру бойових операцій Наказую: провести в життя слідуячу організацію дієвої армії: замість корпусів прийняти організацію кошів для чого:

1) Роспорядженням командуючого Східним фронтом корпус Січових Стрільців переформувати в один кіш під назвою:

VII кіш.

2) Роспорядженням Командуючого південно східньою групою сформувати з військ Катеринославщини і Херсонщини – Катеринославський кіш, залишивши Запоріжський кіш в його існуючим складі.

3) Роспорядженням Отамана Оскілко з частин військ IX і X дієвого корпусу сформувати один кіш під назвою:

I-й кіш.

4) Роспорядженням Отамана Омеляновича-Павленко Галицьку групу військ переформувати в три коші під назвою:

II-й кіш.

III-й кіш.

IV-й кіш.

5) Роспорядженням Начальника резерву дієвої армії сформувати два коша під назвою:

V-й кіш.

VI-й кіш.

Кожний кіш мати в складі двох загонів.

При штабі кошу – одну інженерну сотню.

Склад загону: 5 окремих піших курінів.

1-й гарматний курінь

1-й кінний курінь

1 інженерна сотня.

Матушенко, в.р.

З оригіналом згідно:

Начальник Загального відділу

Штабу Дієвої армії Виговський.

(ЦДАВОВ України, м. Київ. – Фонд 1078. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 17)

Додаток Г

Наказ

Військам Дієвої Армії Української Народної Республіки. Ч. 171

27 Травня 1919 року.

При цьому оголошується для керування й виконання наказ Головної Команди Військ У. Н. Р. 1) від 24 травня під Ч. 75 2) від 25 травня Ч. 75.

Наказ

Головної Команди Військ Української Народної Республіки Ч. 75.

24 травня 1919 року.

м. Тернопіль.

Для ведення міцної дисципліни і карності в військах У. Н. Р., наказую керуватися на бойовий час слідуєчим дисциплінарним статутом:

1. За невиконання наказу начальника в військовий час, згідно 105 ст. В. У. про кари, накладається каторга до 12 років;

2. За опір проти виконання наказу начальника, як озброєний так і не озброєний (ст. ст., 106, 107 В. У. про кари) накладається кара про смерть.

3. Напад на стійку або військову варту (117 ст. В. У. про кари) накладається кара на смерть.

4. За ушкодження на тілі і обману з метою ухилитись від військової служби (ст. ст. 126, 127 та 127-з В. У. про кари) накладається кара на смерть.

5. За дизерцію (ст. ст. 128 ч. 1, 131, 134 і 136 В. У. про кари) накладається кара на смерть.

6. За порушення службових обов'язків під час варту (ст. ст. 154, 155, 157, 158 і 159 ч. 2 В. У. про кари) накладається кара на смерть.

7. За невиконання бойового наказу ст. 245-І В. У. про кари) накладається кара на смерть.

8. За підбурювання за час бою других словами, прикладом або іншими діями до дизерції, віддачі або іншому ухиленню від бою (ст. 246 В. У. про кари) накладається кара на смерть.

9. За навмисне розповсюдження серед війська чуток, які можуть викликати боязність або непорядок у війську (246-І ст. В. У. про кари) накладається кара на смерть.

10. За здачу до полону (248 ст. В. У. про кари) накладається кара на смерть.

11. За здачу начальником дорученого йому армії або відділу (251 ст. В. У. про кари) накладається кара на смерть.

12. На підставі п. 5 ст. 277 В. У. про кари, начальник не підлягає відповідальності, коли він, під час бою убує або ране підлеглого, якій опирався йому або від бояскісти кинувся назад та бідбив на це других, або розповсюджував між військовими

страх та непорядок, коли начальник не має інакших засобів припинити опір чи попередити побіг і непорядок.

За вищезгадані події обвинувачені підлягають надзвичайному військовому суду на підставі закону 26 січня цього року.

Підписав:

Головний Отаман Петлюра.

Оригінал підписав:

Наказний Отаман,

Отаман Отецький

Нач. Шт. Дієвої Армії

отаман Мельник.

(ЩДАВОВ України, м. Київ. – Фонд 1078. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 75)

Додаток Д

VII Кадровий Корпус лічити росформованим з 17 березня б. р.

Підстава: Наказ Головної Управи Військ У. Н. Р. від 24 лютого ч. 176. і телеграма Т. в. о. Командіра б. VII кадрового Корпусу ч. 1759

Оригінал підписав:

Т. в. об. Наказного Отамана, Отаман Мельник.

За начальника Штабу Дієвої Армії

Наказ

Військам Дієвої Армії Української Народної Республіки.

Ч. 80.

9 Квітня 1919 р.

§ 1.

До затвердження законодавчим порядком, устанавляю для всіх військових слідуєчі степені:

I. Для козаків і підстаршин:

- 1) Козак. 2) Ройовий. 3) Чотовий. 4) Бунчужний.

II. Для старшин:

Старшина:	Булавна старшина:	Отаманна старшина:
1. Хорунжий.	1. Осаул.	1. Отаман.
2. Чотарь.	2. Полковник.	2. Кошовий Отаман.
3. Сотник.		

§ 2.

Всім старшинам надаються їх попередні степені, які вони мали на попередній службі в Українській чи російській чи австрійській армії і які їм були надані відповідними наказами; право старшини на відповідну степінь визначається службовим списком, короткою випискою про службу чи відповідними наказами; при відсутності документів, посвідченнями попередніх начальників не нижче командіра полку, чи посвідченнями не менш як двох старшин, які мають документи, свідкуючі їх дійсну степінь.

§ 3.

При наданню старшині зазначених у § 1 степенів керуватися слідуючою таблицею:

Степень Української Армії	Попередні ранги	Ранги російської армії
1. Хорунжий	1. Хорунжий	1. Прапорщик чи підпоручник.
2. Четарь.	2. Значковий.	
3. Сотник.	3. Сотник.	2. Поручник чи шт.-капітан, не маючий 2-х років старшинства в ранзі шт.-капітана
4. Осаул.	4. Військовий Старшина.	
5. Полковник	5. Полковник.	
6. Отаман.		
7. Кошовий	6. Генер. Хорунжий	3. Шт.-капітан зі стар-

Отаман.	та Ген. Значков. 7. Ген. Бунчужний	шинством 2-х чи більш років та капітан. 4. Підполковник. 5. Полковник. 6. Генер.-майор та Генерал-Лейтенант. 7. Повний Генерал.
---------	---------------------------------------	--

Оригінал підписали:

Т. в. о. Наказового Отамана, Отаман Мельник.

За Начальника Штабу Дармії, Отаман Сінклер.

З оригіналом згідно:

Начальник загального відділу Штабу Дієвої Армії Виговський.

(ЦДАВОВ України, м. Київ. – Фонд 1078. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 64)